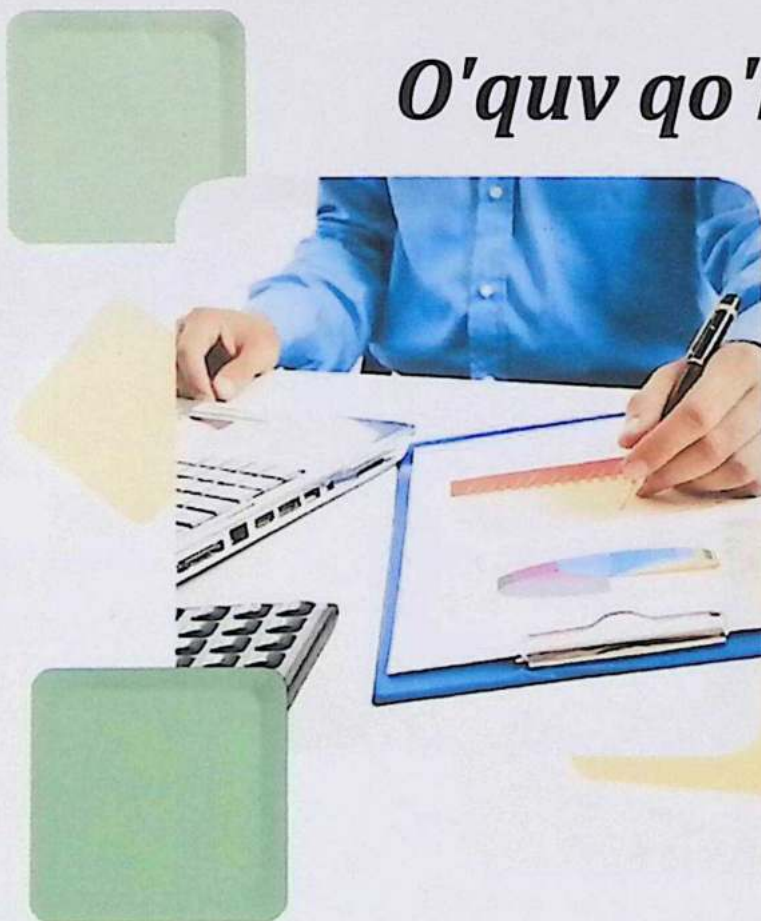

Kadirov A. Umarov A.T., Shokirova G.Sh

MIKROIQTISODIYOT

O'quv qo'llanma

2 762

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
MIRZO ULUGBEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI**

Kadirov A. Umarov A.T., Shokirova G.Sh

MIKROIQTISODIYOT

O‘quv qo‘llanma

**«GRAND KONDOR PRINT»
Toshkent – 2024**

UDK: 497.379:25.18:66

KBK: 85.656.26

H 672

KADIROV A., UMAROV A.T., SHOKIROVA G.SH

Mikroiqtisodiyot. Iqtisodiy oliy o'quv universitetining iqtisod mutaxassisligi o'qituvchilari, talabalari uchun [o'quv qo'llanma]. —Toshkent. **“GRAND KONDOR PRINT”**, 2024. – 268 b.

Ushbu O'quv qo'llanmani tayyorlashda O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash dasturi “Talim togrisida”gi qonunida belgilangan talablar, oliy o'quv universitetida malakali bakalavr yo'nalishlarida davlat tomonidan quyidagi talablar hisobga olingan. O'quv qo'llanma Prezident asarlari matbuotda chop etilgan maruzalari, mamlakatimizda milliy iqtisodiyotni samarali va barqaror rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan qarorlar, qonunlar va boshqa u bilan bogliq bo'lgan meyoriy hujjatlar asosida tayyorlangan.

Ushbu O'quv qo'llanmani tayyorlashda hozirgi MDX va respublika olimlari tomonidan chop etilgan darslik, o'quv qo'llanmalar va ilmiy ishlaridan foydalanilgan.

I.f.d. prof. A.Kadirov tahriri ostida tayyorlangan

Taqrizchilar:

Abulqosimov X.P. – O'zMU, i.f.d., prof.

Allayeva G.J. – ToshDTU, i.f.d., prof.

ISBN 978-9910-9290-7-6

© KADIROV A., UMAROV A.T., SHOKIROVA G.SH. 2024

© « GRAND KONDOR PRINT » 2024

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shovkat Mirziyoyev "Mamlakatimizni iqtisodiy ijtimoiy rivojlantirish bo'yicha kadrlar tayyorlash mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malumotli mutaxassislar tayyorlash bo'yicha zarur shart sharoitlar yaratish maqsadida 2017-yil apreldagi "Oliy talim tizimini yanada rivojlantirish chora tadbirlari" to'g'risidagi PK-2909-sonli qarorida oliy talim darajasini sifat jihatdan oshirish va tubdan takomillashtirish ehtiyoji kelib chiqqan holda tayyorlash, oliy talim mazmunining bevosita korxonalar, muassasalarda texnika, texnologiya ishlab chiqarish minosabatlari hamda istiqbo'li rivojlanish dasturlariga muvofiq shakllantirish, kadrlarni egallagan kasbi va mutaxassisligi bo'yicha ishga joylashtirishga doir qator dolzarb masalalar yechimini topmaganligi qayd etilgan edi.

Darhaqiqat mamlakatimiz milliy iqtisodiyotini taraqqiy ettirish asosida uni iqtisodiy jihatdan barqaror va samarali iqtisodiy inqirozsiz rivojlantirib borish hozirgi zamon iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishni ta'minlovchi yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashni bilan birga ularni doimiy ravishda ularning bilmiy darajalarini va amaliy tajribalarga ega bo'lishini ta'minlash ularni hozirgi zamon talablariga javob beradigan nazariy va amaliy bilimlarni berib borishni talab etadi. Talabalar bilimlarini oshirish usullaridan eng asosiysi yangi o'quv dasturlari asosida darsliklar va o'quv qo'llanmalar tayyorlash davr talabidir.

Milliy iqtisodiyotning qaysi sohalarida kelajak mutaxassislar milliy iqtisodiyotni nazariy va amaliy jihatdan kerakli iqtisodiy bilimlarni olishi davr talabi ekanligini unutmasligimiz kerak. Bozor iqtisodiyoti bozor munosabatlari asosida milliy iqtisodiyotning hamma tarmoqlarida ishlovchi mutaxassislar soha kasblarida yuqori bilimga ega bo'lishlari bilan iqtisodiy bilimdan to'liq habardor bo'lishi uni kelajak ishlab chiqarish yoki ijtimoiy sohalarida xizmat qilishlarida korxona muassasalarni iqtisodiy tahlil qilish asosida ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish sohalarini yetuk mutaxassasi bo'lishini ta'minlaydi. Talabalarga, mutaxassislarga, bo'lajak doktorantlarga taklif qilinayotgan mikroiqtisodiyot o'quv qo'llanmasi ularga uslubiy qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

O'quv qo'llanma quyidagi iqtisodiyotga kirish, bozor ijtimoiy hojalik shakli ekanligi, bozor tengligi nazariyasi, jarayon va iqtisodiy munosabatlar, iqtisodiy xo'jaliklar, tenglik nazariyasi, talab va taklif egiluvchanligi, iste'mol xulqi nazariyasi, jamiyat resurslari va moliyaviy munosabatlar, uning turlari, mahsulot ishlab chiqarish, bozor iqtisodiyotida raqobat modeli, narx va muqobil ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarish omillari bozor xususiyati, mehnat resurslari bozori, kapital bozori va foiz, yer bozori va yer rentasi, umumiy barqarorlik va iqtisodiy samaradorlik mavzularidan tashkil topgan.

Har bir mavzu bo'yicha talabalar tomonidan mavzularni o'rganish bo'yicha o'z bilimlarini aniqlash savollari va o'z-o'zini nazorat qilish testlari berilgan.

1-BO'LIM. IQTISODIY JARAYON VA IQTISODIY MUNOSABATLAR

1-MAVZU. IQTISODIYOTGA KIRISH

Kalit so'zlar: iqtisod, iqtisod xo'jaligi tushunchasi, iqtisod fan sifatida, makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyotiyot, mikroiqtisodiyotiyot birinchi xususiyati, mikroiqtisodiyotiyot ikkinchi xususiyati, mikroiqtisodiyotiyot uchinchi xususiyati, iqtisodiy kar'era, iqtisodiy qonun, iqtisod fani metodologiyasi, ilmiy tahlil metodi, ijtimoiy metod, induksiya metodi, deduksiya metodi, tahlil metodi, sintez metodi, analogiya metodi, ilmiy abstraksiya, tahliliy tahlil, normativ tahlil, chegaraviy tahlil, funksional tahlil, verifikatsiya, modellashtirish, iste'mol, sifat tovar foydaliligi, xizmat, inom qilish foydaliligi, iste'mol predmetlari, xususiy manfaatdorlik, resurslar, resursari cheklangan muammosi, resurslar yetishmovchiligi, iqtisodiy munosabatlar, xususiy mulk, egalik foydalanuvchi, iqtisodiy tizim, iqtisodiy xo'jalik, yurituvchi subyekt, uy xo'jaligi, firma ishlab chiqarish, ishlab chiqarish vositalari taqsimoti, muomala, iste'mol, ishlab chiqarish iste'moli, oddiy takror ishlab chiqarish, qisqarib boradigan ishlab chiqarish, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, an'anaviy ishlab chiqarish, markazlashtirilgan iqtisodiyot, bozor iqtisodiyoti, aralash bozor iqtisodiyoti, amerika modeli, yapon modeli, industriallashgan jamiyat, ishlab chiqarish xarajatlari, alternativ xarajatlar.

1.1. Mikroiqtisodiyotiyot iqtisodiyot fani ekanligi

Bozor iqtisodiyotiga, uning qonunyatlariga asoslangan holda ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va ishlab chiqarish subyektlari bilan iqtisodiy munosibatlarni erkin va o'zaro tenglik asosida tashkil etish va olib borish. Hozirgi sharoitda eng dolzarb muammolardan hisoblanadi va uni bozor talablari asosida tashkil etish. Har bir bozor iqtisodiyoti subyektlari bo'lgan ishlab chiqarish korxonalarini samarali olib borishini ta'minlaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisod ikki tomonlama ya'ni xo'jalik faoliyatlaridagi insonlar faoliyatlari tariqasida asosiy ishlab chiqarish jarayoninig omili sifatida ishlab chiqarish jarayonini tashkil etuvchi, ilm-fanlarni rivojlantiruvchi va ishlab chiqarish jarayoniga qo'llovchi asosiy omil sifatida qaralsa, ikkinchi tomondan iqtisod xo'jaliklar ishlab chiqarish faoliyatlarini o'rganib boradi.

Dunyoda insoniyat yuzaga kelishi bilan uni yashashi, rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar, yashash uchun turar joylarga bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va turar-joylarga bo'lgan talblarni qondirish uchun ishlab chaqarish jarayonlari tashkil eta boshlaganlar.

Iqtisodiyot fani eng qadimgi fanlardan biri hisoblanadi. Qadimgi dunyo olimlaridan Ksenefont, Platon, Aristotel dastlab iqtisodiy tushunchalarni va ular o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy bog'liqliklarni o'rganganlar. Grek olimlari dastlab iqtisodiy so'zlardan dastlab "oykos" ya'ni uy xo'jaligi "nomos" qonunlarini o'rganganlar. O'sha davrda iqtisodiy rivojlanish xo'jalikni yuritishni ifoda etgan.

Umuman mikroiqtisodiyotni rivojlantirishning nazariy asoslarini o'rganishda Markaziy Osiyo olimlaridan Al-Forobiy (870-950), Abu Ali ibn Sino (980-1037), Abu Rayxon Beruniy (978-1048), Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy (1441-1501), Abdurahmon Jomiy (1414-1492). Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1501) va boshqa iqtisodni tafakkurini rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar.

Al Forobiy jamiyatni shakllanishining asosiy sababi insonlarni moddiy ne'matlarga bo'lgan talablarining nazariy jihatdan asoslab bergan bo'lsa, Abu Ali ibn Sino iqtisodiy tafakkurda oila, shahar, davlat darajasida xarajatlar va daromadlar balansini o'rganib, ular o'rtasida muqobil nisbat bo'lishini zarur ekanligini asoslab bergan bo'lsa, Al Forobiy jamiyatni shakllanishining asosiy sabablari bo'lgan insonlarning moddiy talab ekanligini asoslab bergan.

U moddiy ne'matlarni har bir insonning ahvoli ularni ishlab chiqarishda qatnashganlik darajasiga qarab adolatli taqsimot bo'lishini yoqlagan. U jamiyatning shakllanishini asosiy sababi insonlarning moddiy ne'matlarga bo'lgan talablarini o'sib borishi deb hisoblaydi.

Abu Rayhon Beruniy esa ishlab chiqarishda har xil mehnat turlarini o'rganishni o'rnini tadqiq qilgan. Oltin va kumushni umumiy ekvivalent vazifasini bajarish sabablarini o'rgangan va asoslab bergan. O'z vaqtida Markazi Osiyo olimlari ishlab chiqarishda har xil mehnat turlarini jamiyatda iqtisodiy omillarni mohiyatini o'rganish o'rtasida ular o'rtasidagi bog'liqlikni o'rgangan holda bu o'zaro bog'liqlik mohiyatini asoslab bergan.

IX asrda yashab o'tgan Yusuf Xos Hojib (1069 yilda) yozgan o'zining asarida "Bilim baxt beradi" degan asarida mehnatni mohiyatini, mehnat taqsimoti uning xususiyatlarini, moddiy manfaatdorlikni, pulning vazifalarini tahlil qilgan.

XIV asrda Amir Temur barcha fanlar shu jumladan va iqtisodiy tafakkur ham rivojlangan. Alisher Navoiy o'zining "Vaqfiya" va "Munshaot" asarlarida jamiyat boyligini manbai mehnat deb hisoblagan, soliq olishni tartibga solish zarurligini ko'rsatib bergan.

Iqtisodiyot fani mustaqil fan sifatida XVII-XVIII asrlarda tashkil topgan. Ishlab chiqarish taraqqiyotini rivojlanishi xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarini shakllanishi ishlab chiqarishni subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirib berishni, iqtisodiy bilimlarni rivojlanishiga olib keldi.

XVI-XVII asrda sanoatda xususiy ishlab chiqarishni rivojlanishi xalqaro savdo munosabatlarini rivojlanishiga olib keldi. Iqtisodiy bilimlarni rivojlanishi "merkantilizm" maktabini tashkil topishiga olib keldi. "Merkantilizm" maktabi vakllaridan Antuan Monkretin va ingliz U.Staffordlar boyluk manbayi savdo degan xulosaga kelganlar. Fransuz Antuan Monkretin o'zining 1615 yilda chop etgan "Siyosiy-iqtisod traktati" asarida "Iqtisoddan", "Siyosiy iqtisodga" aylantirgan edi.

Yunon tilida buning ma'nosi "davlatni boshqarish san'ati" ma'nosini ifoda etadi. A.Monkretin boyluk manbayi savdo deb e'lon qilgan. U o'zining bu asarida davlat xo'jalik ishlariga aralashishini zarur deb hisoblagan.

XVIII asrda faylasuf va iqtisodchi olimlaridan bir guruhi jamiyat biznes va sanoatini rivojlantirishiga qarshi chiqishlari tufayli ular moddiy – ne'matlar ishlab chiqarish sohasini rivojlanish qonunniyatlarini o'rganish iqtisodiy nazariyani o'rganish obyektiga aylandi. Natijada turli ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq nazariyalar vujudga keldi. Fiziokrat oqimiga mansub bo'lgan F.Kene (1694-1774), A.Tyurgo (1727-1781) va U.Petti kabi iqtisodchi olimlar, boyluk manbayini muomalada emas, balki ishlab chiqarishda deb hisoblaganlar. Boylik faqat qishloq xo'jaligida va boshqa tabiiy resurslar boyluk manbayi bo'lishi mumkin deb hisoblaganlar. Fiziokratlar "Tabiat hukmronligi" ma'nosini anglatadi.

F.Kene birinchi marotaba takror ishlab chiqarish sxemasini taklif etgan. Iqtisodiy nazariya maktabini rivojlantirishiga ingliz klassik siyosiy, iqtisod maktabining vakillari A.Smit (1723-1790), D.Rikardo (1772-1823) hisobalandi. Bu olimlar tarmoq xususiyatlarini e'tiborga olmagan holga ishlab chiqarish va moddiy boylikni taqsimlash qonunlarini o'rganganlar. Ular o'zlarining ilmiy ishlarida ko'proq tovar, pul, ish haqqi, foyda va iqtisodiy kategoriyalarning mohiyatlarini o'rganganlar. Ular ijtimoiy xo'jalik taraqqiyotida birinchi marotaba bozor uning iqtisodiy rivojlanishida o'rnini belgilab berganlar.

A.Smit bozor iqtisodiyotini o'rganar ekan "Har qanday iqtisodiy agentlarning harakatini ko'zga ko'rinmas qo'l boshqarib turadi" deb hisoblaydi. Uning fikricha har bir bozor munosabatalrini mustaqil ish tutib o'z manfaatini ro'yobga chiqarib borib, provardda maqsad sari yo'naltiradi. U o'z manfaatlarini ko'zlab ko'pincha jamiyat manfaatlariga o'zi ongli tarzda nitilganligiga nisbatan ancha ko'proq samarali tarzda harakat qildi.

XIX asr boshlarida iqtisodiyot nazariyasi markentalizm va marksistik tarmoqlarga ajraldi. XIX-XX asrlar ichida bir qator iqtisodiy oqim maktablari tashkil topdi.

Avstriyalik iqtisod maktab namoyandalaridan K.Menger (1888-1926), Ye.Bembaverklar (1851-1914) ne'matlarning naflilik chegarasi nazariyasini o'rganganlar. AQSHlik D.Klark (1847-1938) ishlab chiqarish omillarini unumdorligini kamayishi va unumdorlik chegarai nazariyasini yaratgan. Ingliz iqtisodchisi A.Marshall (1842-1924) tomonidan qiymat chegaraviy foydalilik va naflilik chegarasi, unumdorlik chegarasi nazariyalarini yaratgan. A.Marshall "Ishlab chiqarish xarajatlari va pirovard foydalilik shubhasiz bitta umumiy bo'lgan talab va taklif qonuni tarkibiy qismlaridir" – deb hisoblaydi.

XX asrning 30-yillarida iqtisodiy tafakkur o'zining eng rivojlanish davriga kelib Dj.M.Keyns tartibga solinuvchi kapitalizm nazariyasini asoslab berdi. Dj.M.Keynsning bu nazariyasini R.Xarrodd, A.Xansen va P.Samuelson 1915-yilda asoslab yanada rivojlantirdi.

¹ А. аршл Принципы политической экономики Т.3 М., 1984, 226 с.

“Iqtisodiyot nazariyasi” nazariy, uslubiy fan bo‘lib, umumiy iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan ishlab chiqarish, taqsimot, almashuv va iste‘mol o‘rtasidagi nisbatlarini tashkil topish va ularni o‘zaro nisbatlarini muqobil bo‘lishini nazariy va amaliy tomonlarini o‘rgatadi. Iqtisodiyot nazariyasi barcha umumiy va maxsus ichtiqodiy fanlarning nazariy va uslubiy fudament hisoblanadi.

Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy rivojlanishning umumiy asoslarini, mikroiqtisodiyotiyotini, makroiqtisodiyotini va jahon xo‘jaligini o‘z ichiga oladi.

Iqtisodiy taraqqiyotini inqirozsiz rivojlanishi, makroiqtisodiyot darajasida ishlab chiqarishini tashkil etishga va uni boshqarilishi bog‘liq. Iqtisodiy taraqqiyot bog‘liqligi quyidagi 1-rasmda keltirilgan.

1.1-rasm. Iqtisodiyotni rivojlantirish

Mikroiqtisodiyotiyot iqtisodiy nazariya fani negizida mustaqil ishlab chiqarish jarayonlarida moddiy iste‘mol ne‘matlarini ishlab chiqarish jarayonini rivojlanishini iqtisodiy jihatdan iqtisodiy tahlil qilish asosida turli mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish, taqsimot, almashuv va iste‘mol jarayonlarini tahlil qilish va uni rivojlantirib berishini ta‘minlovchi iqtisodiy fan hisoblanadi.

Mikroiqtisodiyotiyot iqtisodiy fan sifatida uni rivojlanish sohalarini o‘rganib beradi. Ishlab chiqarish u iqtisodiy kategoriya bo‘lib, insonlarni paydo bo‘lishi bilan ularni yashashlari uchun zarur bo‘lgan iste‘mol mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan yuzaga kelgan. Mikroiqtisodiyotiy ishlab chiqarish jarayoni dastlab uy xo‘jaligi

ishlab chiqraish shaklida shaxsiy va oilaviy ist'molni qondirish maqsadida ishlab chiqarish amalga oshirilgan. Albatta hozirgi bozor iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy xo'jaliklar faoliyatlari o'tmish davridagi ishlab chiqarish faoliyatlaridan tubdan farqlanish xususiyatlariga ega.

Mikroiqtisodiyotiy darajada ishlab chiqraish jarayoni tashkil etishdan maqsad faqat ishlab chiqarishni tashkil etuvchi subyektlar faqat o'z iste'mol talablarini qondirish bilan qanoatlantirmasdan, ular ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishdan maqsad boylik orttirish, ya'ni ishlab chiqarish jarayoni olib borishdan asosiy maqsad foyda olishdan iboratdir.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida mikroiqtisodiyotiy darajada ishlab chiqarish bu xo'jalikni yuritish bo'lib, umumlashgan holda xo'jaliklar darajasida ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va foyda olishni ifoda etadi. Mikroiqtisodiyotiy darajada ishlab chiqarishni tashkil etish, olib borish va foyda olish korxonalar darajasida **iqtisodiy darajada rivojlanishini o'rganuvchi fan sifatida qarashini talab etadi.**

Mikroiqtisodiyot ishlab chiqarish subyektlari darajasida ishlab chiqarish faoliyatida tashkil topgadigan insonlar o'rtasidagi munosabatalrini o'rganadi va uni takomillashtirib borishini ta'minlaydi.

Mikroiqtisodiyot korxonalar darajasida ishlab chiqarish, ishlab chiqarish munosabatlarini o'rganib borish asosida ularning samaradorligini o'sib borishini ta'minlasa, **mikroiqtisodiyotiyot** fani umumlashgan makro darajada tarmoqlar darajasida umumiy ijtimoiy ishlab chiqarish darajasida ishlab chiqarishni tashkil etish va zarur bo'lgan foyda olishni ta'minlovchi ishlab chiqarish va ishlab chiqarish munosabatlarini bozor iqtisodiyoti talablari asosida takomillashtirib borishini ta'minlaydi.

Mikroiqtisodiyotiy jarayon makroiqtisodiy jarayoniga nisbatan korxonalarini qanday mulkchilik shakllariga asoslanishidan qat'iy nazar korxonalar darajasida iqtisodiyotini tashkil etish ishlab chiqraishni olib borish va ularni samaradorligin ta'minlashning iqtisodiy va ijtimoiy tomonlarini o'rgatuvchi fan hisoblanadi.

Mikroiqtisodiyot iqtisodiy jihatdan korxonalar darajasidagi subyektlarini iqtisodiy holatlarini o'rgatadi.

Xulosa qilib aytak, mikroiqtisodiyot fani iqtisodiy jihatdan mustaqil ravishda faoliyat yuritayotgan turli shakllarida ishlab chiqarish korxonalarini ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish jarayonida cheklangan. Ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish asosida cheksiz jamiyat a'zolarining iste'mol talabalarini qondirishni o'rganuvchi fandır.

Mikroiqtisodiyot fani ilmiy va amaliy jihatdan fan sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi:

- jahon darajasida iqtisodiy holatlarini tashkil topishi rivojlanishining qonuniyatlarini o'rganish;
- nazariy jihatdan iqtisodiy jarayonlarini o'rganib borish, iqtisodiy kategoriyalarini tashkil topishi sabablarini o'rganib borish asosida iqtisodiy kategoriyalar tizimini ishlab chiqish iqtisodiy rivojlanish qonunlarini aniqlash;
- mikroiqtisodiyot darajasida ishlab chiqarish jarayonini ishlab chiqarish usullarini asoslab berish;
- iqtisodiy tahlil etishni takomillashtirib berish;
- nazariy jihatdan mikro darajada ishlab chiqarishni amalga oshirishning amaliy shartlarini ishlab chiqish;
- korxonalarni ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy – iqtisodiy tadbirlarni ishlab chiqish asosida ularni barqaror rivojlanishini ta'minlashdan iborat.

Mikroiqtisodiyot darajada ilashb chiqarishni tashkil etish xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- mikroiqtisodiyot fani ma'lum bir iqtisodiy mintaqaga yoki respublika darajasidagi korxonalarning iqtisodiy rivojlanishini o'rganadi va o'rgatadi;
- mikroiqtisodiyot fani o'zining korxonalar ishlab chiqarish jarayonlarini rivojlanishini ijtimoiy va iqtisodiy tahlil qilishda iqtisodiy subyektlarning aniq erishgan ma'lumotlarini iqtisodiy tahlil qilishga asoslanadi. Ishlab chiqarish xarajatlarini va olinayotgan foydani o'sib borishini iqtisodiy sabablarini o'rganadi.

– mikroiqtisodiyot va uni iqtisodiy tahliliy yo‘nalishlari o‘zining xususiyatlariga ega. Bu xususiyatlar bozor iqtisodiyotining talb va taklif qonuni talablar asosida kelib chiqadi.

Korxonalar faoliyatlarining iqtisodiy holatlarini iqtisodiy tahlil qilishda ishlab chiqarish xarajatlarini chegaraviy darajasi va olinadigan foydaning miqdoriy darajasiga asoslanadi. Iqtisodni shu jumladan, makroiqtisodiy darajada o‘rganib borish iqtisodiy kategoriyalar orqali ya’ni, ishlab chiqarish jarayonini samaradorligini ta’minlovchi xarajat va daromad kategoriyalarini chuqur o‘rganish asosida amalga oshirish mumkin.

Iqtisodiy kategoriya nima – iqtisodiy kategoriya bu iqtisod fanini mohiyatini ko‘rasatib beruvchi iqtisodiy kategoriya bo‘lib, o‘zida ilmiy jihatdan umulashgan va korxonalar darajasida iqtisodiy jarayon holatlarini ifoda etadi. Iqtisodiy kategoriyalar ijtimoiy tasnifga ega bo‘lib, aniq ishlab chiqarish munosabatlarini ifoda etadi.

Aytish lozim, iqtisodiy nazariyada eng asosiy muammo iqtisodiy qonunlarini tashkil topishi va ularni chuqur o‘rganish hamda ijtimoiy rivojlanishiga bo‘lgan ta’sirini o‘rganish hisoblanadi. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida ishlab chiqilgan iqtisodiy qonunlar ishlab chiqarish amaliyoti natijasida yuzaga kelgan bo‘lib, ishlab chiqarish jarayonini iqtisodiy rivojlanib berishini aniqlab berish usulini belgilovchi iqtisodiy qonunlar iqtisodiy holatlarni o‘zaro bog‘liqligini o‘zida ifoda etuvchi bir bog‘liqlik jarayoni sifatida ularni bog‘liqlik darajasini ifoda etuvchi ko‘rsatkich hisoblanadi. Iqtisodiy qonunlar iqtisodiy kategoriyalar sifatida tarixiy tasnifga ega. Bu qonun va kategoriyalar ishlab chiqarish jarayonida shakllangan va rivojlanayotgan bu iqtisodiy qonun va kategoriyalar jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini va ishlab chiqarish munosabatlarini tashkil topish darajasiga bog‘liq.

Bu yerda mulkchilik shakllari va unga bo‘lgan egalik holatlari ham muhim ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish jarayonining tashkil etilishidagi mulkchilik shakllaridan kelib chiqqan holda iqtisodiy qonunlarning xizmat qilish usullari o‘zgarish xususiyatlariga ega.

1.2. Iqtisod fanining uslubiyati

Jamiyatda iqtisodiy holatni bilish va uni o'rganish turli mavjud usullar asosida amalga oshiriladi. Iqtisodni o'rganish uslubiyati umumlashgan maqsadni ifoda etuvchi umumlashgan o'zaro bog'liq aniq usublardan foydalanish asosida iqtisod fanida mavjud bo'lgan muammolarini xal etishni ta'minladi. Iqtisod fani uslubiy jihatdan iqtisodiy holatlarini o'rganish uslubiyatini va umumlashgan iqtisodiy holatlarini iqtisodiy tahlil etishni ta'minlaydi.

Iqtisodiy fan uslubiyati quyidagilardan tashkil topadi:

- obyektiv ishlab chiqarish holatini uslubiy jihatdan o'rganadi;
- iqtisod fani induksiya va deduksiya, tahlil va sintezlash, sifat va miqdor uslubiy logik va tarixiy rivojlanishini tahlil qilish.

- deduksiya uslubiy faraz yoki tahlil qilish bu borliqni o'rganish asosida umumiy fikrga kelish birlamchi omillarni o'rganish va bu bo'liqni o'rganish asosida umumiy fikrga kelishni ifoda etadi.

Ilmiy tahlil uslubiy jarayonlarni kelib chiqishini sabablarini o'rganib chiqishda umumiy xulosaga keishi ifodalanadi.

- matematik va statistik usuldan foydalanish iqtisodiy xodisalarining miqdor jihatdan o'rganishlarini ko'rish va sifat o'zgarishlariga aylanib o'tish imkonini beradi.

Normativ usul tahlili ishlab chiqarish sharoitini qanday bo'lishini belgilaydi.

CHegaraviy tahlil – ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish tashkiliy holatlarini chegaraviy xrajatalrini belgilab beradi va uni tahlil qilib boradi.

Funksional tahlil – bu belgilangan iqtisodiy ko'rsatkichlarini iqtisodiy tahlil qilish asosida iqtisodiy ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini bir-biriga bog'liqlik darajalarini aniqlashni ta'minlaydi.

Verifikatsiya – ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan moddiy va pul mablag'laridan foydalanishni hujjatlarga mos kelishi.

Modellashtirish uslubiy – tashkil etilgan sun'iy sharoitda iqtisodiy obyektlar va ishlab chiqarish jarayonlarini eksperimental tariqasida o'tkazishini ifoda etadi.

Mikroiqtisodiyot darajasida ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishda turli jumladan, grafik va matematik usullaridan foydalaniladi. Mikroiqtisodiyotda tarmoq korxonalarda ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish muqobil va o'zaro tenglik uslublaridan keng foydalaniladi. Ularni tashkil etishda asosan chegaraviy foydalilik, chegaraviy mahsulot ishlab chiqarish chegaraviy xarajat, chegaraviy pul tushumi va chegaraviy ish haqqi va foyda ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Mikroiqtisodiyot darajasida ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda omillarni o'zaro bog'liqlik shaklidagi uslubiyotidan foydalaniladi va eng samarali uslubiyat asosida ishlab chiqarish jarayoni mikroiqtisodiyot darajasida tashkil etiladi.

1.3. Iqtisodiy rivojlanishning obyektiv sharoiti va qarama-qarshiliklari

Iqtisodiy taraqqiyotni qay darajada iqtisodiy inqirozsiz va bozor rivojlanishi ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan korxonalar uchun zarur bo'lgan shart va sharoitlarni yaratib berilishiga bog'liq. Korxona ishlab chiqarishini tashkil etish va uni olib borish nafaqat tabiiy shart-sharoitlarga balki yaratilgan iqtisodiy sharoitlarga ham bog'liq. Korxonalarda ishlab chiqarish jarayoni tashkil etish bilan zarur sharoitlar kabi ijtimoiy sharoitlarni tashkil etish ham katta ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bu har bir ijtimoiy iqtisodiy tizimlarda va bozor iqtisodiyoti talablari asosida ishlab chiqish va olib borishning asosiy sababi jamiyat a'zolarining iste'mol tlablarini qondirishga va ularni ijtimoiy iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlanishiga qaratilgan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etiladigan mulkchilikni qanday mulk bo'lishidan qat'iy nazar ularning asosida tashkil topgan korxonalarning rivojlanish va iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarishni ijtimoiy va yakka tartibdagi iste'mol darajalarini uzviy ravishda o'sib borishiga bog'liq. Iste'mol ishlab chiqarish jarayoni tashkil topishi va zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish jarayonini tashkil topishi va uni harakatga keltiruvchi omil ekanligini va uni turli shakllarda bo'lishini ko'rish mumkin.

Iste'mol quyidagi turlarda ifodalanadi:

– dastlabki iste'mol bu ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan asosiy omil ishlab chiqarish jarayonining omil insonlarni kiyim-kechak va oziq-ovqat talablarini qondiradigan mahsulotlardan tashkil topadi;

– ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan sanoat tarmoqlari ishlab chiqarish yo'nalishiga qarab ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan hamma sharoitlar tashkil topadi;

– ishlab chiqarish vositalari tariqasida turli texnika va texnologiyalardan tashkil topadi;

– shaxsiy iste'mol vositalari – bu har bir shaxsning kiyim-kechaklari, ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan kiyim-kechaklar, ishchi formalaridan tashkil topadi;

– joriy iste'mol – bu kundalik iste'mol talablarini qondirib boruvchi mahsulotlardan tashkil topadi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etuvchi asosiy omil bu inson omili bo'lib, u doimiy ravishda o'zining iste'mol talablarini to'liq qondirishga harakat qiladi. Insonni iste'mol talablarini qondirish zarurligi uchun intilishi iqtisodchi Maslou tomonidan taklif etilgan. Iste'mol talabini o'sib borishini ifoda etadi. Demak, iste'mol o'sib borar ekan u iqtisodiy iste'mol doirasini miqdoriy va sifatiy jihatdan kengayib boradi. Chunki ishlab chiqarish takroriy ravishda kengayib boradi. Buning asosiy sababi aholi sonini o'sib borishi va ularning iqtisodiy jihatdan iste'mol mahsulotlarini harid qilib olish qobiliyatlari ham o'sib boradi. SHu bilan birga ijtimoiy jamiyat iste'mol ham milliy iqtisodiyotini iqtisodiy o'sishiga qarab u ham o'sib boradi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish hajmini o'sishi bilan birga uning sifati jihatdan ham rivojlanib borish holatiga ega bo'lib, u sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish bilan farqlanib boradi. Ishlab chiqarish sifatli va miqdoriy jihatdan o'sib borishini ta'minlash lozim. Bunga asosiy sabab aholining ko'payishi va ularning targ'ib qilish qobiliyatlarini o'sishi hisoblanadi. Ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlari jamiyat manfaatlarini qondiruvchi tovarlar bo'lishi kerak. Ishlab chiqarish jarayonida moddiy ne'matlar ishlab chiqarishda aholiga va ishlab chiqarish

korxonalari manfaatlariga mos mahsulotlar ishlab chiqarish asosiy maqsad bo'lishi kerak.

Bu tovar mahsulotlarning asosiy vazifasi ijtimoiy, xususi iste'mol va ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatishga belgilangan tovar mahsulotlari bo'lishi kerak. Ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlaridan foydalanish jamiyat va uning a'zolarining o'rtasi keng tarqatishdan ishlab chiqarish korxonalari va iste'molchilar manfaatdor bo'lishlari lozim. Ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovar mahsulotlari iqtisodiy va ijtimoiy manfaatdor bo'lishlari kerak. Ular asosan ishlab chiqarish vositalaridan, ishlab chiqarish xom-ashyolardan tashkil topadi. Bu ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish ilm va fan taraqqiyoti ta'sirida takomillashtirib boriladi va foydalanish muddati va samaradorligi o'sib boradi.

Shu bilan birga ularni innovatsion tarzda o'zgartirib borilishi ulardan foydalanishni nafaqat samaradorligini o'sib borishini balki, ulardan foydalanish muddatini uzaytirilishiga ham olib keladi.

Ishlab chiqarilayotgan tovar mahsulatlardan foydalanishni har bir iste'molchi manfaatdorligida ko'rish bilan, jamiyat a'zolarining foydalanish manfaatdorligida ko'rish mumkin.

Ishlab chiqarish jarayonida olinadigan iqtisodiy manfaatdorlikka ega bo'lish uchun quyidagi xom-ashyolardan foydalanishga asoslanadi:

Har bir tarmoq ishlab chiqarish yo'nalishlariga qarab zarur bo'lgan ishlab chiqarish resurslariga asoslangan holda iste'mol mahsulotlari ishlab chiqaradi. Ishlab chiqarish resurslari tarkibiy jihatdan quyidagilardan tashkil topadi:

- mehnat resurslari – mehnat resurslari malakali va malakasiz ruserslariga bo'linib, ishlab chiqarish sanoat, tarmoq korxonalari yo'nalishiga qarab farqlanadi;
- ishlab chiqarish resurslariga tabiat natural resurslari shaklida yer shaklida va yer ostki va ustki boyliklari shaklida, qiymat shaklida, kapital, pul, qimmatli qog'ozlar (veksel, chek, nodir metallar) lardan tashkil topadi.

Ishlab chiqarish jarayoni ekstensiv va intensiv tarzda olib boriladi. Intensiv ishlab chiqarish jarayoni asosan ishlab chiqarishni gorizontal tarzda rivojlanishida ifodalansa, intensiv rivojlanish vertikal ravishda ya'ni, ishlab chiqarish hajmini

o'sishi korxonalar sonini o'sib borishd emas balki, ishlab chiqarishni innovatsion tarzda o'sib borishiga asoslanadi. Korxonlarda ishlab chiqarishni tashkil etish ishlab chiqarish tarmoq yo'naliglariga qarab tarmoqlarda ishlab chiqarish bilan band bo'lgan korxonalar bir – birlaridan ajralib turadi.

Ishlab chiqarish resurslari shu jumladan yer resurslari ham cheklangan. Ishlab chiqarish resurslari absolyut cheklangan resusrlar (er, suv, tabiiy boyliklar) va h.k. cheklangan iqtisodiy resurslar ishlab chiqarish hajmi doirasini kengaytirishga yo'l bermaydi.

Shu bilan birga ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan moddiy resurslar cheklangan yoki qandaydir yangi resurslardan foydalanish mumkin lekin, unga bo'lgan talabni qondirilmasligi iqtisodiy resurslardan cheklangan foydlanishni talab qiladi. Korxonalarda ishlab chiqarish jarayoni tashkil etishda ishlab chiqarish korxonalari o'rtasida, korxona ishlab chiqarish bo'limlari o'rtasida va korxona ishlab chiqarish bilan band bo'lgan mehnat xodimlari bilan korxona boshqaruv xodimlari o'rtasida iqtisodiy munosabatlarni tashkil etish darajasi ularni samarali ishlashlariga o'z ta'sirini o'tkazadi. Iqtisodiy munosabatlar bu ishlab chiqarish korxonalarida band bo'lgan mehnat resurslari o'rtasidagi munosabatlarni ifoda etadi. Iqtisodiy munosabatlar tarkibiy jihatdan quyidagilardan tashkil topadi:

- tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarish korxonalarida ishlab chiqarishni takshil etish uchun zarur bo'lgan munosabatlarni ifoda etadi (ishlab chiqarishni tarkibiy tuzilishi, mehnat resurslarini jalb etish va ishlab chiqarishni yiriklashtirishni o'z ichichga oladi);

- ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarish korxonalirda band bo'lgan mehnat resurslari o'rtasidagi munosabatlarni ifoda etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitda ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish, mavjud ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishni tashkil etish maqsadida respublikamizda barcha asosiy ishlab chiqarish korxonalari va mulklar davlat tasarrufidan chiqarilib ular xususiy mulklarga aylantiriladi. Bunga asosiy sabab xususiy mulkdorlarni ko'payishi va ularni egaligini ta'minlash, ishlab chiqarish

jarayonini samaradorligini oshirishga olib kelishini ta'minlashi kerak. Chunki mulkdorlar manfaatdorligi o'sib boradi. SHu bilan birga davlat ahamiyatiga, ijtimoiy ahamiyatiga ega bo'lgan mulklar davlat va ijtimoiy mulklar sifatida mavjud. Umuman olganda mulk turlari quyidagilardan iborat:

- umumiy mulk jamoa tarzida uyushgan barcha shaxslarning asosiy ishlab chiqarish vositalariga va ishlab chiqarish natijalarining teng munosabatda bo'lishi birgalikda egalik qilishini bildiradi. Umumiy mulk davlat, jamoa, shirkat, mahalla va boshqa ijtimoiy mulkchilik turlaridan tashkil topadi;

- aralash mulk – odatda davlat, xususiy, xorijiy mulklar umumlashgan holatida ifodalanadi;

- davlat mulki bu sof davlatga qarashli bo'lib ikki usulda tashkil topadi: 1) xususiy mulklarni milliyalashtirish yo'li bilan; 2) davlat mablag'lari hisobiga tashkil topadi. Davlat mulki yer osti, yer ustki boyliklari, yirik davlat mablag'lariga tashkil topgan korxonalar, iqtisodiy va strategik ahamiyatiga ega bo'lgan korxona va tarmoqlar, ishlab chiqarish korxona va mashina – transport tizimlari, temir yo'llar, ma'muriy, ommaviy, ijtimoiy muassasalari, kasalxonalar, ta'lim tizimlaridagi muassasalaridan tashkil topadi;

- jamoa mulki – mulkchilik to'g'risida qabul qilingan qonun va me'yoriy hujjatlarda ishlab chiqarish vositalariga jamoaviy tarzda boshqariladigan mulkchilik shakliga aytiladi.

SHirkat xo'jaliklari ishlab chiqarish yoki bir iqtisodiy faoliyatini o'zlarining xususiy mablag'lari hisobiga tashkil etilgan yuridik shaxs hisoblangan korxonalardan tashkil topadi.

SHirkat xo'jaliklar – o'zining ishlab chiqqan nizomi asosida tashkil topgan korxonalar bo'lib, o'zlarining mablag'lariga zarur bo'lgan ishlab chiqarish vosita mol-mulklari asosida ishlab chiqarishni tashkil etadilar va olib boradilar. SHirkat mulki uning a'zolari tomonidan tashkil etish mablag'lariga qarab foydalanib o'z ulushlarini olish huquqiga egadirlar.

Koperativ mulk – shakli ham unga a'zo bo'lgan shaxslarning mablag'laridan tashkil topadi. Koperativ mulkchilik asosida tashkil topgan mulkchilik korxonalari

koperativ boshqaruviga asoslangan holda, tashkil topgan kooperativ boshqaruv a'zolari orqali ish faoliyati olib briladi. Koperativ foydasi uning boshqaruv takshiloti tomonidan qabul qilgan foyda taqsimoti qaroriga asosan taqsimlanadi.

Respublikada mavjud bo'lgan mulk turlarini boshqarish mulk egaligiga va davlat tomonidan qabul qilingan mulklarni tashkil etish va ularni boshqarish qonuniga asoslanadi. Respublikada mulk egaligi asosan ikki ko'rinishda: biri huquqiy jihatdan shu subyektning xususiy daxlsiz mulki hisoblanadi. Ammo bozor iqtisodiyoti sharoitida xususiy mulkni vaqtincha ma'lum muddatga foydalanish uchun ijaraga berish keng rivojlangan. Xususiy mulkni ijaraga berish ham davlat tomonidan qonunlashtiriladi.

Xususiy mulklar shaklidagi ishlab chiqarish korxonalarini ijaraga beradi. Iqtisodiy munosabatlar, mulkchilik bo'lgan xususiy egalik ma'lum muddatga ijaraga oluvchi subyekt ihtiyoriga o'tadi. SHuning uchun mulkka bo'lgan ijara shartnomasi ijarachi uzoq muddatga tuzishdan iqtisodiy manfaatdorligi yuqori bo'lishi mumkin. SHuning uchun mulk egalari ko'pincha qisqa muddatlarga ijara, bitimini tuzishdan maqsad iqtisodiy manfaatdorlikni o'sib borishini ta'minlashdan iborat.

1.4. Iqtisodiy tizimlari

Iqtisodiy tizim bu har bir mamlakatda iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish usulini tanlab olish, ishlab chiqarish jarayonini qanday mulkchilik shakllariga asoslanishiga bog'liq. Iqtisodiy tizim mamlakatda qabul qilingan ijitmoiy-iqtisodiy qonunlar asosida tashkil topadi. Davlat tomonidan qabul qilingan iqtisodiy qonun asosida asosiy iqtisodiy munosabatlar ularni ishlab chiqarish jarayonida, savdo sohalarida va xalqaro iqtisodiy munosabatlarini tashkil etish, ishlab chiqarish jarayonlarini olib borish taqsimot, almashuv va iste'mol talablarini muqobil rivojlanishini va jamiyat, uning a'zolarini iqtisodiy-moddiy manfaatdorliklarini ta'minlashi lozim.

Iqtisodiy ichki subyektlar sifatida asosan turli mulk shakllariga asoslangan huquqiy egaligiga asoslangan xo'jalik subyektlari tashkil etadi. Bu xo'jalik shakllari ishlab chiqarish taqsimot, almashuv va iste'molda faol qatnashadilar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy va xo'jalik subyektlari, inson, oila, korxonalar

tadbirkor sifatida jamiyatini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida faol qatnashadilar. Iqtisodiy taraqqiyotda asosan qanday subyektlar qatnashadi: bular turli mulk shakllariga asoslangan tadbirkorlikni ifoda etuvchi yirik korxonalar, birlashmalar, firmalar va mikrofirmalar, fermer xo'jaligi, oilaviy tadbirkorlik xo'jaliklari va dehqon xo'jaliklar tashkil etadi. Bu xo'jalik turlari ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va boshqarish bo'yicha mustaqil ravishda ishlab chiqarishni tashkil etish, uning hajmi va sarflanadigan investitsiya xarajatlari va mo'ljallangan foydani olish hajmi bo'yicha o'zlari mustaqil qarorlar va kerak bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlar bo'yicha qarorlarni qabul qiladilar.

Mikroiqtisodiyotiy xo'jaliklarda ishlab chiqarish yoki ijtimoiy xizmat ko'rsatish ishlarini tashkil etishda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Respublikada tashkil topgan ishlab chiqarish xo'jaliklari ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish asosida iste'mol tovarlarni ishlab chiqaradilar yoki aholiga, korxonalarga ijtimoiy xizmat ko'rsatadilar. Ularning asosiy maqsadi ko'proq foyda olishga qaratilgan bo'lib, bir yoki bir necha korxonalarning iqtisodiy faoliyatlarini boshqarishlari mumkin.

Respublikada uy xo'jaligi keng doirada rivojlangan. Bu ishlab chiqarish jarayoni o'z vaqtida asosan qishloq xo'jaligida rivojlangan bo'lsa, hozirgi mustaqillik davrida ishlab chiqarishning bu shakli sanoat ishlab chiqarish tarmoq yo'nalishlarida va ijtimoiy soha yo'nalishlarida ham rivojlanib bormoqda. Tadbirkorlik asosan ko'proq ishlab chiqarish jarayonida rivojlanib, asosan iste'mol buyumlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashmoqdalar. SHu bilan birga aytish mumkin uy xo'jaliklar kichik firma, korxonalar bilan hamkorlikda zarur bo'lgan ishlab chiqarish uchun kerak bo'lgan xom-ashyolarni va ishlab chiqarish jihozlarini, vositalarini ishlab chiqarishda faol qatnashmoqdalar.

Firmalar kichik korxonalar va uy xo'jaligi ishlab chiqarish subyektlari hozirgi davrda zarur bo'lgan iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida ijtimoiy iste'mol talablarini qondiruvchi ishlab chiqarish sektorida o'zining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatiga ega bo'lgan o'rinni egallamoqda. Bozor iqtisodiyoti sof bozor iqtisodiyoti bo'lib, jamiyatning ijtimoiy talablarini to'liq qondiraolmaydi. Jamiyatning ijtimoiy talablarini qondirishda davlat va davlat mulkchiligini mohiyati

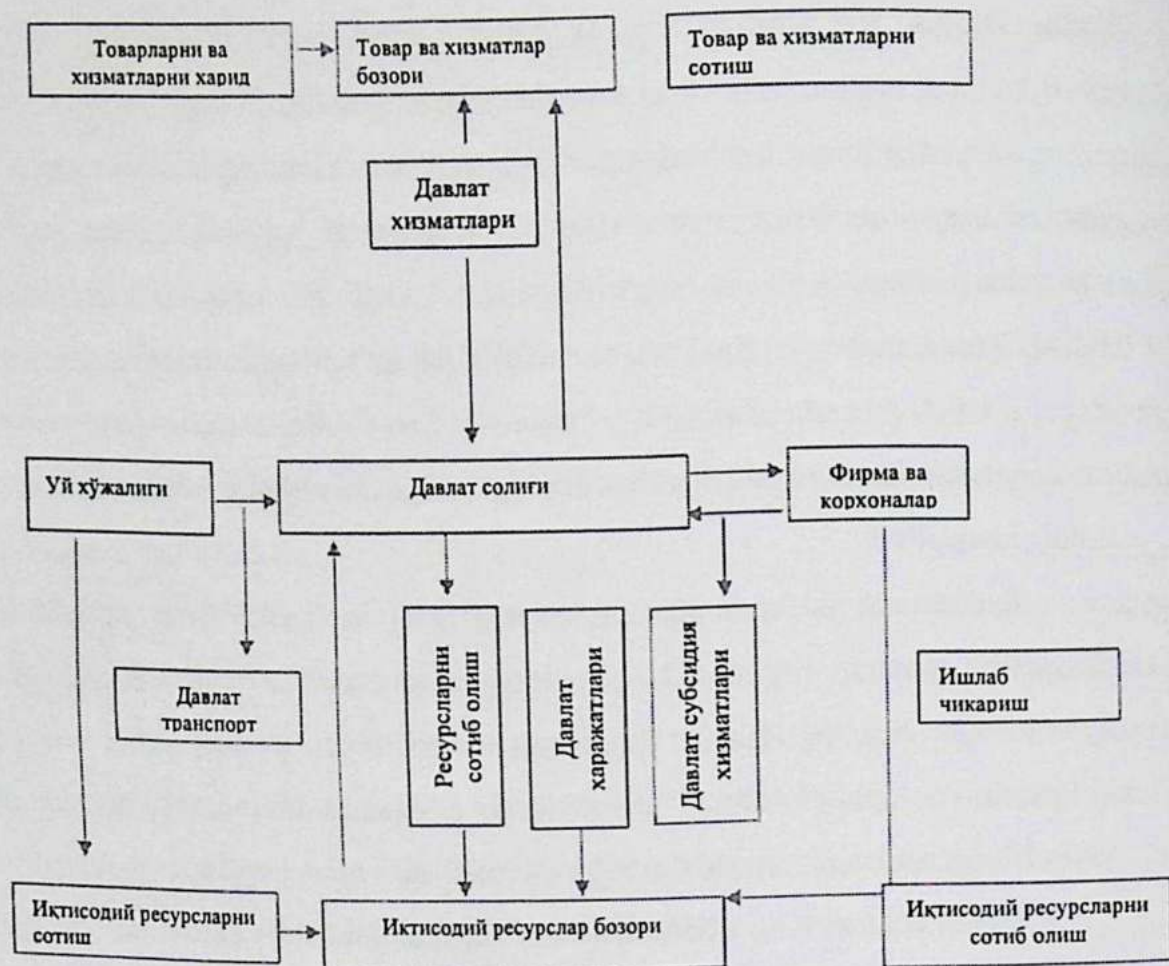
katta. Davlat aholining ijtimoiy talabalarini qondirib beruvchi asosiy subyektlari bo'lgan muassasalar, korxonalar va tashkilotlarinng roli katta.

Davlat ijtimoiy boylikni yaratuvchi va ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulotni jamlash, taqsimlash va qayta taqsimlash vazifalarini bajaradi. Davlat yalpi ichki mahsulotni taqsimlashi va qayta taqsimlash vazifalarini bajaradi. Davlat milliy iqtisodiyotni inqirozsiz rivojlanishini ta'minlash investitsiyalar taqsimotini, kreditlar berish, valyuta muomalasini tartibga solib boradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan tovar mahsulotlar savdo agentlari orqali amalga oshiriladi.

Korxonalar ishlab chiqarish mahsulotlarini iste'molchilarga yetkazib berish darajasini samaradorligini oshirish ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni iqtisodiy aylanmasiga bog'liq. Ishlab chiqarilgan tovarlarning iqtisodiy aylanmasi ishlab chiqarish korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib berish ishlab chiqarish jarayoni tashkil etish bilan bog'liq.

Ishlab chiqarish agentlari bilan savdo agentlarini o'zaro harakatlari yig'indisiga bog'liq. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq ijtimoiy va iqtisodiy harakatlar ishlab chiqarish va iste'mol harakatlarini doiraviy aylanishiga ta'sir etadi. Ishlab chiqarilgan iste'mol tovarlari harakatini tezlatishda faqat ishlab chiqarishda va iste'mol tovarlarni iste'molchilarga yetkazib berishda tashqi omillar ta'sirini ham e'tiborga olish zarur. Tashqi omillar iste'mol mahsulotlarini qadoqlash, saqlash, tashish va transport xizmatlarini e'tiborga olish zarur. SHu bilan birga iqtisodiy hisob-kitoblarni olib borishni tovarlarni yetkazib berish xarajatlarini muqobil bo'lish tovarlarni harid qilish aylanmasini tezligini oshiradi.

Bu o'z navbatida ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun korxonalarda yetarli miqdorda mablag' bo'lishini ta'minlaydi. Quyidagi (1.2.-rasm) da korxonalarda ishlab chiqarilgan mahsulotlarini iqtisodiy jihatdan doiraviy harakati keltirilgan.

1.2-rasm. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarni doiraviy iqtisodiy harakati

Firmalarda tovar va pul harakati aylanmasi bozor iqtisodiyotini tashkil qilish quyidagi vazifalarni bajaradi: ishlab chiqarish vositalarini sotib olish, xarajatini to'lash, ishlab chiqarish jarayonida muqobil ishlab chiqarishni tashkil etish uchun ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish, ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash, foyda olish va soliq to'lovlarini amalga oshirish hamda olingan foydadan ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnat resurslarini qo'shimcha moddiy rag'batlantirish va ishlab chiqarish jarayonini kengaytirib borishni, bozor iste'mol talablarini qondirish uchun talabga mos iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarishga erishishlari mumkin.

Korxona ishlab chiqarish jarayoni doimiy ravishda kengaytirilgan ishlab chiqarish talablariga javob beradigan darajada bo'lishini tashkil etishga e'tibor qaratish lozim. Ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish xom-ashyolar, ishlab chiqarish vositalari orqali ishlab chiqarish kuchlari tomondan yangi iste'mol

qiymatiga ega bo'lgan iste'mol tovarlari yaratiladi. Yaratilgan iste'mol tovarlari o'zida sarf etilgan jonli mehnat, buyumlashgan mehnat xarajatlarini ifoda etadi.

Korxonalarda tovar mahsulotlarini ishlab chiqarishda sarf qilingan mehnat resurslari xarajatlari va ishlab chiqarishga sarflangan mehnat natijasi ishlab chiqarilgan yangi yaratilgan iste'mol tovarning qiymatida o'z ifodasini topadi. Ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish jarayonida sarflangan xarajatlari yangi iste'mol tovar qiymatiga o'tkazilib, bu xarajatlar korxona asosiy ishlab chiqarish fondi amortizatsiya fondi qismida jamg'ariladi. Ular o'zlarining qiymatlarini ishlab chiqarilgan tovarlarga to'liq o'tkazilishi natijasida bu amortizatsiya mablag'i hisobiga ishlab chiqarish vositalari kapital ta'mirlanishi yoki o'rniga yangisini korxona sotib olishi mumkin.

Korxona, firmalarda mehnat resurslari va ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish kuchlarini ifodalaydi. Ishlab chiqarish vositalari esa ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish vositalaridan tashkil topadi. Korxona ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotni qanday qismi mehnat resurslariga va qanday qismi ishlab chiqarish vositalariga mos kelishini aniqlash mumkin?

Uni aniqlashning eng oddiy shakli umumiy korxona ishlab chiqarish xarajatida mehnat resurslari xarajatlarini aniqlash orqali ishlab chiqarilgan yalpi korxona mahsulotidan kelib chiqqan holda umumiy yalpi mahsulotdan mehnat xarajatlari darajasida qiymatini ajratib olish orqali aniqlash mumkin va uni o'sib borishi uchun tegishli iqtisodiy – ijtimoiy va texnikaviy tadbirlarini amalga oshirish mumkin.

Korxona tomonidan ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotdan shaxsiy ya'ni mehnat haqiga sarflanadigan mahsulotlar va ijtimoiy iste'mol mahsulotlari qiymatlaridan tashkil topadi. Korxonalarda ishlab chiqarish jarayoni oddiy takror va kengaytirilgan ishlab chiqarish shaklida olib boriladi. Oddiy takror ishlab chiqarish bir hajmda olib boriladi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish hajmi doimiy ravishda ko'paytirilgan holda takror va takror tashkil etiladi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish hajmini ishlab chiqarish jarayonini kengaytirish hisobiga amalga oshirilsa, intensiv ravishda ishlab chiqarishni tashkil etish asosan ishlab chiqarish korxona subyektlarini o'zgarmagan holda ishlab

chiqarish jarayonida innovatsion yangiliklarni qo'llash hisobiga mahsulot ishlab chiqarish jarayoni kengayib boradi.

1.5. Iqtisodiy tizimlar modellari

Iqtisodiy tizimlar tasnifi iqtisodiyotda shakllangan mulkchilik shakllariga asoslangan bo'lib, mulkchilik egaligi milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va uning asosiy maqsadini belgilab beradi. Mulkchilik shakllari ishlab chiqarish jarayonida qo'llaniladigan ishlab chiqarish vositalariga, xom-ashyolarga ta'sir etish va tovar mahsulotlarni ishlab chiqarish o'z oldiga qo'yilgan maqsad iloji boricha ishlab chiqarish korxonalari faoliyatini foyda olishi o'sib borishiga qaratilgan bo'ladi. Xo'jalik subyektlari xususiy mulkchilik shakliga asoslanganligi, ularning maqsadi foyda olishga qaratilganligini ko'rsatadi. Foyda olish xom-ashyolar asosida ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlari yollanma mehnat evaziga ishlab chiqarilayotgan mahsulotning ma'lum bir qismi qo'shimcha mehnat hisobiga ishlab chiqarilishi va yollanma mehnat to'liq ish haqini olmasligi korxona foydasini olishini va uni o'sib borishini ta'minlaydi.

Xususiy mulkchilik egaligi ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishni shaxsan o'zi belgilaydi. Iqtisodda asosan quyidagi iqtisodiy modellar jahonning ko'pchilik mamlakatlarida qo'llaniladi. Bu iqtisodiy tizimlar quyidagilardan iborat:

1. An'anaviy patrialxal iqtisodiy tizim.
2. Ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan markazlashtirilgan iqtisodiy tizim bo'lib, u rejali va deriktiv qarorlarga hamda buyruqbozlikka asoslanadi. An'anaviy natural ishlab chiqarish deyarli barcha mamlakatlarda mavjud.

Natural xo'jaliklarda ishlab chiqarishdan asosiy maqsad o'zalarining iste'mol talablarini qondirishga qaratilgan bo'lsada, bu iqtisodiy tizim xo'jliklari ishlab chiqargan mahsulotlarini ma'lum qismini sotish va uning evaziga kerakli mahsulotlarni o'zlarining iste'mollari sotib olishlari bilan ularni iste'mol boxosi bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Natural ishlab chiqarishda mahsulot ishlab chiqarish iste'mol mahsulotlari hajmiga deyarli teng bo'ladi. Markazlashtirilgan rejali, derektiv qarorlarga

asoslangan markazlashtirilgan iqtisodiy tizim sharoitida iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlar markazlashtirilgan holda ishlab chiqarilishi bilan unga qat'iy rejaga asoslangan holda ishlab chiqarish va iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish tashkil etadi.

Markazlashtirilgan asosda milliy iqtisodiyotni tashkil etish va ishlab chiqarishni olib borishning ijobiy tomoni ishlab chiqarish sub'etlari ishlab chiqarishda kerak bo'lgan ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish, xom-ashyolar, ishlab chiqarish vositalarini tayyorlash evaziga ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz rivojlanib borishini ta'minlash holatiga ega bo'lsa, bu boshqaruv tizimi kerakli bo'lgan shart-sharoitlarni e'tiborga olmagan holda markazdan ishlab chiqarish iqtisodiy ko'rsatkichlarini iqtisodiy tarmoq korxonalariga berilishi natijasida korxonalar belgilangan reja ko'rsatkichlarini bajarmasliklariga sabab bo'lgan. Markazlashtirilgan boshqaruv iqtisodiy tizimida zarur bo'lgan xom-ashyolar, ishlab chiqarish vositalari har yili iqtisodiy tarmoq korxonalariga majburiy ravishda taqsimlanishi ularni korxonalar talablariga nisbatan ortiqchaligini tashkil etiladi va ulardan foydalanmasligiga qaramasdan amortizatsiya to'lovlari undirilishi samaradorlik darajasiga salbiy o'z ta'sirini o'tkazib kelgan.

Respublikamiz 1991 yilda siyosiy va iqtisodiy mustaqil bo'lishi natijasida milliy iqtisodiyotimizni bozor iqtisodiyoti qonunlariga rioya qilish, tashkil etish va erkin bozor iqtisodiyoti talablariga asosida rivojlantirish, usulini qabul qilgan. Buning uchun davlat mulklarini uning ta'siridan chiqarib turli shakllarda mulkchilik turlarini tashkil etish va erkin bozor talablariga asoslangan ishlab chiqarish jarayonlari amalga oshirila boshlandi.

Bozor iqtisodiyoti iqtisodiy rivojlanish tizimini bir usuli bo'lib, erkin yollanma mehnatga va turli mulk egalik shakllariga asoslangan tadbirkorlik ishlab chiqarish faoliyatlariga va ijtimoiy xizmat ko'rsatishga asoslanadi. Bozor iqtisodiyoti erkin raqobatga va erkin iqtisodiy hamda ijtimoiy manfaatdorlikka asoslanadi. Bozor iqtisodiyoti talablari asosida ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish ko'xna tarixiy tashkiliy shakldir.

Hozirgi davrda tashkil topayotgan bozor iqtisodiyoti an'anaviy urf-odatlariga asoslangan erkin ishlab chiqarish, erkin mehnatga va davlat tomonidan qabul qilingan

iqtisodiy va siyosiy qonunlarga rioya qilingan holda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni tashkil etadi. Bozor iqtisodiyotining asosiy kamchiligi pul mablag'larining haddan ziyod hukmronligi va ishlab chiqarishda olinayotgan korxonalar va mehnat resurslari daromadlari o'rtasidagi taffovutni o'sib borishidir.

Quyidagi 1.3-jadvalda iqtisodiy tizim modellari o'rtasidagi farqlari keltirilgan.

Iqtisodiy tizim ta'rifi	Nima ishlab chiqarish	Qanday ishlab chiqarish	Kimga ishlab chiqarish
An'anaviy tizim	O'z iste'sno talablarini qondirish	Ishlab chiqarish oddiy usulda olib borilgan	O'zlarining talablarini qondirish uchun
Markazlashtirilgan byurokratik boshqaruv	Davlat tomoindan tushadigan moddiy boyliklar	Rejali ishlab chiqarish xarajatlariga asoslangan	Davlat belgilangan narxlarda iste'mol mahsulotlarini qat'iy narxlarda sotish
Bozor iqtisodiyoti	Ishlab chiqaruvchi manfaatdorligi	Ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanish, xarajatlarni kamaytirish	Insonlarni harid qilishlari uchun tovarlar ishlab chiqarish

* Iqtisod modellari o'rtasidagi taffovutlar.

Biz shuni aytib o'tishimiz lozimki, xech bir mamlakatda biz ko'rib chiqqan iqtisodiy tizimlar yakka holatda tashkil etilmagan, etilmaydi ham.

Aralash bozor iqtisodiyoti turli mulk shakllariga asoslangan hoda tashkil topadi. **Aralash bozor iqtisodiyoti** o'zining strategiyasiga ega. Aralash bozor iqtisodiyoti sharoitida bozor mexanizmi davlatni aralashuvi va boshqaruvi natijasida pul-kredit, soliq tizimini takomillashtirish va davlat byudjetini mablag'lardan samarali foydalanishni tashkil etishda sharoitlarni yaratish tadbirkorlarni erkin ravishda qarorlar qabul qilishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi.

Aralash iqtisodiy tizimni iqtisodiyotni barqaror iqtisodiy inqirozsiz ravishda rivojlantirish uning asosiy maqsadi hisoblanadi. Aralash bozor iqtisodiyoti davlat tomonidan ijtimoiy iqtisodiy jarayonlarni rivojlantirib borish orqali boshqariladi.

Hozirgi davrdagi ijtimoiy boshqaru tasnifiga ega bo'lgan iqtisod bu albatta bozor iqtisodiyoti bo'lib, ijtimoiy rivojlanish iqtisodiy rivojlanish bilan uzviy ravishda bog'liq bo'ladi. Respublikamizda milliy iqtisodiyotni turli mulkchilik shakllari asosida rivojlanishini bozor iqtisodiyoti talablari asosida davlat tomonidan

qabul qilinayotgan qonunlar boshqarib borilishidan kelib chiqqan holda ishlab chiqarishning asosiy subyektlari hisoblanadi, ularni iqtisodiy samaradorligini o'sib borishi negizida turli shakllarga asoslangan ishlab chiqarish jarayonini tashkil topishi natijasida erkin raqobatga asoslangan aralash bozor iqtisodiyoti tashkil topadi. Ammo davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ishlab chiqarish va ijtimoiy subyektlar davlat mulki tariqasida saqlanib qoladi.

Jahon miqyosida aralash bozor iqtisodiyoti tizimi bo'yicha turli jumladan, Amerika va Yaponiya modellar iqtisodiy rivojlantirishning eng ilg'or usullari deb tan olingan.

Amerika aralash bozor iqtisodiyoti modeli kapitalistik model bo'lib, xususiy mulkchilik shakllari asosiy o'rinni egallaydi. Bu bozor raqobat mexanizmiga asoslangan bo'lishi bilan birga ijtimoiy diferentsiatsiyalash yuqori darajada. Davlat tomonidan iqtisodiyotga aralashuv cheklangan. Tadbirkorlikni rivojlantirish uchun soliq tizimini bozor talablaridan kelib chiqqan holda soliq to'lovlari takomillashtirib boriladi.

Yapon modeli asosida korporativ kapitalizmni ishlab chiqarish jarayonini tartibga solishda uni tarkibiy tuzilishi iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida davlatni iqtisodiy va ijtimoiy roli katta.

Yaponiya bozor iqtisodiyoti modeli mamlakatning milliy an'alariga asoslangan holda o'zlarining milliy iqtisodiyotlarini rivojlantirishda saqlab qolgan.

Evropa ittifoqini tuzilishi o'zining iqtisodiy modelini tashkil topishiga sabab bo'lgan. Yevropa iqtisodiy modelida davlat faol qatnashadi. Buning asosiy sababi ittifoqqa a'zo bo'lgan davlatlar o'zlarining iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishlarini mustaqil ravishda olib borishlari bilan birga Yel boshqaruvi qarorlariga rioya qilish talab etilgani uchun ular direkting ahamiyatiga ega ekanligi markazdan boshqaruv zarurligin ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyotining bu asosiy bozor iqtisodiy modellaridan tashqari iqtisodiy tizimlar tarixiy iqtisodiyotni rivojlanishiga qarab o'zining turli shakllariga ega bo'lganligini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

Iqtisodiy tizim tasnifi	Industrial davrigacha	Industrial davr	Industrial davridan keyin
iqtisod asosiy soha ekanligi	qishloq xo'jaligi	sanoat	xizmat ko'rsatish
limitlashtirish	er	kapital	axborot
davlat ijtimoiy guruhi	er egaligi	xususiy kapital	xususiy axborot

Jadvalda iqtisodiy tizimning tarixiy rivojlanishi keltirilgan.

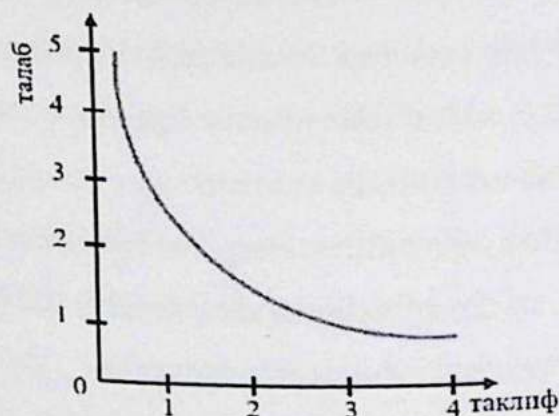
Industrial davrigacha asosan iqtisodiy rivojlanish qishloq xo'jaligi, limilashtirish yerdan foydalanish va yer egaligiga asoslangan bo'lsa, industrial davrga kelib, sanoat kapitali, kapital va xususiy kapitalga asoslangan bo'lsa, industrial davrdan so'ng rivojlanish xizmat ko'rsatish, axborot tizimidan foydalanish va xususiy axborotdan foydalanish rivojlangan.

1.6. Jamiyatni ishlab chiqarish zahiralari

Bozor iqtisodiyoti tizimi davrida ishlab chiqarish jarayoniga va aholi ijtimoiy xizmat ko'rsatishni rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Bizga ma'lum mavjud tabiiy resurslarni cheklanganligi ishlab chiqarilayotgan iqtisodiy resurslarni ham cheklangan holda tejamkorlik asosida ishlab chiqarish talab etiladi.

Iste'mol talablarini o'sib borishi, ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talablarni oshirish moddiy resurslar zaxiraga bog'liqligi va ularni cheklanganligi iqtisodiy resurslardan tejamkorlik asosida samarali foydalanishni talab etadi

Demak, ishlab chiqarish jarayonini o'sib borishi iste'mol talabining o'sib borishiga bog'liq ekan. Talabga qarab taklif jarayonini o'zgarini quyidagi 1.4-rasmdan ko'rishimiz mumkin.

1.4-rasm. Ishlab chiqarishning egri chizig'i

Ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlarini o'sib borishi ishlab chiqarish hajmini o'sishiga olib keladi. Taklif ishlab chiqarishga mos kelsa, talab va taklif o'rtasidagi nisbat to'g'ri proporsional nisbatda, to'g'ri kelmasa egri proporsional nisbatda bo'ladi.

SHuning uchun ham ishlab chiqarish jarayonini samarali tashkil etish zaruriy miqdorda foydaga ega bo'lish uchun tadbirkor ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish resurslarini taqsimotida ishlab chiqarish lozim bo'lgan tovarlardan eng samaradorligini ortiqcha samaradorlik predmeti samarador bo'lgan tovarni ortiqcha xarajatsiz ishlab chiqarilishiga M.Paretto samaradorligi deyiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan tovar mahsulotlar miqdoriga bog'liq. SHuning uchun ham kam ishlab chiqarish xarajatlari bilan bog'liq mahsulotlari yoki uning o'rnini bosuvchi alternativ mahsulotlarni kam xarajat talab etsa uni ishlab chiqarish afzal bo'ladi. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda alternativ ravishda kam ishlab chiqarish xarajatlarini ifoda etuvchi bir tovarni alternativ ikkinchi tovarni ishlab chiqarish maqsadga to'g'ri bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda doimiy ravishda foydani kamayib borishi qonunga e'tibor berish zarur. Demak, ishlab chiqarish subyektlari ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda doimo iste'mol bozor talablarini o'rgangan holda ishlab chiqarishni tashkil etishlari zarur. Bu o'z navbatida ishlab chiqarish jarayonini samaradorligini oshirib borishi bilan bog'liq bo'lgan maqsadi iste'molchilarni harid qilib olish maqsadlariga mos ekanligini ta'minlaydi.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish savollari

1. Mikroiqtisodiyotiyot fani nimani o'rgatadi?
2. Iqtisodiy fan metologiyasi nima?
3. Iqtisodiy rivojlanishqadagi qarama qarshiliklar?
4. Iqtisodiy tizim nimani ifoda etadi?
5. Iqtisodiy tizim modellari nima?
6. Jamiyatning ishlab chiqarish darajasi qanday?

O'zini-o'zi nazorat qilish testlari

1. O'zini iste'mol talabini qondiradigan xo'jalik qaysi biri?

- a) O'rtoqchilik
- b) Natural
- c) Ekstensiv
- d) Intensiv
- e) Kengaytirilgan ishlab chiqarish

2. Tovarlar sotuvida bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar qaysi xo'jalik bo'ladi?

- a) O'rtoqchilik
- b) Natural
- c) Ekstensiv
- d) Intensiv
- e) Kengaytirilgan ishlab chiqarish

3. Tovar xususiyatlari nimadan iborat?

- a) inson talabini qondiradi
- b) pul vazifasini bajaradi
- c) tovarlar almashiladi
- d) resurslar o'rnini bosadi
- e) resurslarni to'ldiradi.

4. Qiymat qonuni vazifasi?

- a) hisob yuritish
- b) qiymatni o'lchash
- c) nazorat qilish
- d) tartibga solish
- e) narxni qiymatini o'lchash

5. Bozor jarayonini qanday tartibga solish mumkin?

- a) bozor infratuzilmasi orqali
- b) bozor konyukturasi orqali
- c) bozor tarkibi orqali
- d) bozor mexanizmi orqali
- e) bozor raqobati orqali

6. Firmalar resurslar bozorida nima qiladi?

- a) xom ashyo resurslarini sotib oladi
- b) xom ashyo resurslarini sotadi
- c) xom ashyo resurslarini sotib oladi va sotadi
- d) xaridor bo'lib kiradi
- e) sotuvchi va oluvchi bo'lib kiradi

2-BOB. BOZOR IJTIMOIIY XO'JALIK SHAKLI EKANLIGI

Kalit so'zlar: natural xo'jalik, mehnat taqsimoti, tovar xo'jaligi, tovar qiymati, iste'mol qiymat, mehnat qiymat nazariyasi, aniq mehnat, abstrakt mehnat, ijtimoiy zaruriy vaqti, mehnat unumdorligi, oddiy mehnat, murakkab mehnati, chegaraviy foydalilik nazariyasi, chegaraviy foydalilik, qiymat qonuni, qiymat, bozor, bozor tarkibi, bozor konyukturasi, iqtisodiy ta'minlagan, an'anaviy xarajat, tadbirkorlik erkinligi, bozor infratuzilmasi, bozor mexanizmi, bozor ustvorligi, bozor raqobati, maqsadli raqobat, maqsadsiz raqobat, pulning kelib chiqishi, naqd pul emissiyasi, depozitiv emissiya, metal pullar, monometalizm, to'liq bo'lmagan pul, kredit pul, naqd pul mablag'i, naqd pul bo'lmagan debitor kartochkasi, elektron pullar, inflatsiya, pul muomalasi qonuni, kredit shaklidagi jamg'arma, erkin konvertatsiya puli.

2.1. Natural va tovar xo'jaligi

Iqtisodiy rivojlanish jarayonida ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni asosan ikki shaklda natural va tovar xo'jaligi shaklida rivojlanishi bizga ma'lum. Natural va tovar xo'jaligi bir-biridan ularda ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bilan farqlanadi. Bu ishlab chiqarish xo'jaliklari quyidagilar bilan bir-birlaridan farq qiladi.

Ijtimoiy mehnat taqsimotini rivojlanish darajasi bilan xo'jalik yuritish shakllari bilan ya'ni natural va tovar xo'jaliklari shakllarida olib borilishida, mahsulot ishlab chiqarishni iqtisodiy jihatdan farqlanishi bilan xo'jaliklarni tashkil etish va yuritish bilan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni iqtisodiy shakllari bilan va ishlab chiqarish hamda iste'mol o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishdagi shart va sharoitlar bilan farqlanadi.

Natural xo'jalik sharoitida asosan o'zlarining iste'mol talablarini qondirish uchun o'zlarining ishlab chiqarish qurollari va mehnatlari asosida iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishi bilan tovar xo'jaligi ajralib turadi. Natural xo'jalikdagi mehnat umumlashgan ijtimoiy mehnatni ifoda etadi. Natural xo'jalikda ishlab chiqarish va iste'mol o'zaro bog'liqlikda harakatda bo'ladi. Natural xo'jalikda

mulkdor, erkin yollanma mehnat uni nazorat qiluvchi mehnatlari o'zaro bog'liqlikda tashkil etiladi. Natural xo'jalikda mehnatni tashkil etish erkin yollanma mehnatga asoslanadi. Undan foydalanuvchi mulkdor natural xo'jalikda turli usullar orqali yollanma mehnatdan samarali foydalanish ularning asosiy maqsadiga aylanadi.

Natural xo'jalik ishlab chiqarish shakli qadimiy ko'xna shakl bo'lib, uning negizida ijtimoiy-iqtisodiy tizim rivojlangan. Bu birinchi iqtisodiy tizim shakli bo'lgan. Natural xo'jalik ishlab chiqarish shakllari jarayonini rivojlanishi oqibatida mulkchilik shakllarini tashkil topishida va mehnat taqsimotini rivojlanishida o'zining qo'ygan hissalaridan bir mehnat taqsimoti yuzaga kelishiga olib kelgan. Natijada ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'lgan ishlab chiqarish shakllari mehnatni ixtisoslashuviga va ishlab chiqarishni tarmoqlar yo'nalishida tashkil topishiga olib keldi.

Mehnat taqsimoti xo'jaliklarda ishlab chiqarishni ixtisoslashtiruviga olib keldi. Bu o'z navbatida o'rtoqchilik xo'jaliklarini tashkil etilishiga olib keldi. O'rtoqchilik jamoa xo'jaliklarini tashkil topishi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni almashuvi va sotuvi masalalarini amalga oshirishni tezlashtirishga zarur bo'lgan sharoitlarni yaratdi.

O'rtoqchilik xo'jaliklari tashkil topishi ijtimoiy mehnat taqsimotini rivojlantirishga, yangi ishlab chiqarish xo'jaliklarni tashkil topishiga, iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishiga olib kelgan. O'rtoqlik xo'jaliklarida mehnatni tashkil etish uni samaradorligini oshirish bo'yicha xech qanday tashkiliy va iqtisodiy to'siqlar bo'lmagan, mehnatni rag'batlantirish ishlariga e'tibor kuchaytirilgan.

Tovar xo'jaliklarini tashkil topishi fan va texnika yutuqlaridan ishlab chiqarish jarayonida foydalanish keng doirada rivojlana boshlagan. O'rtoqchilik shirkatlarini tashkil topishi milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda olg'a qo'yilgan bir progressiv usul ekanligini ko'rsatdi. O'rtoqlik ishlab chiqarish xo'jaliklarini tashkil topishi mamlakatda bozor iqtisodiyotini tashkil etish va uni rivojlantirishga qo'yilgan bir progressiv qadam deb hisoblash mumkin.

2.2. Tovar ishlab chiqarish va uning qiymatini tashkil topishi

Tovar nima? Tovar ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan ijtimoiy mahsulotni iste'mol bozoriga chiqarilgan mahsulotni sotish orqali bu mahsulot egasi ishlab chiqaruvchidan iste'mol qiluvchiga o'tishi natijasida mahsulot tovar shakliga iste'mol bozorida yoki uni almashuvida unga bo'lgan egalik shaklini o'zgarishiga aytiladi.

Ishlab chiqarish jarayonida mehnat ta'sirida ishlab chiqilgan mahsulot iste'mol bozorida tovarga aylanadi. U ma'lum qiymatga ega, chunki u mehnat asosida yaratilgan mahsulotdir. Tovar jamiyat a'zolarining ma'lum bir iste'mol talablarini qondiruvchi tovardir. Ishlab chiqarilayotgan ijtimoiy mahsulot turli shakllarda yaratiladiki, bu yaratilgan tovar mahsulotlari iste'mol bozorida aholini unga bo'lgan talablarini o'sib borishini ta'minlashi lozim.

Tovar ikki xil xususiyatga qiymatga va iste'mol qiymatiga ega. Ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlari o'zining qiymatalirga ega tovarlar qiymati o'zida mehnat xarajatlaridan va tovarni ishlab chiqarish uchun sarf etilgan moddiy xarajatlar yig'indisidan tashkil topadi.

2.3. Tovar qiymat va unda gavdalangan mehnat turlari

Tovar mahsus iqtisodiy boylik, ishlab chiqarish jarayonida mehnat va ishlab chiqarish xarajatlari natijasida yaratilgan mahsuloti tovar bo'lib, u tovar sifatida iqtisodiy faoliyatda iste'molchilarga yetkazib berilishi natijasida u ishlab chiqarish va uni iste'mol qiluvchilar o'rtasida tovar va pul holatida iqtisodiy munosabat amalga oshiriladi.

Tovar mehnat mahsuloti bo'lib, u qiymat va iste'mol qiymatiga ega bo'ladi. Jamiyat a'zolari o'zlarining iste'mol buyumlariga bo'lgan talablarini iste'mol bozorlarida kerakli zarur bo'lgan tovarlarni harid qilib olish orqali iste'mol talabini qondiradilar.

Tovar mehnat tomonidan yaratilgan mahsus mahsulot bo'lib, o'zining qiymatiga ega bo'ladi. Bu ishlab chiqarilgan tovar mahsulotini ifoda etsa, ikkinchi tomondan tovar iste'mol qiymatiga ega bo'ladi. Tovarlarning iste'mol qiymati bu jamiyat a'zolarining ma'lum bir iste'mol talablarini qondirishda ifodalanadi.

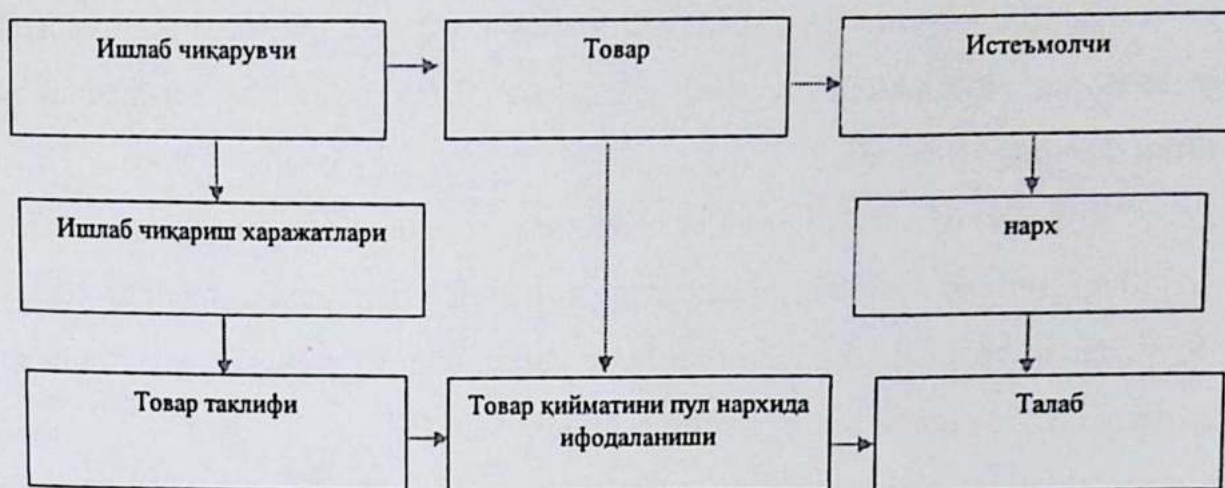
iqtisodchi olimlar tomonidan taklif etilgan chegaraviy foydalilik nazariyasini kamchiligi shundan iboratki, ular iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchilarning manfaatdorliklarini ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlari qiymatlarini baholashda inkor qilganlar.

Natijada iqtisodiy fanni nazariy jihatdan rivojlanishida yangi amalda ishlab chiqarish xarajatlarini ifoda etuvchi qiymat nazariyasi yaratildi. Uning mualliflari Dj.Mil, J.B.Sey, A.Marshall va boshqa iqtisodchi olimlar ularning ilmiy fikrlariga qo'shilganlar. Taklif etilgan qiymat nazariyasi asosan uch omilga kapital ya'ni (ishlab chiqarish vositalariga), mehnat va yerga asoslanadi deb hisoblaganlar.

Ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan har bir omil o'zining unumdorligi bilan yangi mahsulotni ishlab chiqarishga o'z hissasini qo'shadi, deb ular hisoblaganlar. Tovarlarini ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlar ijtimoiy zaruriy xarajatlarni tashkil etadi. Ishlab chiqarish omillari egalarini xarajatlari ana shu ijtimoiy zaruriy ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan kam bo'lgan taqdirdagina ular ma'lum miqdorda foyda olishga erishishlari mumkin bo'ladi.

Qiymat qonuniga asoslangan holda moddiy rag'batlantirishni ta'minlash asosida ishlab chiqarish tejamkorligini, iste'mol bozorida iste'mol tovarlarini talabga javob bermasligi oqibatida ishlab chiqarish korxonalarining bankrot bo'lishiga va bu qonun orqali yakka tartibdagi va ijtimoiy narxlar o'rtasidagi bozor sharoitidan kelib chiqqan holda ishlab chiqarish jarayonini va bozor narxlarini tartibga soladi.

Iqtisodchi olim A.Marshall o'zining ilmiy ishlarida ishlab chiqarilgan tovarlar qiymatini umumlashgan shaklda ya'ni tovarlarni foydalilik chegarasini talab va taklif va ishlab chiqarish xarajatlari umumlashtirilgan holda taklif etgan. Uning tovar qiymatini belgilash taklifini quyidagi 2.1-rasmda ko'rishingiz mumkin.

2.1-rasm. Bozor iqtisodiyotini tovar ishlab chiqarish bilan bog'liqligi

Xulosa qilib aytish mumkinki, bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar qiymati: tovar narxi, ishlab chiqarishga sarf qilingan moddiy xarajatlar, pul mablag'lari va jonli mehnatni buyumlashgan mehnat qiymatidan tashkil topadi. Mikroiqtisodiyotiy ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish nazariyasi tovarlarni ishlab chiqarish, iste'mol mohiyatini, ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil topishini va ishlab chiqarish jarayonida bu omillarni iste'mol tovarlarni yaratishda qatnashuvi oqibatida tovarlar qiymatini tashkil etadi.

Tovarlar qiymati ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish uchun zarur bo'lgan talab va taklif ta'sirida mikroiqtisodiyotiy barqarorlikni yaratib beradi.

2.4. Bozorni tashkil etish sharoitlari va mexanizmi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlarni harid qilib olish va sotish turli bozor-savdo yo'nalishlarida amalga oshiriladi. Bozor murakkab ko'p yo'nalishdagi tovarlar sotish va sotib olish ishlari amalga oshiriladi. Bozorda tovarlarni sotuvchi va harid qilib oluvchi subyektlar o'rtasida savdo bitimlari tuziladi.

Bozorlarda savdo bitimlari asosan ikki usulda sotuvchi va oluvchi o'rtasida naqd pul to'lovlari asosida tovarlar bo'yicha savdo bitimi tuziladi. SHu bilan birga hozirgi kompyuterlashgan bir davrda asosan katta hajmda tovarlar va xizmatlar savdosi elektron texnikalar orqali amalga oshiriladi. Bozor ishlab chiqaruvchi va tovarlarni iste'mol qiluvchi subyektlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlarni tashkil etadigan joy bo'lib xizmat qiladi. Bozorlar o'zlarining tarkibiy jihatdan turli

yo'nalishlarda – xom ashyo, ishlab chiqarish vositalari, qimmatli buyumlar, iste'mol mahsulotlari, intellektual tovarlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va mehnat bozorlari turlaridan tashkil topadi.

Bozorlar davlat tomonidan qonunlar asosida tartibga solib boriladi. Uning quyidagi turlari mavjud: mintaqaviy xususiyatlariga qarab, mehnat resurslaridan foydalanish bo'yicha tuzilgan bitmlarga qarab, ularni tartibga solish, ishlab chiqarish yo'nalishlariga qarab tartibga solib boriladi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda korxonalarni mehnat resurslari bilan ta'minlash korxona rahbarlari tomonidan amalga oshiriladi. Har qanday yo'nalishga ixtisoslashgan bozor o'zining kon'yukturasiga ega bo'ladi. Konyuktura bozor sharoitida talab va taklifni qanday holatda ekanligini tasniflaydi. Kon'yuktura bozorda uning faolligini, narxlarni muqobilligini, tovarlar bilan ta'minlanish darajasini, sotuv hajmlarini, foiz to'lovlarini o'sish darajasi, olinadigan dividend darajasi, ish haqi va ishlab chiqarish iste'mol tovarlari bilan to'yinish darajalarini ifoda etadi.

Bozor konyukturasini ijobiy va yuqori ekanligi sotiladigan tovarlarga bo'lgan talabni o'sishiga qarab belgilanadi.

SHunga asosan bozorlar yuqori va quyi kon'yukturali bozorlarga ajraladi. Aslida bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat va aholi bozor konyukturasidan iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan manfaatdor bo'ladi. Bu iqtisodiy konyuktura ko'rsatkichi ishlab chiqarish jarayonini yuqori sifatli darajada ekanligini va tovar mahsulotlarini harid qilib olish narxlarning muqobilligi haridorlarni iste'mol tovarlarini harid qilib olishlari ularning iste'mol qobiliyatlarini o'sib borayotganligini ifoda etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'mol bozorlarining samarali rivojlanishini ta'minlash uchun quyidagi masalalarga e'tibor berish maqsadida to'g'ri bo'ladi:

- ishlab chiqarish jarayonini ixtisoslashuvini bozor talablari asosida amalga oshirib borish iste'mol bozorlarini ixtisoslashuvi bilan bog'liqlikda amalga oshirish;
- ishlab chiqarish jarayonlarini ma'lum bir iqtisodiy jihatdan rivojlanishini ta'minlash ya'ni ixtisoslashtirish iste'mol bozori tovarlarini turlarini o'sishga sifatini

oshishiga, iste'mol bozorini ixtisoslashuvi iste'mol narxlarini arzonlashuviga olib keladi;

- iste'mol bozorlari turli mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish subyektlari mahsulotlari bilan ta'minlash orqali iste'mol mahsulot narxlarini arzonlashuviga, iste'mol darajalarini harid qilishni oshirish hisobiga erishish mumkin;

- iste'mol bozorida iste'mol tovarlarni transaksion xarajatlarni tovarlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berish xarajatlarida ortiqcha xarajatlarni kamaytirish hisobiga iste'molchilar harid qilish talablarini oshirish mumkin;

- tadbirkorlik faoliyati erkinligini oshirish, soliq to'lovlarini muqobillashtirish va bozor infratuzilmalari xizmatlarini takomillashtirish iste'mol bozorlarini yanada samarali ishlashlarini ta'minlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida transaksion xarajatlar odatda ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlariga asosan sarflangan xarajatlarga qo'shimcha ravishda ustama xarajatlar qilinadi, ko'pincha ishlab chiqarishni tashkil etish uchun kerakli bitimlarni tuzish, ma'lumotlarni olish bilan bog'liq, iqtisodiy bitim ishlarini amalga oshirish, tovarlarga litsenziyalar olish, savdo muassasalari bilan zarur bo'lgan bitimlarni tuzish bilan bog'liq xarajatlar asossiz iste'mol tovarlarining harid qilib olish narhlarida ifodalanadi.

Bozor sharoitida ishlab chiqarish firma va korxonalarni xususiy mulkka asoslangan holda ishlab chiqarishni olib borishlarini innovatsion tarzda rivojlantirib borishni ta'minlash uchun davlat tomonidan rag'batlantirishni ta'minlaydigan sharoitlarni yaratish zarur. Buning uchun bozor mexanizmini ya'ni ularni ishlab chiqaruvchilarni mehnat faoliyatlarini, davlat bilan hamkorlik asosida ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirish bilan bog'liq narxlarni shakllanishini va soliq to'lovlarini progressiv emas balki regressiv holatini rivojlantirishga, moddiy rag'batlantirish tizimini talab va taklifdan kelib chiqqan holda takomillashtirish zarur.

Bozor mexanizmini takomillashtirishni iste'molchilar va jamiyat manfaatdorligidan kelib chiqqan holda takomillashtirish zarur. Bozorning iqtisodiy holatini bozor mexanizmi asosiy ko'rsatkichi iste'mol tovarlariga va ko'rsatiladigan

ijtimoiy xizmatlarga belgilangan bozorning iqtisodiy holatini tartibga soladigan bozor mexanizmi bo'lib raqobat hisoblanadi. Bozor raqobati ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish tarmoqlari va uning korxonalarda taqsimotini muqobilligini ta'minlaydi.

Nosamarador ishlayotgan korxonalar faoliyatini nosamarador bo'lishi ularni ishlash uchun zarur bo'lgan xom-ashyolardan mahrum bo'lib bankrotga uchrashi.

Bozor quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- bozor tovarlarga belgilangan harid qilib olish narxlari orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishga yoki kamaytirishga olib keladi;
- bozor mexanizmi iqtisodiy resurslarni iqtisodiy tarmoq sohalari va ishlab chiqarish korxonalari bo'yicha taqsimotni ta'minlaydi;
- bozor mexanizmi ishlab chiqarish xom-ashyo va vositalar hamda mehnat resurslardan foydalanishni muqobillashtirib boradi;
- bozor mexanizmi ishlab chiqarish subyektlarini ishlab chiqarish vositalaridan, innovatsion texnologiyalardan foydalanishni rag'batlantiradi;
- bozor mexanizmi nosamarador ishlab chiqarish firma va korxonalardan bozor iqtisodiyotini tozalashni ta'minlaydi.

Bozor ham xizmat ko'rsatish subyekti bo'lib, korxonalar kabi ijobiy holatlarga ega. Bularni quyidaiglarda ko'rish mumkin:

- ishlab chiqarish firma va korxonalarining ko'payishi;
- ishlab chiqarish resurslariga bo'lgan talabning o'sib borishi;
- bozor iqtisodiyotini barqaror rivojlanishi;
- ilm-fan va texnika sohalarida yaratilgan innovatsion yangiliklarni ishlab chiqarish jarayonida qo'llashni targ'ib qilish;
- iste'molchilarni iste'mol tovarlariga erkin holatda tanlash;
- mehnat resurslarini erkin haraktada ko'rish mumkin.

Bozor sharoitida raqobat antagonistik va noantagonistik shakllarda bo'lishini ko'rish mumkin. Antagonistik raqobat korxonalar o'rtasida ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xom-ashyo, ishlab chiqarish vositalari, arzon ish kuchlari va iste'mol

bozorlarini egallash uchun raqobat qiladilar va uning natijasi korxonalar, firmalar sinishi mumkin.

Noantagonistik raqobat sharoitida bo'ladigan bu raqobat turi arzon xom-ashyo, ishlab chiqarish vositalari va iste'mol bozori uchun olib boriladi. Bu raqobat turida asosan korxona va firmalar, ilm-fan, texnika va innovatsiya yutuqlaridan foydalanish hisobiga iste'mol bozorida o'zlarining joylariga ega bo'ladilar.

Raqobat bozor sharoitida ishlab chiqarishni tashkil etish unga zarur bo'lgan xom-ashyo, texnika va texnologiyalar hamda ishlab chiqarishni rivojlantirishga ajratilgan mablag'lar taqsimotini talab va taklif qonuniga asosan taqsimotini ta'minlaydi.

SHu bilan birga raqobat iqtisodiy rivojlanishni tartibga solish bilan birga, ishlab chiqarishni samarali olib borishda ishlab chiqarishni administrativ boshqaruvni nazorat qilishni ham ta'minlaydi.

Raqobatni keng tarqalgan turi bu narx raqobatidir. Narx raqobati narxlarni talab va taklifni e'tiborga olgan holda uni oshirish hisobiga emas balki ishlab chiqarilayotgan yoki ko'rsatilayotgan ijtimoiy xizmatlarni sifatini oshirish hisobiga tovar va xizmatlarni raqobatbardoshligini oshirishda ifodalanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida nohaq raqobat ham bo'ladi. Nohaq raqobat asosan ayrim ishlab chiqarish korxona yoki firmalar tomonidan qo'llaniladi. Nohaq raqobat asosida ishlab chiqarishni olib boruvchi subyektlar bozor talablariga rioya qilmasdan turli xiyla-nayranglar asosida o'zlarining iste'mol bozoriga chiqargan tovarlarni va ko'rsatiladigan ijtimoiy xizmatlarni amalga oshirishda ko'rish mumkin.

Xulosa qilib aytsek raqobat bozor iqtisodiyotini eng zaruriy asosiy elementi hisoblanadi. Ishlab chiqarishni rivojlantirib borishda raqobat asosiy omildir.

2.5. Pul va uning kelib chiqishi

Pul ham mehnat mahsuloti bo'lib, mahsus tovarlar qiymatini o'lchaydigan tovar hisoblanadi. Pul emission pul bo'lib, muomalaga chiqariladi.

Emission pul naxd pul tariqasida va chek holatda hamda pul emissiyasi tariqasida qo'shimcha emissiya puli sifatida ham bo'lishi mumkin. Qo'shimcha pul

emissiyasi naqd pul bo'lmay odatda bank hisob raqamida, ssuda yoki boshqa qimmatbaho narsalarda savdoni rivojlanishi bilan naxd pul tangalarini olib borish va uni sifatlarini buzilishini jahon bozorida tarqalishiga barham berish maqsadida qog'oz pullar muomalaga kiritildi.

Jahon mamlakatlarida kredit munosabatlarini rivojlanishi natijasida kredit pullari tashkil topdi. Kredit berish yoki olish jarayonida uning quroli bo'lib veksel yoki tilxat hisoblanadi. Pullar naqd va naqdsiz pullarga bo'linadi.

Naqdsiz pullar bank hisob raqamida saqlanadigan va to'lov tariqasida ishlatiladigan, turli hisob to'lovlarni amalga oshiradigan pullar hisoblanadi. Naqdsiz pul to'lovlari muddatlari kelgan pul to'lovlarini foydalilik uchun to'danadigan ustama qo'shimcha to'lovlar ham rasmiy bank hujjatlari orqali banklardan kredit olingan banklarga qaytariladi. Bu kredit pullarini qaytarish va saqlash banklar tomonidan kafolatlanadi.

Kredit asosida bank pullarini harakati ma'lum afzallikka ega, bular:

- pul muomala xarajatlarini tejamkorligini ta'minlaydi;
- pulni saqlanishi kafolatlangan bo'ladi;
- pul aylanmasi tezligini oshirishni ta'minlaydi;
- hisob-kitoblarni amalga oshirishda vaqt tejamkorligini ta'minlaydi, ya'ni pul tariqasida chopilmagan mablag'lardan tashkil topadi.

Banklarda depozit bank emissiyasidan multiplikativ shaklda samarali pul massasini bank tomonidan naxd pul shaklida emas, balki naxdsiz shaklda kredit berish orqali pul massasini ko'paytirish mumkin.

Evolutsion rivojlanish jarayonida turli mahsulotlar shaklida hayvonlar terilari hisobida, tuz hisobida pul rivojlangan. Keyinchalik metall pul tangalari, keyinroq esa oltin va kumush tangalar muomalaga kiritilgan. Biometron pullar asosan oltin va kumush tangalar chiqarilgan va XVI-XIX asrlarda G'arbiy Yevropaning ayrim mamlakatlarida qo'llanib kelingan. XIXasrda kumush tangalarni qadrsizlanishi natijasida monometalizm ya'ni oltin tangalar pul vazifalarani bajara boshlaganlar.

Monometalizm pul tizimida bitta metall oltin pu vazifasini bajargan. Oltin to'liq pulni ifoda etgan. O'zida oltin qiymatini ifoda etgan pul qiymati unda

ifodalangan oltin qiymatiga to'g'ri kelgan. Qog'oz pullar dastlab XII asrning birinchi yarmida Xitoyda chop etilgan. Bunga asosiy sabab birinchidan oltindan ishlab chiqilgan tanga pullarning sifati iste'molchilar tomonidan buzila boshlangan. Ikkinchidan jahon banklarda naqd pulsiz umuman savdoda xizmat ko'rsatish shahobchalarda pul muomalasi plastik kartochkalar orqali amalga oshiriladi.

Plastik kartochkalar kredit va debitorlik kartochkalari tariqasida bo'ladi. Kredit kartochkalari orqali banklarda kredit olishni, xatto u karta orqali kreditga tovar mahsulotlarini sotib olish yoki turli savdo va kommunal to'lovlarni amalga oshirish mumkin.

Debitorlik kartochkasi orqali banklardan naqd pullar olish yoki harid qilib olingan tovarlarga to'lovlarni amalga oshirish mumkin. Hozirgi davrda turli to'lovlarni elektron pul orqali amalga oshirish rivojlanib bormoqda. Texnikalashtirilgan ayrim banklarda rivojlangan mamlakatlarda kompyuter banki xizmatlaridan foydalanish keng rivojlanib bormoqda.

Banklar tomonidan muomalaga chiqariladigan naqd pul mablag'lari doimiy ravishda davlat nazoratida bo'ladi. Muomala uchun chiqariladigan pul nazorat qilinishi pulning qadrini oshirishini va uni qadrsizlanishini oshirishini ta'minlaydi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ishlab chiqarilgan tovarlarning umumiy qiymatiga va pul birligini doiraviy harakati asosida aniqlanadi.

Banklarning aktiv ssuda operatsiyalarida va qimmatbaho qog'ozlar bilan operatsiyalarni olib borish muhim o'rinni egallaydi. Ssuda beruvchi mijozlar, erkin tijorat banklarida pul taklifini oshiradilar. Pul miqdorining o'sish hajmi, ortiqcha zaxiralar miqdoriga va pul multiplikatorining hajmiga bog'liq. Ortiqcha pul zaxiralari tijorat banklari tomonidan qonunlashtirib qo'yilgan majburiy zaxiralar summasidan ortiqcha qismidir.

Majburiy zaxiralar pul multiplikatori orqali aniqlanadi. Pul multiplikatori majburiy zaxiralar normasiga teskari mutanosibdir:

$$\text{Pul multiplikatori } m = \frac{i}{r}$$

bu yerda:

m – pul multiplikatorini ifoda etadi.

i – umumiy pul multiplikatori;

m – majburiy zaxiralar normasi.

E – ortiqcha zaxiralar bo‘lib uni formulada quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

$$M = Ye * m$$

Rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar: konsalting ya’ni firmalarga, korxonalarga, turli tashkilot va muassasalarning iqtisodiy faoliyatlariga oid masalalar, shuningdek tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi bo‘yicha ishlab chiqaruvchilar, sotuvchilar va haridorlarga maslahat berish. Lizing sohasida ishlab chiqarish, inshootlarni, mashina, ishlab chiqarish, transport vositalarini shartnoma asosida ma’lum haq evaziga uzoq muddatga ijaraga berish.

Faktoring – mijozlarga aylanma investitsiya mablag‘lari uchun kredit berish bilan birgalikda o‘tkaziladigan savdo-vositachilik xarajatlarini qoplash.

Injenering – tijorat qonunlariga asoslangan holda injenering maslahat xizmatlari, ishlab chiqarishni tashkil etish, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishni uyushtirish, ishlab chiqarish obyektlarini qurib ishga tushirish yuzasidan maslahatlar berish vazifalarini ham bajarmoqdalar. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyoti sharoitida pul-kredit siyosatida ikki modelni sintez qilingan usuli qo‘llanilmoqda.

2.6. Pulning vazifalar va muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdorini aniqlash

Pul tizimi mamlakatda qanchalik to‘g‘ri tashkil etilsa, uning milliy iqtisodiyoti shunchalik barqaror va iqtisodiy inqirozsiz rivojlanib boradi. Pul ham mahsulot tovar bo‘lib, u mehnat mahsuloti hisoblanadi. Pul ishlab chiqarish jarayonida tovar mahsulotlarini iste’mol bozorida o‘zaro almashinuvini tashkil etishning asosiy vositasi hisoblanadi.

Pul tovar sifatida ishlab chiqarish jarayonida va ishlab chiqarilgan tovarlarni o‘zaro almashinuvida ekvivalent qiymat o‘lchovi xususiyatiga ega bo‘lgan tovar hisoblanadi. Pulni vujudga kelishi jarayonida pul qiymatining quyidagi shakllari mavjud bo‘lgan. Dastlab pul qiymatining oddiy yoki tasodifiy shakli vujudga kelib, u

tasodifi ravishda tovar mahsulotlariga sarflangan mehnatlarni tenglashtirish asosida amalga oshirilgan.

Qiymatini oddiy yoki tasodifiy almashuvi bir tovarni ikkinchi tovarga almashuvida ifodalangan. Ya'ni bir bo'lta bir qop unga tenglashtirilgan. Tovar qiymatini kengaygan shaklida bir tovar qiymati bir necha tovarlar qiymatiga ya'ni bir qonun = 1 ta qo'yga, 2 ta sigirga, 3 ta otga...

Almashuv qiymatining kengaytirilgan shaklida bir necha tovarlar o'z qiymatlarini bir necha iste'mol tovarlar qiymatida ifoda etadilar ya'ni:

1 ta qop bug'doy	10 qo'y
1 ta qop un	
3 kg shakar	
2 gr oltin	

Bu yerda ekvivalent vazifasini tovarlardan faqat bittasi bajargan. Iqtisodiy savdo aloqalarini kuchaytirish savdoda yagona umumiy ekvivalentlik vazifasini bajaruvchi qiymati yuqori bo'lgan nodir oltinga yuklatilgan.

Barcha tovarlar

1 ta qop bug'doy	2 gr oltin
1 ta qop un	
1 qop shakar	
40 kg qaxva	

O'z qiymatlarini umumiy ekvivalent bo'lgan oltinga ayriboshlaganlar. Pulning iqtisodiy mohiyatini o'sib borishi natijasida pulning asosiy vazifalari belgilangan. Pul muomala qiymat o'lchovi to'lov vositasi va jahon puli haqida jamg'arma vazifalarini bajara boshlagan.

Pulning muomala vositasi asosan tovarlar almashuvini ko'rish mumkin.

Pul muomalasida asosan oltinni ekvivalent qiymatini ifoda etuvchi oltin qog'oz pullar orqali naqd holatida va naqdsiz holatda amalga oshiriladi. Muomalaga chiqarilayotgan pul qiymati ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulotning qiymatiga teng bo'lishi lozim.

Davlat doimiy ravshda muomalaga zarur bo'lgan pul hajmini chiqaradi. Umumiy muomala uchun zarur bo'lgan pul hajmi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini belirlash qonuniga asoslanadi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ishlab chiqarilgan yalpi ichki umumiy mahsulotning qiymatiga va pul birligining davriy harakatiga bog'liq

Pul birligini aylanishi muomala uchun zarur bo'lgan pulni belgilaydi. SHu bilan birga kreditga sotiladigan tovar qiymati umumiy muomala puldan chiqarilish va kreditga sotilgan tovarlardan kelib chiqadigan pullar ham umumiy pul muomalasi uchun zarur bo'lgan pulni muomalaga chiqarilganda uni ham hisobga olish zarur.

Muomalaga zarur bo'lgan pul ortiqcha yoki kam chiqarilsa pul inflyatsiyasi ya'ni uning qadsizlanishi yuzaga keladi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori pul miqdori nazariyasiga asoslanadi va quyidagi $MV=R+O$ formulasiga asoslangan holda hisoblanadi.

Bu yerda M-pul massasi birligi; V – pul aylanmasi tezligi; R – tovar narxi.

Zarur bo'lgan pul miqdorini quyidagi $M = \frac{P+O}{V}$ formula orqali hisoblab chiqish mumkin.

Pul qiymat o'lchov vazifasini bajarishda har qanday bajarilgan ishlarga, ishlab chiqarilgan tovarlarga va ijtimoiy sohalarda bajariladigan xizmat turlarini bajarish uchun ketgan mehnat qiymatini o'lchovini ta'minlaydi.

Pul jamg'arma vositasi naqd, naqdsiz va qimmatbaho metallar va tovarlar tariqasida jamg'arilishini ifoda etadi. Pul shaklidagi jamg'arma boshqa turdagi jamg'armaga nisbatan ustunlik xususiyatiga ega ekanligini uni kerak davrda yoqotish mumkin.

Qiymatni tugatish asosan uni ma'lum bir xizmat turlariga yoki tovarlar harid qilib olish evaziga tugatish mumkin. Pul nafaqat naqd pul sifatida balki kredit shaklida ham jamg'arilishi mumkin. Pullar naqd holda jamg'arilishiga tezavratsiya deb ataladi. Naqd pul mablag'larini tezovratsiya shaklida jamg'arilishi muomala uchun zarur bo'lgan naqd pul mablag'larini tartibga solib borilishi talab etiladi. Naqd pullarni aholi qo'lida jamg'arilishi muomala uchun zarur bo'lgan qo'shimcha naqd pullarni chiqarishga olib keladi.

Pul to'lov vositasini ham bajaradi. Pulning to'lov vositasini bajarishi ma'lum vaqtlarda ya'ni ish haqlarini olishda yoki yirik qiymat tovarlarini olish jarayonlarida muomala uchun zarur bo'lgan pul muomalasini ta'minlashda ma'lum qiyinchiliklarga olib keladi. Bu holatda bank muomala uchun yetishmaydigan pul mablag'larini bank zaxiralaridan muomalaga chiqaradi, ortiqcha bo'lsa bank zaxirasiga oladi.

Jahon xo'jaligini integratsiyalashuvi natijasida jahondagi mamlakatlarning o'zaro iqtisodiy va savdo munosabatlarini kuchayishi ular o'rtasidagi iqtisodiy muammolarda tovarlar qiymatini o'lchovchi yagona qiymat o'lchovida olib borilishini talab etishi munosabati bilan jahon puli vazifani vujudga keltirdi. Jahon puli erkin konvertatsiya qilunuvchi valyuta hisoblanadi. Bunday valyuta AQSH dollari, Angliya – funsterlingi, Frantsiya – frangi, Xitoy – yuani va yevrosi hisoblanadi. Jahondagi mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar valyuta kursi orqali amalga oshiriladi.

Valyuta kursi bir mamlakat pul birligini ikkinchi mamlakat pul birligiga tenglashuviga aytiladi. Bir mamlakat valyuta qiymatini ikkinchi mamlakat valyuta qiymatiga nisbatan pasayishiga devalvatsiya, valyuta kursini o'sishiga revolvatsiya deyiladi. Valyuta kursini pasayishiga mamlakat iqtisodiyotini inflyatsiyaga tushishi bilan bog'liq bo'lsa, revolvatsiya iqtisodiyotini barqaror rivojlanishi bilan bog'liq bo'ladi.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish savollari

1. Tovar va uning qiymati?
2. Aniq va abstrakt mehnat?
3. CHegaraviy fodalilik?
4. Bozorni kelib chiqishi va vazifalari?
5. Bozor infratuzilmasi nima?
6. Narxli va narxsiz raqobat?
7. Pulning kelib chiqishi?
8. Pulning vazafasi?
9. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini belgilash?

O'zini-o'zi nazorat qilish testlari

1. Natural ho'jalik nima?
 - a) ishlab chiqarish
 - b) mehnat qilish

- c) mahsulot ishlab chiqarish
- d) ishlab chiqarish mahsulotini taqsimlash
- e) jamoa tariqasida ishlab chiqarishni tashkil etish

2. Tovarlar xo'jaligi nima?

- a) natural tovar ishlab chiqarish
- b) jamoa bo'lib tovar ishlab chiqarish
- c) yollanma mehnat asosida ishlab chiqarish
- d) dehqonchilik hojaligi
- e) xususiy ishlab chiqarish vositalariga va yollanma mehnatga asoslangan ishlab chiqarish

3. Tovar qiymati nima bilan o'lchanadi?

- a) mehnat bilan
- b) zaruriy mehnat bilan
- c) qo'shimcha mehnat bilan
- d) yakka tartibdagi mehnat bilan
- e) ijtimoiy zaruriy mehnat bilan

4. Tovardagi gavdalangan mehnat qanday mehnat?

- a) inson mehnati
- b) jamoa mehnati
- c) fermer mehnati
- d) korxona mehnati
- e) ijtimoiy zaruriy mehnat

5. Bozorni tashkil etish nimaga bogliq?

- a) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishga
- b) sanoat ishlab chiqarish mahsulotlarini sotishga
- c) ishlab chiqarish bilan iste'mol subyektlari ortasida munosabatlarni o'rnatishga
- d) raqobatni tashkil etishga
- e) raqobatni oldini olishga

6. Pul nima ?

- a) Tovar qiymatini o'lchash vositasi
- b) pul muomala vositasi
- c) pul jamgarish vositasi
- d) pul to'lov vositasi
- e) jahon puli vositasi

3-BOB. BOZOR TENGLIGI NAZARIYASI

Kalit so'zlar: talab bozori, talab qonuni, yakka tartibdagi talab, bozor talabi, jamoa talabi, erkin talab, talab maqsadi, talab vazifalari, talab egri chizig'i, talab qonuni, almashuv samaradorligi, samarali daromad, normal tovar, normal bo'lmagan tovar, taklif qonuni, taklif, taklif kattaligi, taklif vazifalari, taklif egri chizig'i, bozor tengligi, iste'mol ortiqchaligi, bozor tengligi, bozor qat'iy tengligi.

3.1. Talab bozori. Talab qonuni

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy rivojlanishni barqaror va inqirozsiz rivojlanishida iste'molchilar talabi asosiy o'rinni egallaydi. Talab iste'mol bozori sharoitida ishlab chiqarilgan tovarlarni harid qilib olinishini bildiradi. Talab iste'molchilarini ma'lum bir tovarga bo'lgan talabni iste'molchilarda uyg'otadi va bu tovar iste'molchilar tomonidan harid qilib olinadi.

Talab nafaqat ma'lum tovarni sotib olish bilan bog'liq tovarning iste'mol qiymatini belgilaydi. Balki iste'mol bozoriga chiqarilgan tovarning ijtimoiy zaruriy harid qilish narxini belgilashni ta'minlaydi. Talab tovarlarga bo'lgan iste'molchilarning munosabatlarini, taklif etilayotgan tovarni harid qilib olish istagini bildiradi. Talab bo'lgan tovarni harid qilib olishni asosiy tasniflaridan uning hajmi va katta kichiqiqligi va uning sifat darajasini bildiradi.

Talabni qanday darajada bo'lishi tovarni harid qilib oluvchi iste'molchining talabiga bog'liq. Iste'mol bozorida taklif etilayotgan talablarga talab: yakka tartibdagi talabdan, bozor talabidan va umumlashgan talablardan tashkil topadi. Yakka tartibdagi talab ma'lum bir tovarga bo'lgan umumiy bozor talabini umumlashgan talab esa bozorlarda harid qilib olinadigan tovarlar hajmini ifoja etadi.

Iste'mol bozorida taklif qilinayotgan tovarlar yoki ijtimoiy xizmat turlari ma'lum qiymatga ega bo'ladilar. Chunki ular ishlab chiqarish xarajatlari mahsulidir. SHuning uchun taklif etilayotgan iste'molchilarga iste'mol bozori orqali tovar o'zining qiymatini ma'lum narxlarda ifoda etadi.

Demak, tovarni qiymati uni ishlab chiqarish uchun sarf qilingan moddiy va mehnat xarajatlarga bog'liq. Ishlab chiqarish xarajatlaridan kelib chiqqan holda tovarning va ijtimoiy xizmatlarning qiymati (R) ishlab chiqarilayotgan tovarning ishlab chiqarish xarajatalarga va sifatiga qarab narxlari belginanadi. Iste'molchilarning esa iste'mol tovarlariga bo'lgan talablari (Z) uning sifatiga, modeliga qarab ularga bo'lgan talab o'sib boradi. Ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlarga bo'lgan talab quyidagilarga bog'liq:

Iste'molchilarga taklif etilayotgan iste'mol tovarlariga va ko'rsatilayotgan ijtimoiy xizmat narxlariga.

Iste'molchilarning umumiy daromad darjalari.

Birlamchi iste'mol tovarlarini o'rnini bosuvchi ikilamchi tovar orqali talabni qondirish mumkin ekanligida.

Iste'molchiga taklif etiladigan tovarlar hajmiga (Z).

Iste'molga haridorlar va bozor hajmiga (M).

Kutilayotgan haridlar soniga va inflyatsiyaga (I).

Iste'molchilar daromadlarini o'sishi yoki pasayishiga.

Bozor iste'molining talabi iste'molchilar talablariga uni ta'minlash uchun ishlab chiqarish va reklama (V) xarajatlari hajmiga bog'liq bo'ladi. Bozor sharoitida talab $Q=f(P_1, P, P.Z, H.W, B)$ ga teng bo'ladi. Iste'mol tovarlariga bo'lgan talab yuqorida aytib o'tilgan xarajatlar yig'indisiga teng bo'ladi.

Q – tovarga bo'lgan talabni ifoda etadi;

R_1 – tovar qiymatini tahlilini ifoda etadi.

Tovarlar tovar qiymatini unga sarflangan xarajatlarga bo'lib, quyidagi formula orqali umumiy xarajatlarni aniqlash mumkin:

$$R = f(Q_r)$$

Iste'mol tovarining umumiy xarajat qiymatlari asosida so'rovdan narx bahosi so'roviga o'tish mumkin va u quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$Q_r = f(r)$$

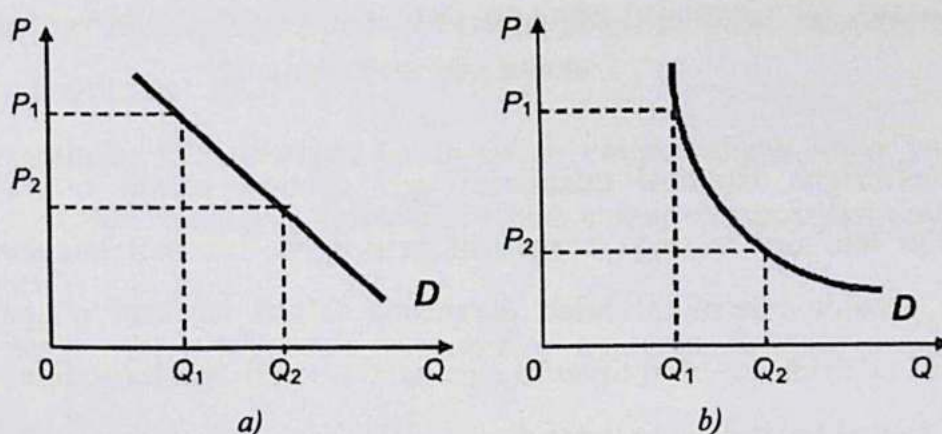
Bu yerda Q – tovarga bo'lgan talab;

R_1 – tovar qiymatini tahlilini ifoda etadi.

Amaliyotda bozor iste'molini istiqbo'lashtirishda turli usullardan foydalaniladi:

- iste'molchilar bilan so'rovnomalar o'tkazish;
- ekspertlar orqali iste'mol talablarini o'rganish;
- iste'mol bozorini o'rganish;
- statistik usul ma'lum bir davr ichida talabni o'rganish asosida olib borish mumkin.

Quyida talab egri chiziqni iste'mol tovarlariga nisbatan o'zgarishi 3.1-rasmda keltirilgan.

3.1-rasm. Egri talabni bog'liqligi a,b – lineylik bog'liq emasligi

Egri talab chizig'i nisbiy egilishga ega bo'lib, talab qonuniga asosan talab narxi bilan iste'mol harid qilish qobiliyatiga qarab o'zgarib borishi keltirilgan. Talab egri chizig'i talab qonuniga asosan tovar harid narxini o'sishini harid qilish darajasini pasayishiga olib keladi.

Iste'mol tovarlarni harid qilinishi tovarlar narxiga teskari proportsional iste'molga esa to'g'ri proportsional ekanligini ko'rish mumkin. Tovarlarni iste'molini o'sib borishi narxlarni o'sishga va daromadni o'sishga olib keladi. Daromad iste'molchilarning iste'mol tovarlarini harid qilib olish qobiliyatini o'sishiga qarab iste'mol tovarlarni sotishdan tushgan daromad o'sib boradi.

Demak, tovarni qiymati uni ishlab chiqarish uchun sarf qilingan moddiy va mehnat xarajatlarga bog'liq. Ishlab chiqarish xarajatlaridan kelib chiqqan holda tovarning va ijtimoiy xizmatlarning qiymati (R) ishlab chiqarilayotgan tovarning ishlab chiqarish xarajatalarga va sifatiga qarab narxlari belginanadi. Iste'molchilarning esa iste'mol tovarlariga bo'lgan talablari (Z) uning sifatiga, modeliga qarab ularga bo'lgan talab o'sib boradi. Ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlarga bo'lgan talab quyidagilarga bog'liq:

Iste'molchilarga taklif etilayotgan iste'mol tovarlariga va ko'rsatilayotgan ijtimoiy xizmat narxlariga.

Iste'molchilarning umumiy daromad darjalari.

Birlamchi iste'mol tovarlarini o'rnini bosuvchi ikilamchi tovar orqali talabni qondirish mumkin ekanligida.

Iste'molchiga taklif etiladigan tovarlar hajmiga (Z).

Iste'molga haridorlar va bozor hajmiga (M).

Kutilayotgan haridlar soniga va inflyatsiyaga (I).

Iste'molchilar daromadlarini o'sishi yoki pasayishiga.

Bozor iste'molining talabi iste'molchilar talablariga uni ta'minlash uchun ishlab chiqarish va reklama (V) xarajatlari hajmiga bog'liq bo'ladi. Bozor sharoitida talab $Q=f(P_1, P, P.Z, H.W, B)$ ga teng bo'ladi. Iste'mol tovarlariga bo'lgan talab yuqorida aytib o'tilgan xarajatlar yig'indisiga teng bo'ladi.

Q – tovarga bo'lgan talabni ifoda etadi;

R_1 – tovar qiymatini tahlilini ifoda etadi.

Tovarlar tovar qiymatini unga sarflangan xarajatlarga bo'lib, quyidagi formula orqali umumiy xarajatlarni aniqlash mumkin:

$$R = f(Q_r)$$

Iste'mol tovarining umumiy xarajat qiymatlari asosida so'rovdan narx bahosi so'roviga o'tish mumkin va u quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$Q_r = f(r)$$

Bu yerda Q – tovarga bo'lgan talab;

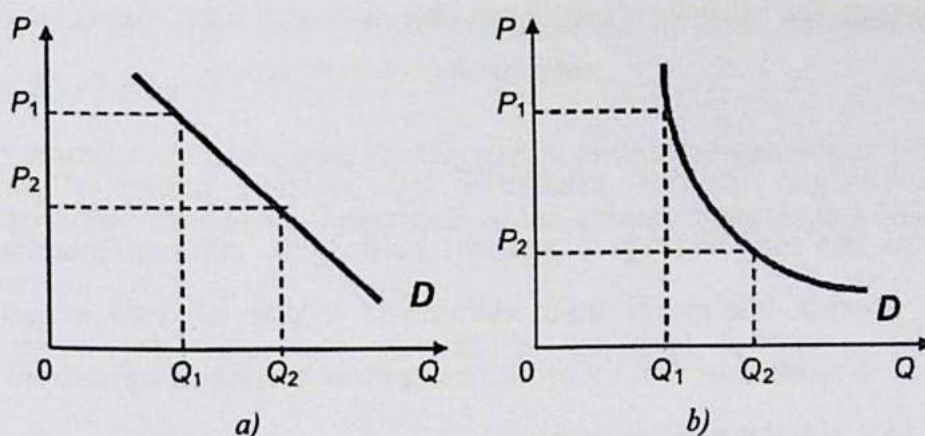
R_1 – tovar qiymatini tahlilini ifoda etadi.

Amaliyotda bozor iste'molini istiqbo'llashtirishda turli usullardan foydalaniladi:

- iste'molchilar bilan so'rovnomalar o'tkazish;
- ekspertlar orqali iste'mol talablarini o'rganish;
- iste'mol bozorini o'rganish;
- statistik usul ma'lum bir davr ichida talabni o'rganish asosida olib borish

mumkin.

Quyida talab egri chiziqni iste'mol tovarlariga nisbatan o'zgarishi 3.1-rasmda keltirilgan.

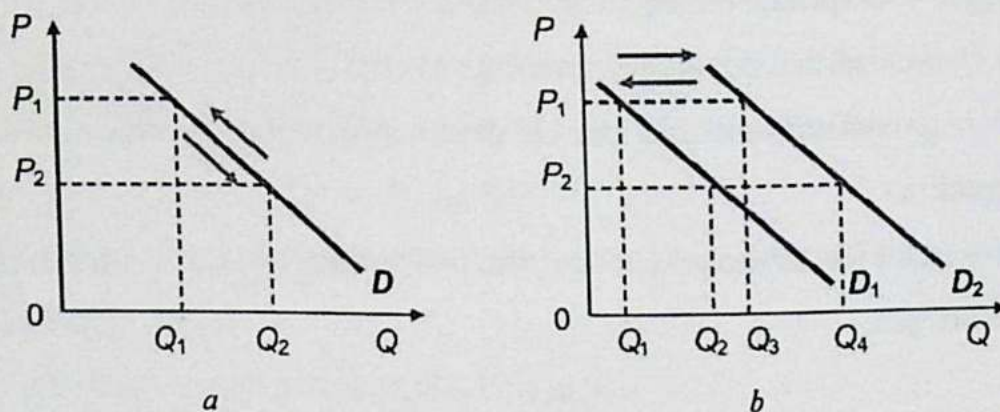

3.1-rasm. Egri talabni bog'liqligi a,b – lineylik bog'liq emasligi

Egri talab chizig'i nisbiy egilishga ega bo'lib, talab qonuniga asosan talab narxi bilan iste'mol harid qilish qobiliyatiga qarab o'zgarib borishi keltirilgan. Talab egri chizig'i talab qonuniga asosan tovar harid narxini o'sishini harid qilish darajasini pasayishiga olib keladi.

Iste'mol tovarlarni harid qilinishi tovarlar narxiga teskari proportsional iste'molga esa to'g'ri proportsional ekanligini ko'rish mumkin. Tovarlar iste'molini o'sib borishi narxlarni o'sishga va daromadni o'sishiga olib keladi. Daromad iste'molchilarning iste'mol tovarlarini harid qilib olish qobiliyatini o'sishiga qarab iste'mol tovarlarni sotishdan tushgan daromad o'sib boradi.

Iste'mol tovarlar narxini pasayishi iste'molchilarni harid qilish va iste'mol qilish darajalarini o'sishiga olib keladi. Quyida 3.2-rasmda iste'mol tovarlariga bo'lgan talabni o'sishi va uning egri chizig'ini o'zgarishi keltirilgan.

3.2-rasm. Talab hajmini o'zgarish egri chizig'i: a- narxlarning o'zgarishiga qarab; b-narx omillarining iste'molga ta'siri

Keltirilgan iste'mol talablarini egri chizig'i narxni o'zgarishiga va narx omillarini iste'mol talabiga o'zgarishi keltirilgan. Iste'mol talablariga belgilangan narxlar asosida iste'molni talab darajasida to'g'ri iste'mol o'zgarishi va boshqa omillarni ta'sirida iste'mol tovarini narxlarini o'zgarishini iqtisodiyot nazariyasida bu holatni to'g'ri holat deb qaralmaydi.

Tovarlarga iste'mol talabini o'sishi uning narxlarini o'sishi bilan bog'liqligini to'g'ri holat deb qaralsa, iste'mol tovarlarini narxlarini pasayishini unga bo'lgan talabni o'sishi olinayotgan foydani o'sishi hisobiga noto'g'ri holat deb qaraladi. Iste'mol bozorida narxlarni tushishi iste'mol tovarlariga bo'lgan talabni o'sib borishiga olib keladi.

3.2. Taklif qonuni va bozor taklifi

Bozor sharoitida iste'mol tovarlar taklif qonuniga asoslanadi. Iste'mol bozorida talab bor bo'lgan iste'mol mahsulotlari taklif qilinadi. Iste'mol tovarlarini taklifi ularni ishlab chiqaruvchilar xohishlariga bog'liq holda tovar mahsuloti ishlab chiqariladi va taklif qilinadi iste'mol bozoriga. Taklif qilinayotgan tovar mahsulotlari

va ijtimoiy xizmatlari hajmi iste'molchilar talablaridan kelib chiqqan holda taklif qilinadi.

Iste'mol bozoriga takliy qilinayotgan tovar va xizmatlar hajmi iste'mol bozorida sotiladigan tovarlar va ijtimoiy bajariladigan ishlar hajmiga bog'liq. Tovarlarni ishlab chiqarish taklifi quyidagilarga bog'liq:

- tovarni ishlab chiqarish texnologiya xarajatiga;
- ishlab chiqarish xarajatlariga;
- ishlab chiqarishda band bo'lganlar soniga ularga to'lanadigan ish haqiga;
- to'lanadigan soliq hajmiga;
- olinadigan ssudaga to'lanadigan darajasiga;
- turli qo'shimcha kerakli tovarlarni harid qilish olish xarajatlariga va turli xarajatlarga bog'liq bo'ladi.

Bu xarajatlar umumlashgan holda ishlab chiqariladigan tovar yoki ijtimoiy xizmatlar qiymatini ifodalaydi. Tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari doimiy rivojda o'zgarib boradi.

Bu tovar ishlab chiqarish xarajatlarini quyidagi formula orqali belgilash mumkin:

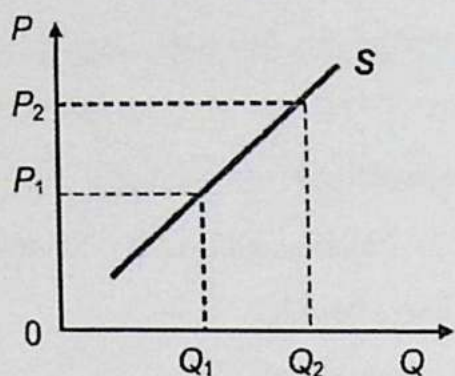
$$Q = f(P)$$

Bu yerda: Q – umumiy xarajatlar qiymati;

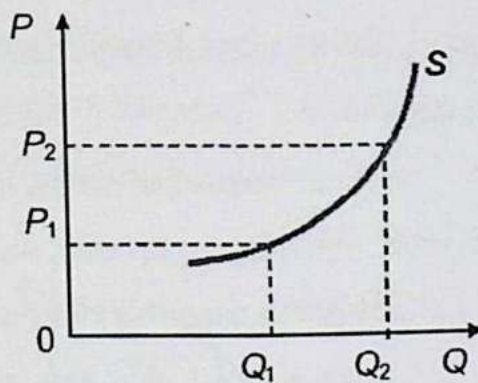
f – moddiy ishlab chiqarish va ishlab chiqarishga jalb qilingan ishlarga to'lanadigan ish haqlari.

Ishlab chiqarish xarajatlari va ishlab chiqarilgan iste'mol o'rtasidagi nisbatni cxizma asosida quyidagicha bo'ladi.

Ishlab chiqarilgan tovarlarga bo'ladigan talab egri talab tariqasida bo'lib, vaqti-vaqti bilan uning narxi (R), gorizonttal shaklda Q – ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovariga bo'lgan iste'mol bozori talabi ham o'zgarib boradi. Taklif qilinayotgan iste'mol tovarlari narxiga bog'liq ekanligini 3.3-rasmda ko'rishingiz mumkin.

a

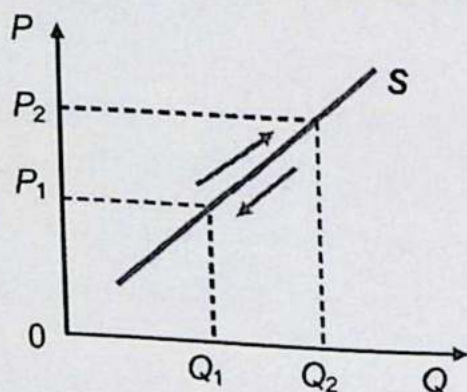
b

3.3-rasm. Taklif egri chizig'i

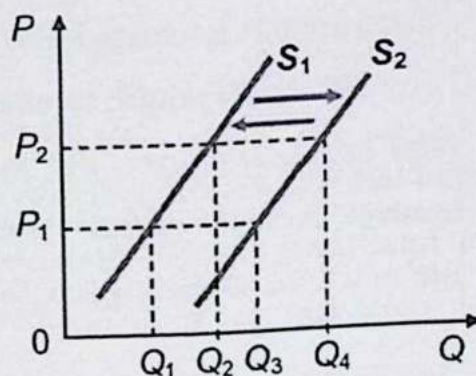
Grafik asosida 3.3-rasmda keltirilgan egri chiziqlar taklif qilinayotgan tovarlarga bo'lgan taklif qonunini ifoda etadi. Taklif qonuniga asosan ishlab chiqarilayotgan tovarlar hajmi ularga belgilangan iste'mol narxlarini o'sishi bilan taklif oshadi, kamayib borishi esa taklif qilinayotgan tovarlar narxlarini pasayib borishiga bog'liq bo'ladi. Taklifni o'sishi (a) cxizmada pasayib borishi (b) cxizmada keltirilgan.

Ishlab chiqarish jarayonida talab qonuniga asosan ishlab chiqarilgan va taklif qilinayotgan mahsulotlarga bo'lgan talab ularning narxlaridan tashqari uni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish xarajat qiymati arzonlashsa ham ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlar taklifi o'sib boradi.

Tovarlar iste'mol narxini o'sib borishi uni ishlab chiqarish jarayoni ham bir tomonga harakatda (R_1 dan R_2 ga) qarab, Q_1 esa Q tomonga o'sib boradi. Bu holatni quyidagi 3.4-rasmda ko'rish mumkin.

a

b

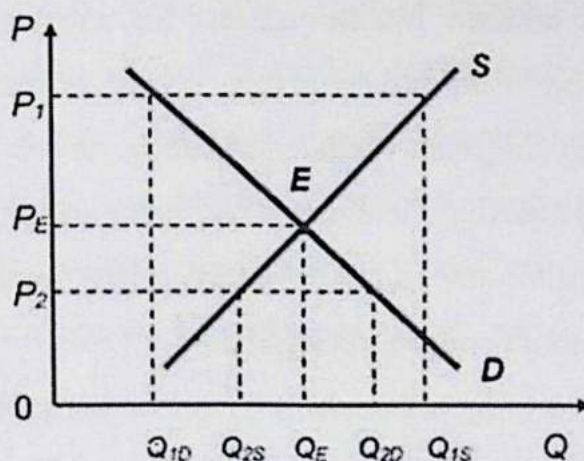
3.4-rasm. Taklif hajmini o'zgarishi

Xulosa qilib aytish mumkinki egri talab va taklif iste'mol narxlarini o'sishiga qarab o'sib boradi.

3.3. Bozor tengligi

Ishlab chiqarish jarayonini barqaror ishlashining asosiy omili bu bozor iste'mol talablariga muvofiq ya'ni tovar taklifi bilan iste'mol harid narxлари o'rtasida muvofqlik bo'lishi kerak. Bozor barqarorligini ta'minlashda talab va taklif o'zaro bog'liqlikda olib borilishini ta'minlashga erishish lozim.

Talab va taklifni o'zaro muvofiqqligini talab va taklifni o'zaro muvofiq kelishida ifodalanishini quyidagi 3.5-rasmdan ko'rish mumkin.

3.5-rasm. Talab va taklif muvofiqqligi

Talab va taklif o'zaro barqaror to'qnashuv nuqtasidan ortiq darajada tovarlar ishlab chiqarilsa, unga bo'lgan talab kamayishini ifoda etadi. Talab va taklif barqaror nuqtadan past bo'lsa, tovarlar taklifi talabga nisbatan past bo'lganligini ko'rsatadi.

Bozor barqarorligi ma'lum vaqtda mahsulot bo'yicha ifoda etadi. Bunday holatni formulada quyidagicha ifodalash mumkin:

$$R_b = R_z = R_v$$

Ishlab chiqarilgan mahsulot tovar hajmini iste'mol talabiga mos kelishi quyidagi formula orqali ko'rish mumkin:

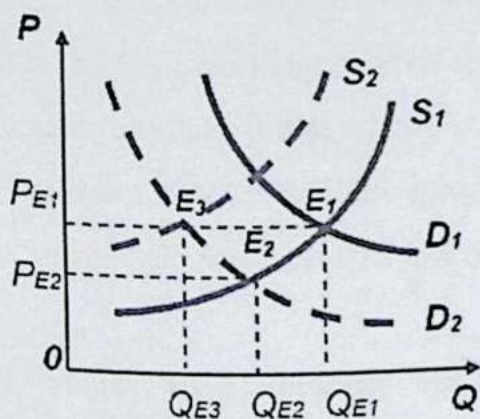
$$O_b = Q_s = Q_v$$

Demak, ishlab chiqarilgan va iste'mol bozoriga chiqarilgan tovar mahsulotlari hajmi uni sotilish narxining umumiy yig'indisiga mos kelishi kerak. Agarda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining sotuv ya'ni iste'mol narxi yuqori bo'lsa, unda $R_1 > R_b$. Bu iste'mol bozoriga bo'lgan taklifni yuqoriligini ifoda etadi. Iste'mol bozoriga ishlab chiqarilgan mahsulotni iste'molchilarga sotishni taklif darajasi $Q_s > O_v$.

Agar iste'mol narxi pasaysa bu holatda $R_2 > R_1$ dan kichiq bo'ladi va tovarlar taklifi $Q_2 > O_v$ bo'ladi. Narxlar tengligi quyidagi vazifalarni bajaradi. Bular: narx bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishini va hajmini belgilab beradi; tovarni ishlab chiqarish va taqsimotini belgilaydi; ishlab chiqarish subyektlarini va iste'molchilarni harid qilish darajalarini rag'batlantiradi.

To'g'ri bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'mol bozorida talab va taklif o'rtasidagi tenglik alomati buzilib turadi. Bu asosan ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy xom-ashyolarni yetishmasligi, ishlab chiqarish vositalarini talabga javob bermasligi, iste'mol tovarlari narxlarini asossiz yuqoriligi, iste'mol tovarlarini sifatini pastligi, iste'molchilarning harid qilish qobiliyatini talabga javob bermasligi va hozirgi davr talabiga mos bo'lgan tovar mahsulotini ishlab chiqarilmasligidadir.

Yuqorida qayd etilgan kamchiliklar bozor barqarorligi darajasini buzilishining asosiy sabablari hisoblanadi. Natijada talab va taklif egri chizig'i o'zgarib turadi bu holatni quyidagi 3.6-rasmda ko'rish mumkin.

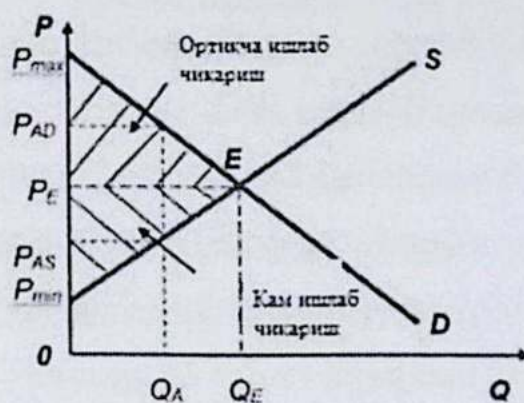

3.6-rasm. Talab va taklif egri chizig'ining o'zgarib turishi

Talab va taklif yuqorida keltirilgan asosiy talab va taklifga ta'sir etuvchi omillar natijasidaular o'rtasidagi barqarorligi o'zgarib turishini ko'rish mumkin. Bozor sharoitida talab va taklif o'rtasidagi barqaror bo'lishi qisqa muddatda bo'lishi mumkin. SHuning uchun uni ta'minlash talab va taklif qonuniga rioya qilgan holda ishlab chiqarishni tashkil etish lozim.

3.4. Ishlab chiqarish va iste'mol ortiqchaligi

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida korxonalarda ishlab chiqarish va iste'mol bozori talablarini qondirish muammosini hal etishda umumlashgan holda davlat tomonidan qandaydir derektiv ko'rsatmalar yo'q. Ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi har bir korxona o'z mustaqil ravishda iste'mol bozori talablarini o'rganish asosida o'zining ixtisoslashgan ishlab chiqarish jarayoni asosida iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish iste'mol bozoriga taklif etadi. Bu ishlab chiqarilgan iste'mol tovar hajmi iste'mol talablarini qondirishi yoki qondirmasligi va ortiqcha ishlab chiqarish holatlari bo'lishi natijasida korxonalar iqtisodiy krizisga uchrashlari mumkin. Korxonalarda ishlab chiqarilayotgan iste'mol mahsulotlarini talabga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarish iqtisodiy holatlarini yuzaga kelishini quyidagi 3.7-rasmda ko'rish mumkin.

3.7-rasm. Iste'mol va ishlab chiqarishdagi ortiqcha mahsulot

Ishlab chiqarish va iste'moldagi ortiqcha mahsulot B nuqtasida qiymat va ishlab chiqarish hosil bo'lgan (B) nuqtasidagi to'qnashuv (rbs) ortiqcha mahsulot

ishlab chiqarilganligini va (obv) nuqtasi talabga nisbatan kam mahsulot ishlab chiqarganligini ko'rsatadi. Ortiqcha iste'mol mahsulotini ortiqcha harid qilish puliga ega bo'lgan iste'molchilar mahsulotlarini harid qilib oladilar.

Ortiqcha harid qilish imkoniyatiga ega bo'lmaganlar bozor taklif qilgan tovarni harid qilmasligi natijasida iste'molga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlari iste'mol bozorida sotilmay qoladi. Lekin savdo va haridorlardan ortib qolgan mahsulotlar qiymati ijtimoiy manfaatdorlikni bildiradi.

3.5. Davlat tomonidan bozor tengligini tartibga solish

Davlat tomonidan bozor iqtisodiyotini asosiy iqtisodiy qonun talab va taklifga asoslangan holda rivojlanishiga qaramay, uni ijtimoiy talablarini qondirish, talab va taklif barqaror iqtisodiy jihatdan inqirozsiz rivojlanishini ta'minlashda albatta davlatning uni boshqaruv rolini inkor etmasligi lozim.

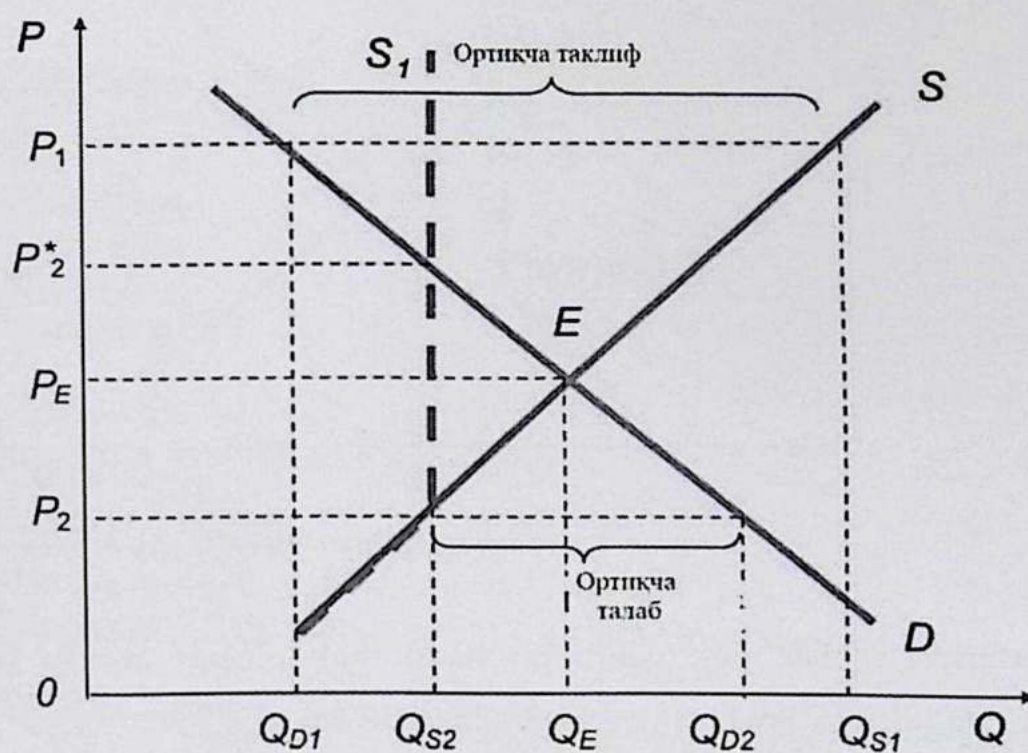
Mikroiqtisodiyotiy darajada korxona va firmalarda ishlab chiqarishni tashkil etish va samarali olib borish muammolarini xal etishni ta'minlash uchun respublikamizda mavjud bo'lgan mikroiqtisodiyotiy muammolarni xal etish zarur. Bozor iqtisodiyotini barqaror rivojlanishini ta'minlashda davlat tomonidan bozorni boshqarib borish zarur.

Davlatning bozor iqtisodiyotini boshqaruvida asosiy vazifasi bozor iqtisodiyotini talab va taklifga asoslangan holda tashkil etilishi, soliq to'lovlarini tartiblash, kredit olish tizimini takomillashtirish, ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish uchun moddiy xom-ashyolar, ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash, ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlarini ichki va tashqi bozorlarga chiqarish uchun yordam berish innovatsion iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarishni rag'batlantirish tizimlarini tashkil etish, iste'mol bozorini to'yinmaganligini e'tiborga olgan holda iqtisodiy zonal iste'mol narxlarini yuqori darajasini belgilash lozim.

Davlat mahsulotlariga belgilangan qat'iy narxlarni nodavlat korxona va firmalar tomonidan ishlab chiqarilgan ayrim tovarlarga belgilashni chegaralashni kiritish zarur. Ishlab chiqarilayotgan tovarlarga narxlarni belgilashda iste'mol

tovarlariga bo'lgan talabdan va iste'molchi haridorlarni harid qilish qobiliyatlarini iqtisodiy mintaqalar darajasida e'tiborga olish zarur.

Jamiyat uchun iste'mol tovarlariga belgilanadigan narxlarni ularning talablariga muvofiqlashtirish bozor iqtisodiyoti sharoitida muammo hisoblanadi. Umuman bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'mol tovarlariga narxlar talab va taklif asosida muvofiqlashtirish holatini quyidagi 3.8-rasmda ko'rish mumkin.

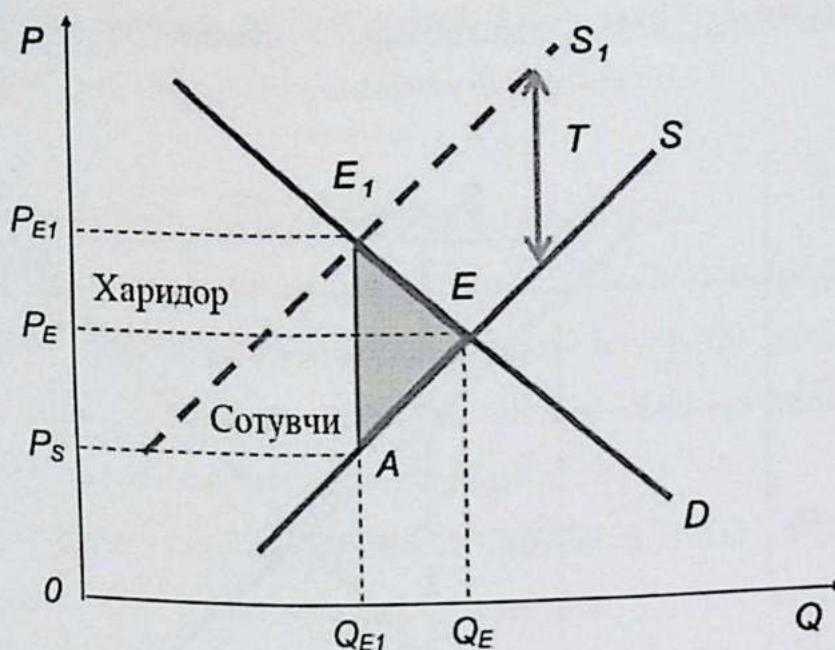

3.8-rasm. Narxlarni aniqlash

Talab va taklif asosida iste'mol tovarlariga qat'iy narxi belgilanadi. Umuman talab va taklif asosida faqat iste'mol bozorlarida iste'mol tovarlariga narx belgilaydi. Yirik korzinka, gastronom, market, korzinka va shunga o'xshash iste'mol tovarlarini sotuvchi yirik va mayda magazinlarda qat'iy ravishda belgilangan narxlarda tovarlar sotiladi.

Iste'mol tovarlariga qat'iy narxlarni belgilash asosida davlat ayrim ijtimoiy muammolarni oldini olish ta'minlaydi. Lekin agarda qat'iy ravishda iste'mol tovarlariga belgilangan narxlar yuqori bo'lsa iste'molchilar bu tovarni harid qilmay qoladilar.

Iste'mol tovarlariga belgilangan qat'iy yuqori darajadagi narxlar iste'mol bozoriga arzon holda chiqarilishiga olib keladi. Haddan tashqari qat'iy belgilangan arzon narxlar esa tovarlarni qat'iy savdodan yo'qotilib iste'mol bozoriga yashirin holda sotuvga olib keladi. Bu holatni quyidagi 3.9-rasmda ko'rish mumkin.

3.9-rasm. Egri soliqni bozor tengligiga ta'siri

Haridorlar iste'mol tovarlarini harid qilib olishda tovarga haq to'laganda ustama haq bilan to'laydi. Bu egri soliq hisoblanadi.

Egri soliqni iste'mol tovarlarini harid qilishda bo'ladigan o'zgarishlarini 3.9-rasmda ko'rish mumkin. Iste'molchilar harid qilinib olinadigan tovarlar narxi yuqori bo'lsa ular bu tovarni iste'mol mahsulotini sotuvchi magazinlaridan emas balki, bozorlardan olishga harakat qiladilar. Magazinlarda yuqori narxlarda tovarlarni sotilmay qolishi uni arzonlashtirishga olib keladi. Natijada magazin sotuvchilari tovarlarni narxlarini tushurishga majbur bo'lishlari oqibatda egri soliq hajmini kamaytirishga va iste'mol tovarini haridorgir narxga arzonlantirishga olib keladi.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish savollari

1. Talab va taklif kattaligi nima?
2. Talab va taklifni belgilaydigan omillar.
3. Egri talab chizig'i qanday ko'rinishda bo'ladi?
4. Egri taklif chizig'i qanday ko'rinishda bo'ladi?
5. CHegaraviy taklif nima?
6. CHegaraviy ishlab chiqarish nimaga bog'liq?
7. Taklif iqtisodiy qonuni mazmuni?
8. Talabni o'zgartirishiga ta'sir etuvchi omillar?
9. Taklif qonuni mohiyati?
10. Talab qonuni mohiyati?

O'zini-o'zi nazorat qilish testlari

1. Iste'mol tovarlariga bo'lgan talabni bo'lishiga ta'sir etuvchi omillar?
 - a) Talab
 - b) Talab hajmi
 - c) Tovar sifati
 - d) Talab qonuni
 - e) Tovarlar qonuni
2. Narx nimani ifoda etadi?
 - a) Tavarga ketgan xarajatni
 - b) Tovar qiymatini
 - c) Narxni pasayishini
 - d) Narxni ko'tarilishi
 - e) Tovarlar sifatini
3. Muqobil narxni o'sishi nima bog'liq?
 - a) Taklifni o'sishiga
 - b) Taklifni kamayaishiga
 - c) Talabni kamayishiga
 - d) Taklifni o'sishiga
 - e) Iste'molchilar sonini ko'payishiga

4-MAVZU. TALAB VA TAKLIFNI EGILUVCHANLIGI

Kalit so'zlar: elastiklik koeffitsiyenti, elastik egri chiziq, to'g'ri elastik talab, narxga qarab to'g'ri elastik talab koeffitsiyenti, narxga qarab qarama-qarshi elastiklik, daromadga qarab elastik talab, daromadga qarab elastik talab koeffitsiyenti, narxga qarab taklif elastikligi.

4.1. Elastiklik va uning koeffitsiyenti

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari ishlab chiqarish jarayoni bilan iste'mol o'rtasidagi munosabat o'zaro bog'liqlikda bo'lib, talab va taklif o'zaro moslashuvi asoslangan holda ishlab chiqarish va iste'mol barqaror rivojlana oldi.

Bozor talablariga asosan taklif va iste'mol bir-biriga ta'sir etishlari asosida ishlab chiqarish ijtimoiy iste'mol talablarini qondirib boradi.

Jamiyatni ijtimoiy jihatdan iqtisodiy rivojlanish sharoitida tovarlar ishlab chiqarishga va ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatishga turli omillar o'z ta'sirini o'tkazadi.

Tovar ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishga bo'lgan ijtimoiy talabni o'sib borishini qondirishga turli omillar va takliflar o'z ta'sirini o'tkazishi natijasida talab va taklifga bo'lgan ularning ta'siri talab va taklifni egiluvchanligiga ta'sir etadi.

Talab va taklifni egiluvchanligini egiluvchanlik koeffitsiyenti bilan aniqlash mumkin.

Elastiklik koeffitsiyenti talab va taklifga ta'sir etuvchi omillarni talab va taklifga bo'lgan ta'sir darajasini ko'rsatadi.

Talab va taklif egiluvchanlik darajasini unga ta'sir etadigan omillar ta'siri orqali aniqlash mumkin.

Elastiklik darajasini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin.

$$E_k = \frac{Q_1 - Q_2}{Q_1} : \frac{p_2 - p_1}{p_1}$$

yoki

$$E_r = \frac{\Delta Q}{\Delta Q_1} : \frac{\Delta p}{p_1};$$

ε – elastik koeffitsiyenti;

Q_1 – talabni dastlabki ko'rsatkichi,

Q_2 – talabni yangi qiymati,

p_1 – dastlabki qiymat,

p_2 – yangi qiymat,

ΔQ – talabni nisbiy o'zgarishi,

Δp – narxni nisbiy o'zgarishi.

Narxni elastiklik darajasi ijobiy bo'lmashligi ham mumkin. Elastiklik koeffitsiyenti ijobiy bo'lmagan holatda uning samaradorlik darajasini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin.

$$E_k = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_1 + Q_2} : \frac{p_1}{(p_2 + p_1) : 2}$$

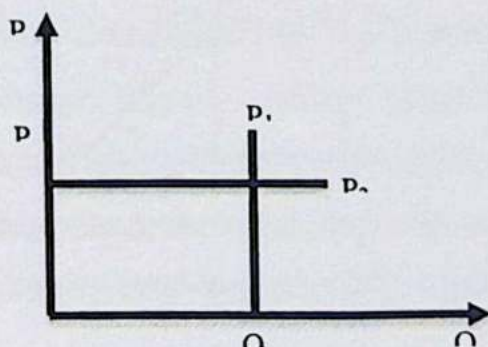
yoki

$$E_r = \frac{\Delta Q}{\Delta Q_1} : \frac{\Delta p}{p_1};$$

Iste'molni amalga oshirish variantlari turlicha:

– talab elementida uning narxini ma'lum darajada o'sishi ($\Delta p < \Delta Q$) talab hajmini o'sishiga olib keladi. Bu holatda $E_r < 1$ kichiq bo'ladi.

– talab elastik bo'lmagan holda $\Delta p > \Delta Q$ katta bo'lishi bilan birga bu holda $E_k < 1$ kichiq bo'ladi. Buni quyidagi 4.1-rasmda keltirilgan cxizmadan ko'rish mumkin.

4.1-rasm Elastik bo'lmagan taklif

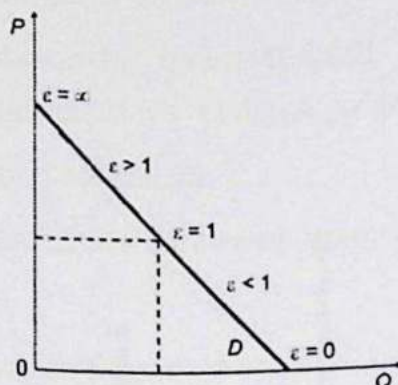
Elastik koeffitsiyent "0" noldan boshlanib uning oxirgi chegarasi yo'q. Ammo elastik koeffitsiyent noldan birgacha deb qaraladi. Talabni elastik darajasi iste'mol tovarlariga belgilangan narxlar darajasini o'sishiga qarab aniqlanadi. SHuning uchun ham talabning elastiklik darajasi model orqali aniqlanadi.

Taklif qilinayotgan iste'mol bozorlarida tovarlarga bo'lgan talab tovar narxiga qarab o'zgarib boradi. Taklif qilinayotgan iste'mol tovarlarini xarid qilib olish koeffitsiyenti talab va taklifda quyidagi shakllarda bo'ladi.

Elastik koeffitsiyent teng bo'ladi $E_k = p$ yalpi iste'mol bozorlarida taklif qilinayotgan umumiy tovarlar qiymatiga (p)ga bunday holatda absolyut elastiklik holatini ifoda etadi.

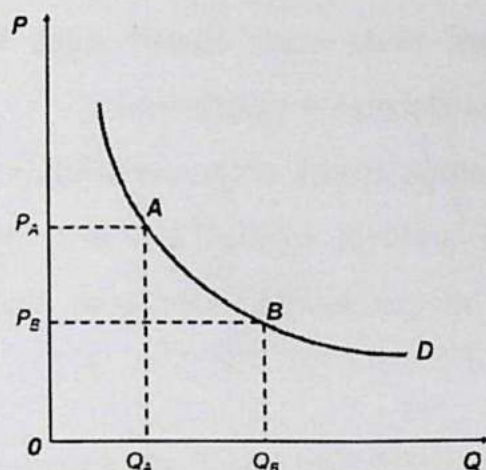
Agarda iste'mol tovar mahsulotlariga talab bo'lsa $E > 1$ katta bo'lib elastik so'rovni ifoda etadi. Iste'mol tovarlariga talab bo'lsa elastik talab so'rovlari o'sib boradi. Yoki $E = 1$ teng bo'lsa talab va taklif elastik holati birday bo'ladi.

Elastik holati ($E < 1$) birdan kichiq bo'lsa talab yoki taklif unga ta'sir etuvchi omillarga nisbatan ta'siriga nisbatan sekin ta'sir o'tkazadi. Ayrim holatlarda elastiklik holatga bozor konyunktura ta'siri bo'lmaganligi sababli ($E = 0$) u nolga teng bo'ladi. Quyidagi 4.2-rasmda elastiklik koeffitsiyentini o'zgarishini ko'rish mumkin.

4.2-rasm. Narxlarni o'zgarishida tovarlarga bo'lgan talabni elastik o'zgarishi
Iste'mol tovarlarini o'sib borish koeffitsiyenti yalpi tovarlar taklifini o'sib borishiga olib kelgan.

Talab yoki tovarlar taklifini boshqa uslubda ham elastiklik holatini quyidagi 4.3-rasmda ko'rish mumkin.

4.3-rasm. Egiluvchan elastiklik

Bu egiluvchan elastiklik shakli iste'mol tovarlar narxlarini yuqori o'zgarishlarda ko'rish mumkin. Bu egiluvchan ko'rsatgich tezligida talab va taklifni tezkor o'sishida ifodalanadi. Tovarlarni qiymatda $(p_a - p_b)$ ga yoki ishlab chiqarishni $(A - B)$ ga ko'payishida ko'rish mumkin.

Ishlab chiqarish va iste'mol bozoriga taklif etilgan tovarlarni ko'payishi ishlab chiqarishni o'sishiga bog'liq. Barcha ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi omillar elastik omillar taklif omilini o'sib borishini ularga belgilanadigan ishlab chiqarish asosida yaratilgan tovarlar qiymatiga va iste'molda tovarlar sifati va xarid narxlari iste'molni elastiklik darajasini belgilab beradi.

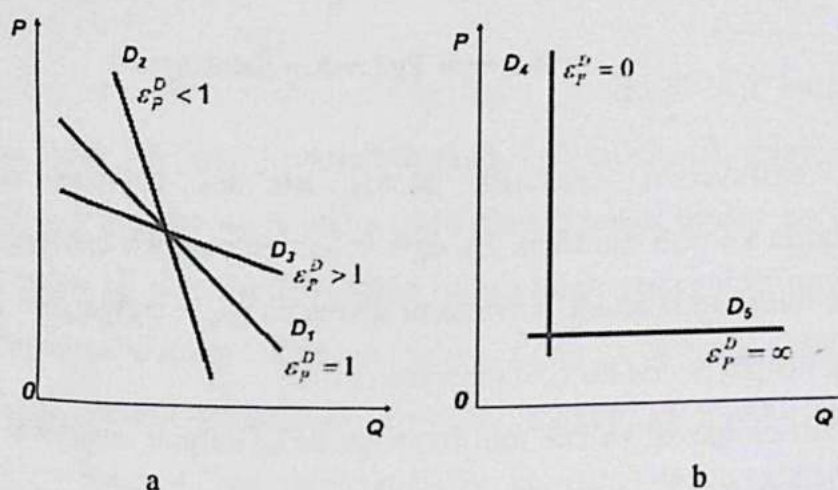
4.2. Narxlarni talab elastiklik darajasiga ta'siri

Talab elastiklik ishlab chiqarilgan iste'mol bozorida sotuvchilar tomonidan taklif qilinayotgan narxlarga bog'liq. Ishlab chiqarilgan tovarlarni iste'mol bozorlarida qanchalik darajada talab qilinishi unga belgilangan sotuv narxlariga va bu tovarga bo'lgan talabga bog'liq. Ishlab chiqarilgan tovarlarni iste'mol bozorlarida belgilangan narxlarda sotilishi *to'g'ri elastik koeffitsiyentiga* bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Elastik talabni odatda ma'lum narxlarda belgilanishi ko'pincha bu tovarlarni qanday qiymatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tovarlarga bo'ladi elastiklik darajasi ya'ni iste'mol talablariga yuqori bo'lgan tovarlarga bo'lgan narx ifoda etadi. Elastik talab ko'pincha sifati bo'lmagan va nomavsumiy tovarlarga nisbatan o'zgarib boradi.

Quyidagi 4.4-rasmda elastik o'zgaruvchanliklar keltirilgan. Elastiklik darajasi qancha yuqori bo'lsa quyidagi egrilik (4.4-rasm) o'zgarishlarini ko'rish mumkin. Talabni elastiklik bo'lmagan holatni, elastik va elastik bo'lmagan holatni ko'rish mumkin.

4.4-rasm. Turli elastiklikdagi talablar interpretatsiyasining grafigi:

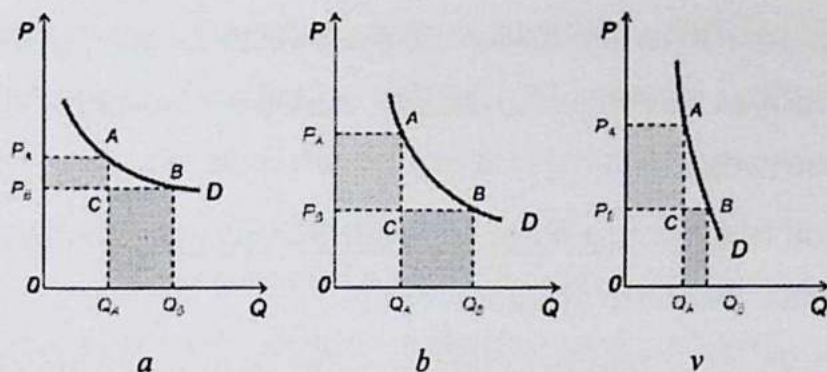
a – yagona elastik bo'lgan talab (D_1), elastik bo'lmagan talab (D_2) va elastik talab (D_3); b – absolyut elastik bo'lmagan talab (D_4) va absolyut elastik talab (D_5)

4.4-rasmdagi elastik egiluvchanlik talabni o'zgaruvchiga ta'sir etuvchi omillar:

- o'zgartirib bo'lmaydigan omillarda ularni o'zgaririb borish mumkinligi talabni egiluvchanligini o'sib borishiga olib keladi;
- agar tovar o'z mohiyati bilan iste'molchilarga zarur bo'lsa, uning elastik holati deyarli o'zgarmaydi va $E = 1$ bo'ladi;
- daromad va xarajatlarda qanchalik ko'p mablag' sarflansa, elastiklik darajasida mablag' xarajati elastik bo'lib uni ishlab chiqarishga ajratilgan mablag' –

elastik bo'lmaydi. Chunki bu omillar asosida ishlab chiqarish hajmi uni rivojlantirishga ajratilgan mablag'ga nisbatan ko'pligi bilan ifodalanadi.

Bu elastik o'zgarishlarni quyidagi 4.5-rasmida ko'rish mumkin.

4.5-rasm. Talabning turli elastik holda narx (a), talab (b) va noelastik (v) holda o'zgarishi

Talabni elastik holati narxni tushirilishi natijasida tovarlarni sotish hajmi ko'payadi va ijtimoiy tushum hajmi ko'payadi.

Talabni yakka elastik holatida narxni tushishi hisobiga umumiy tushum hajmi o'zgarmay qoladi.

Noelastik talab sharoitida narxni pasayishi tovar mahsulotlarini sotish hajmi o'zgarmagan holda umumiy tushum hajmi o'zgarmay qoladi.

Talab noelastik sharoitida narxni tushirilishi ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmini ko'payishiga va umumiy pul tushumini kamayishiga olib keladi.

Tovarga bo'lgan talabni narxni pasayishi sababli umumiy tushum kamayadi va qo'shimcha xarajatlarga nisbatan mahsulot hajmi ko'payishi natijasida iste'mol tovarlarini sotuv hajmi ko'payishi umumiy pul tushumini ko'payishiga olib keladi. Iste'mol talabini o'sishi natijasida ishlab chiqarilayotgan tovarlarni narxini arzonlashuviga tovarlarga bo'lgan talabni o'sishiga va iste'mol narxini o'zgarishiga va noelastik talabga asoslangan.

Ishlab chiqarish sharoitida yaratilgan tovarlar taklif qiymati bilan iste'molchilar tomonidan iste'mol tovarlarni xarid qilishda talab va taklif o'rtasidagi nisbat ularga bo'lgan talab va taklifning elastiklik darajasiga bog'liq. Talab va takliflarning elastiklik darajasi ishlab chiqarish va iste'mol tovarlardan undiriladigan soliq

to'lovlari ham talab va takliflarning elastiklik darajasiga bog'liq va uni tartibga solib turadi.

Talab va taklifning elastiklik darajasi tovarning narxiga bog'liq bo'lib, ishlab chiqarish jarayonini o'sib borishi unga bo'lgan talabni ikkinchi bir tovar narxini o'zgarishiga qarab tovarlarni ishlab chiqarish va ularni xarid qilib olishdagi narxlarga bir-biriga bo'lgan nisbatiga tovarlarni narxlarini bir-biriga nisbatini uchrashuv elastikligi deb aytiladi.

Tovarni ishlab chiqarish va xarid qilish jarayonidagi bo'ladigan narx uchrashuv yoki to'qnashuv narxi deb aytiladi.

Talab va taklif miqdori ularning ya'ni talab va taklifning elastiklik holatini o'zaro elastiklik talab va takliflarni to'qnashuvi talabni va taklifni o'zgarishiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Talab va takliflarning to'qnashuv koeffitsiyentini elastiklik darajasi talab va taklifga o'z ta'sirini o'tkazadi. Talab va taklifni to'qnashuvlik elastiklik darajasini narxga asoslangan holdagi koeffitsiyentlik ko'rsatgichi foiz darajasida talab hajmini o'sishi iste'mol tovarlarni narxlarini o'zgarishiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu talabni tovarlarga bo'lgan nisbatini foizda o'sishi tovar narxini o'zgarishida ifodalanadi va uni quyidagicha hisoblash mumkin.

$$E = \frac{\text{tovarga nisbatan talabning foizda o'zgarishi (A)}}{\text{tovarga nisbatan narxning foizda o'zgarishi (B)}} = \frac{\Delta Q_A / Q_A}{\Delta P_B / P_B}.$$

Talab va taklifning to'qnashuvlik darajasi iste'mol qilinadigan tovarlar bilan o'zaro bog'liqlik borligini ko'rsatadi.

Tovarlarga bo'lgan elastiklik darajasi nolga teng bo'lsa uning xarid qilish narxini o'sishi oqibatida tovar (B ga) talab narxi o'ssa elastiklik talab to'qnashuvidagi tovar (A ga) talab oshib boradi.

To'qnashuvdagi talab tovarlarni xarid qilish qiymatiga ta'sir esitishi bir tovar (A ga) oshib borsa ikkinchi tovar (B ga) pasayib boradi.

Agarda tovarga bo'lgan elastiklik talab tovar (A)ga bo'lgan narx 15 foizga kamaytirilsa uning sotiladigan hajmi 5 foizga kamaysa iste'mol qilinayotgan tovarga nisbatan o'rindosh tovar narxi $5/15=0.33$ qiymatga teng bo'ladi. O'rindosh tovar qiymati 1 foizga kamaysa, A tovarga talab 0.33 foizga kamayadi. Demak xulosa qilib

aytish mumkin, elastik talab ishlab chiqilgan iste'mol tovar mahsulotlarini sotish natijasida talab kattaligi tovarlarni sotish natijasida oshadigan daromadni o'zgarishiga olib keladi.

Talabning elastiklik koeffitsiyentini daromadga (E_0) ta'siri, talab miqdoriga ta'sir etishini o'sib borishi talabni miqdoriy o'zgarishiga olib keladi. Natijada talabni o'zgarishi iste'mol daromadini o'sishiga olib keladi uning o'zgaruvchan koeffitsiyentining o'zgarishini quyidagi formula orqali hisoblash mumkin.

$$E = \frac{\text{talabni o'zgarish foizi}}{\text{daromadni o'zgarish foizi}} = \frac{\Delta Q/Q}{\Delta D/D}$$

Talab koeffitsiyentini tovarlar turlariga qarab o'zgarib boradi. Ayrim tovarlarga nisbatan o'zaro to'qnashuv koeffitsiyenti salbiy egiluvchanlik darajasiga ega bo'lib uning egiluvchanlik holati salbiy bo'ladi. Bunday holatda ($E_p < 0$) foyda darajasi nolga teng bo'ladi. Ko'pchilik tovarlar uchun pul daromadini o'sishi ularni xarid qilib olishni ta'minlashi talabni o'sishiga olib keladi.

Demak ko'pchilik tovarlar uchun talab va takliflarni o'zaro elastik to'qnashuv daromadlari elastik talab daromadlarini o'sishini ta'minlaydi $E_n > 0$ ga teng bo'ladi. Talab va taklifni o'zaro elastiklik darajasi koeffitsiyenti quyidagi ko'rinishlarga ega:

- birinchi darajali zaruriy tovarlarda iste'molning elastiklik darajasi $0 < E$
- ikkinchi darajali mahsulotlarga $E=1$
- zebu ziynat mahsulotlari $E>1$.

Agar iste'molchilar daromadi 10000 AQSH dollaridan 12000 AQSH dollariga ko'paygan bo'lsa, u talabni 25 foizga o'sishiga olib kelgan bo'lsa, umuman ishlab chiqarish natijasida daromad koeffitsiyentini o'sishi natijasida:

- birinchi darajali mahsulotlarni xarid qilish koeffitsiyenti $0 < E_b < 1$ dan kichiq bo'lsa
- ikkinchi darajali tovarlar $E_b=1$ teng bo'lgan bo'lsa
- zebu-ziynat mahsulotlariga $E>1$ dan katta bo'lgan.

Iste'molchilar daromadi 10000 AQSH dollaridan 12000 AQSH dollariga ko'paygan bo'lsa ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi 25 foizga ko'paygan bo'lsa moliyaviy koeffitsiyent elastiklik talab holat qanday darajada ega ekanligini

quyidagicha aniqlash mumkin. Daromadga nisbatan talabni elastiklik darajasi quyidagilarga bog'liq:

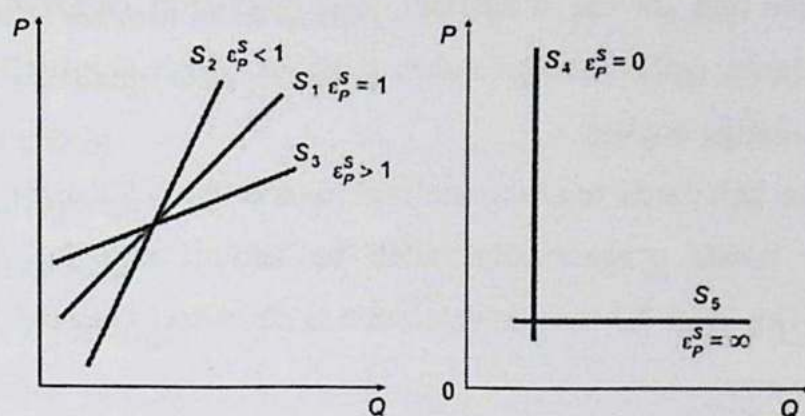
- tovarlarni foydalilik darajasi oxshashligiga qanchalik ko'p foyda keltirsa uning elastiklik darajasi shunchalik kam bo'ladi;
- foydalilik darajasi qancha yuqori bo'lsa unga bo'lgan elastiklik darajasi shuncha yuqori bo'ladi;
- iste'molchi daromadini o'sib borishi uni ishlatishi qiymati yuqori bo'lgan tovar boyliklariga ishlatiladi.

4.3. Narxlar bo'yicha elastiklik takliflari

Narx elastiklik takliflarini o'zgarishini belgilovchi asosiy ko'rsatkich omili hisoblanadi. U iste'mol tovarlariga bo'lgan o'zgarishni ko'rsatadi. Narx bo'yicha elastik taklif bozor sharoitida tovarlarga belgilangan narxni o'zgarishini bildiradi. Narxlarga esa o'z navbatida bir turdagi tovarlar o'rtasidagi raqobat ularning iste'mol narxlarining o'sishiga yoki arzonlashuviga ta'sir etishi narxning elastiklik darajasiga ta'sir etadi. Narxlarni elastiklik darajasini aniqlash narxlarda bo'layotgan o'zgarishlar asosida ularni taqqoslash orqali narxni elastik koeffitsiyenti aniqlanadi. Elastik koeffitsiyentni narxlar bilan aniqlash orqali bozor iste'mol talabini o'zgarishida aniqlanadi. Biz bozor taklifini tovar narxini bir foizga o'zgarishi asos qilib olsak uning koeffitsiyentini quyidagi formula orqali hissblash mumkin.

$$E_k = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_{o'rt}} / \frac{P_2 - P_1}{P_{o'rt}}.$$

Ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovar qiymati mahsulot hajmiga bog'liq bo'lganligi uchun elastiklik koeffitsiyentni tovar narxiga asosan uning qiymati "0" nol ko'rsatkichidan katta. Quyidagi 4.6-rasmdan ko'rish mumkin.

4.6-rasm. Tovarlar narxini elastik taklifini o'zgarishi

4.6-rasm turli elastik taklif asosida iste'mol mahsulotini xarid qilib olish narxini 40 dan 60 so'mgacha bo'lganda mahsulot taklifi 120-160 tonnaga ko'paygan holati.

Bu holatda $160-120-40-140(60-40/50=0.2857/0.4=0.7193)$. Bu yerda tovarlarga belgilangan xarid narxini noelastik holatda ekanligini ko'rsatadi. Iste'mol tovariga belgilangan narxni elastik holatiga ta'sir etuvchi quyidagi omillarga bog'liq:

- iste'mol mahsulotini ishlab chiqarish korxona quvvatidan to'liq foydalanishni oshirish evaziga mahsulot ishlab chiqarishni o'sishi uning natijasida xarid narxidagi o'zgarish talab elastiklik darajasini oshiradi.

- ishlab chiqarilayotgan tovarlar va ijtimoiy xizmat ko'rsatish darajalarini o'zgarishi iste'mol talab narxini elastik darajasini egiluvchanligini o'zgariradi

- tayyor ishlab chiqilgan mahsulotni uzoq muddatga saqlanishi talabni ko'paytirish asosida ham talab narxlarini elastik darajasini o'zgariradi

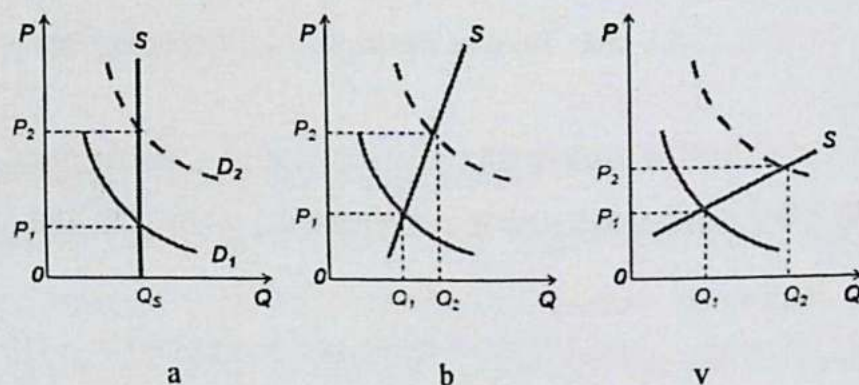
- ishlab chiqarish jarayoni hajmini oshirish bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlari qancha yuqori bo'lsa taklif elastik holati shuncha past bo'ladi

- bozor konyukturasi holatiga qarab iste'mol tovarlarini taklif narxlarini o'zgarishi iste'mol tovarlariga bo'lgan talabga qarab tovar narxlarining elastiklik darajalari o'zgarish holatlari bo'lib narxlarining elastiklik darajalari pasayishi yoki ko'tarilishi mumkin.

Mikroiqtisodiyotiy iqtisodiy holatida iste'mol bozorlarida tovarlarni xarid qilish jarayonida iste'mol tovarlariga belgilanadigan narxlar bir zumda qisqa davr

ichida va ma'lum davrda o'zgarishi talab narxlarini egiluvchanligini ko'rsatadi. Tovar narxlarini egiluvchanligi mikro darajada ishlab chiqarish jarayonini qanday holatda ekanligiga bog'liq.

Ayrim holatlarda ma'lum iste'mol tovarlariga belgilangan tovarlar narxlarini uzoq davr ichida o'zgarmasligi talab va taklifni muqobil darajada ekanligini ko'rsatadi. Quyidagi 4.7-rasmda vaqt omili ta'sirida taklif elastiklik holati keltirilgan.

4.7-rasm. Vaqt omili ta'sirida elastik takliflarni o'zgarishi
a-bir zumda, b-qisqa davrda va v-uzoq davrda

Mikrodarajadagi ishlab chiqarish korxonalari ishlab chiqarish hajmini oshirish hisobiga talab elastiklik holatini xarid narxlarini o'zgarishi hisobiga uni elastik darajasini oshirish evaziga talab va takliflarni muvofiqlashtiradi.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish savollari

1. Elastiklik chizig'i nimani bildiradi?
2. Elastiklik koeffitsiyenti qanday metodda qo'laniladi?
3. Talab koeffitsiyenti narxga qarab pasayishi sababi nimada?
4. Elastiklik qanday omillarga bog'liq?
5. Qanday omillar elastiklikni belgilaydi?
6. Nega egiluvchanlik darajasi narxlarga bog'liq?
7. Tovarga talabni o'zgarishi nimaga bog'liq?

O'zini-o'zi nazorat qilish testlari

1. Talab elastikligi nimaga bog'liq?

- a) Tovar sifatiga
- b) Tovar hajmiga
- c) Tovar narxiga
- d) Tovar og'irligiga
- e) Tovar iste'moliga

2. Talab omillari nimadan iborat?

- a) Daromadga
- b) Sifatga
- c) Xarajatga
- d) Qiymatiga
- e) istemol talabni qondirishiga

3. Taklifni o'sishi nimaga bog'liq?

- a) Daromad o'sishiga
- b) Xarajatlarni o'sishiga
- c) Xarajatlarni kamayishiga
- d) Mahsulot sifatiga
- e) Tovarlar narxiga

5-MAVZU. ISTE'MOL HULQI NAZARIYASI, JAMIYAT RESURSLARI VA ISHLAB CHIQARISH

Kalit so'zlar: ishlab chiqarish, ishlab chiqarish omillari, ishlab chiqarish texnologiyasi, ishlab chiqarish texnologik samaradorligi, iqtisodiy samadorlik, ishlab chiqarish vazifasi, doimiy ishlab chiqarish omillari, o'zgaruvchi ishlab chiqarish omillari, qisqa muddatda ishlab chiqarish, chegaraviy foydani qisqartirish, ishlab chiqarish tengligi, ishlab chiqarish xarajatini kichiklashtirish, texnikaviy rivojlanish.

5.1. Rejali iste'molni olib borish konsepsiyasi

Bozor sharoitida ishlab chiqarishni rivojlantirib borishdan asosiy maqsad iste'molchilar talablarini qondirish maqsadida iste'mol talabiga mos bo'lgan iste'mol talablarni qondirishni sifatli va arzon iste'mol tovarlari bilan qondirishni talab va taklif qonunlari talabiga monan bo'lishini ta'minlash asosida milliy iqtisodiyotni barqaror iqtisodiy inqirozsiz rivojlanishini ta'minlashdan iboratdir.

Iste'mol tovarlariga bo'lgan talab va taklif nisbatlari mashinalizm oqim olimlari tomonidan o'rganilgan iste'mol mahsulot tovarlarini ma'lum ta'mlari bilan bir-birlaridan ajralib turishi va ta'mi yuqori, yaxshi bo'lgan tovarlarga iste'molchilar e'tibor berishini va iste'molchilar o'zlarining olayotgan daromadlari bu bilan tovarlarga bo'lgan iste'mol tovarlari bilan qondirish maqsadida tovarlarning iste'mol sifatlaridan kelib chiqqan holda tanlashlarini ko'rsatib berganlar. Tovarlarni foydaliligi iste'molchilar tomonidan harid qilib olinadigan tovar iste'molchilar talablarini qondirish darajasi bilan ifodalanadi. Tovarlarni iste'mol holati nazariyasiga asoslangan holda har bir iste'molchini iste'mol qilish holati, tartibi o'zgacha bo'ladi.

Iste'mol talablarini yurish xususiyatlari quyidagilarga bog'liq:

- iste'molchilarning daromadlariga qarab cheklanganligi bilan;
- tovarga belgilangan narxi keladigan mohiyatiga bog'liq emasligi;
- tovarlar qiymatidan qat'iy nazar iste'molchilar har bir tovarni mohiyatiga emas uning xarid qilib olish baholari e'tibor berishlari.

Iste'molchilar iste'mol tovarlaridan keladigan miqdoriy natijasini umumiyLashtirgan holda harid qilib olishga intiladilar.

Bozor tizimi shunday sharoit yaratadiki iste'molchi zarur bo'lgan tovarning foydalilik darajasidan kelib chiqqan holda zarur bo'lgan tovarni xarid qilib oladilar.

Bozor iqtisodiyoti modeli iste'molchilar tomonidan zarur va foydali tovarni xarid qilib olishga kerak bo'lgan sharoitni yaratadi.

Iste'molchi iste'mol talablarini qondirishda uning foydalilik darajasini bir mahsulot orqali emas, balki bir necha mahsulot turlarini xarid qilib olish asosida qanoatlantirishga harakat qiladi. Tovarlarini iste'mol nazariyasi tovarlarini foydalilik darajasini ifoda etadi.

Iste'mol tovarlari ikki xil xususiyatga ega:

– kardinalizm – iste'mol tovarlarini iste'molchi subyektini iste'mol qilishidan foydalanishini darajasini ifoda etadi.

– ordinalizm – esa ma'lum bir tovarni iste'mol qilishni tartibga solish asosida uning manfaatdorlik darajasini tartibga solish asosida uning iste'mol talabini qondiradigan darajasiga erishadi.

Ordinalizm tovarlarini foydalilik darajasini uning absolyut hajmi orqali emas balki ularni taqqoslash asosida ularni foydalilik va jozibadorligi aniqlanadi.

5.2. Kardinalizm

Iste'mol tovarlarini miqdoriy jihatdan baholashda ularning iste'mol talablarini qondirish uchun xarid qilinayotgan tovarlar hajmi ularning nafillik darajasi kardinalizimga bog'liq.

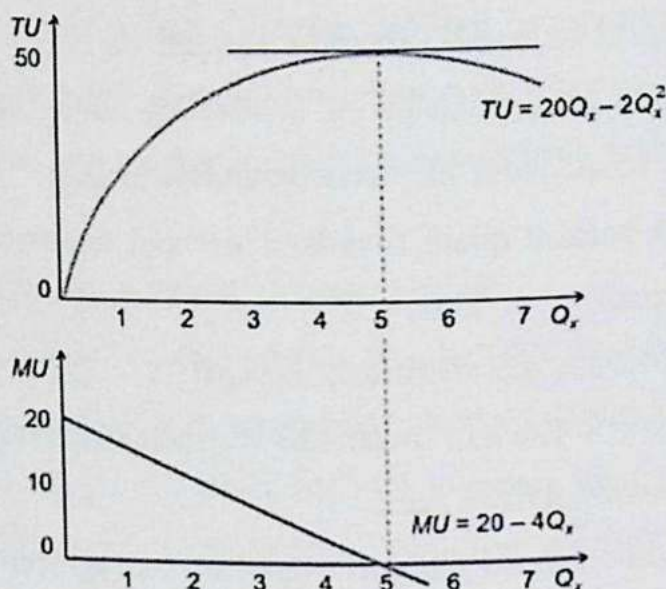
Xarid qilib olinayotgan tovarning kardinalizm ya'ni foydalilik darajasidan kelib chiqqan holda iste'molchi xarid qiladi.

Iste'mol qilinayotgan tovarlarini umumiy foydalilik darajasi umumlashgan holda foydalilikni ifoda etadi. Demak tovarlarini umumiy foydalilik darajasiga ega ekani u quyidagi formula orqali aniqlash mumkin.

$$Tk = f(Q) \text{ ga bu yerda } (Q)$$

Xarid qilib olingan tovarlar miqdori.

Xarid qilib olinayotgan tovarlarni foydalilik darajalarini e'tiborga olgan holda dastlab bu tovarni xarid qilish hajmi o'sadi, ma'lum vaqtdan so'ng unga bo'lgan talab kamayib boradi. Bu holatni 5.1 rasm da keltirilgan exizmada ko'rish mumkin bu yerda xarid qilib olinayotgan foydali mahsulot hajmi.

5.1-rasm. Umumlashgan foydalilik va cheklangan foydalilik

Ishlab chiqarilgan tovarlardan foydalanish o'zining chegaraviy foydalilik chegarasiga ega. Iste'molchi qo'shimcha ravishda iste'mol tovarlaridan foydalansa qo'shimcha foydalilik darajasiga ega bo'lishi mumkin, foydalilik darajasi quyidagi formula orqali aniqlanadi.

$$MV = \frac{TV}{Q}$$

MV – foydalilik darajasini ifodalaydi;

TU – foydalilik darajasini o'sishi;

Q – ishlab chiqarish hajmi;

Doimiy ravishda tovarlarni nafllik darajasini o'sib borishini ta'minlashda quyidagi formula orqali aniqlash mumkin.

Foydalilik darajasini uzluksizligini

$$MV = \frac{aTU}{a(Q)} \text{ bu yerda yalpi } aT$$

a(Q) yalpi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbatan aniqlanadi.

Bu holatni misolda ifodalasak dastlab iste'mol qilingan tovar iste'mol talabini qondiradi va uni talabga nisbatan naflik foydasi sekin-asta kamayib boradi.

Iqtisodchi G.Gossen birinchi marotaba iste'mol jarayonini to'yinish darajasini asoslab bergan. Iste'mol bozorida iste'mol tovarlariga berilgan iste'mol tovarlariga bo'lgan to'yingan iste'molni G. Gossen qonuni yoki tovarlarni foydalilik chegarasi qonuni deb nomlangan. Haqiqatdan ham har qanday iste'mol tovari o'zining foydalilik chegarasiga ega.

Iste'mol bozorida bir tabar iste'mol qiymatini foydalilik darajasini pasayishi shunga o'xshash ikkinchi tovarga bo'lgan talabning oshishiga olib kelishi iste'mol tovarlarni umumiy foydalilik darajasini ko'payishiga olib keladi. Amaliy tahlilda quyidagi formula orqali umumiy tovarlarni foydalilik darajasini aniqlash mumkin.

$$TU = \max \frac{MU}{R_1} = \frac{MU_2}{P_2} \text{ yoki } \frac{MU}{P} = f$$

Bu holatni quyidagi misolda ko'rsak u quyidagicha aniqlanadi.

Noma'lum tovar qiymatini x deb olsak va 300 ga teng bo'lsa, mavjud tovar qiymati 200 ga teng bo'lsa, iste'molchi tovarni iste'mol chegarasini 6 ga teng deb hisoblagan bo'lsa uni maksimal umumiy foydaliligini oshirish maqsadida tovarni sotishda x va y chegaraviy foydali bo'lishi x uni qancha bo'lishini quyidagicha aniqlash mumkin. Umumiy iste'molni

$$\frac{mv}{mv} \times \frac{p_1}{p_n} \text{ demak } \frac{Mv}{6} = \frac{300}{200}, \text{ bu holatda}$$

$$MV = \frac{6 \times 300}{200} = 9_2$$

Demak iste'molni tengligi va uning chegaraviy foydaligi darajasi turli narxlarda uni foydaliligi darajasi xaridor foydalilik darajasi bilan taqqoslaganda teng bo'ladi.

5.3. Organizm

Iste'molchilarni iste'mol qilish holatlarini o'rganish taqqoslama usulda amalga oshiriladi.

Iste'molchi xarid qilib oladigan iste'mol tovarlarini xarid qilishda foydalilik darajasini aniqlay olmagan taqdirda ham u barcha iste'mol talablarini qondiruvchi

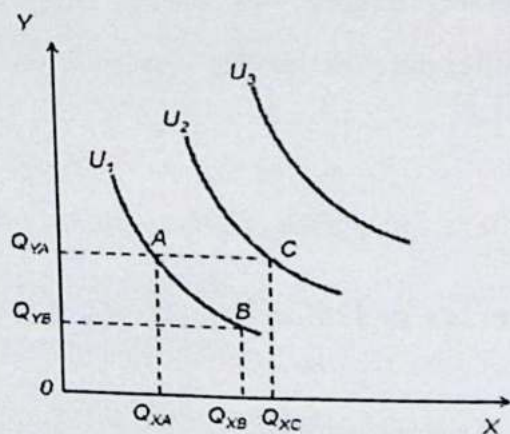
tovarlarni foydalilik darajasini yaxshi biladi. Iste'mol tovarlar taklif etuvchi subyektlar iste'molchi haridorlarni xulq atvorlarini yaxshi bilishlari bilan iste'mol tovarlarini narxlarini pastdan yuqoriga, va yuqori qiymatdan pastga tushirish asosida maksimal tovarlar qiymatidan minimal tovarlar qiymati asosida iste'mol talablarni qondirishni afzal ko'radilar.

To'yintirilmagan aksioma sharoitida bir tenglik sharoitida ko'p iste'mol tovarini harid qilib olish hisobiga kichiq hajmdagi tovarlarni xarid qilib olishga asoslanadi.

To'liq takomillashtirilgan aksioma sharoitida rivojlanayotgan ikki yunalishda ishlab chiqarilayotgan mahsulot tovarlarida iste'molchi o'z xohishiga qarab iste'mol tovar mahsulotlaridan birini tanlab olish holatiga egaligini ifoda etadi.

To'liq takomillashtirilgan befarq ikki chiziq sharoitida tartibga tushirilgan aksioma sharoitida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni yo'nalishlari ichidan iste'molchi iste'mol talabini qoldiradigan mahsulot ishlab chiqarish tovarlarini xarid qilib olish iste'molchini iste'mol talabiga bog'liqligida ifodalanadi.

Ayrim ishlab chiqarish sharoitlarda bir xil tovarlarni ishlab chiqarish sharoitlar iste'molchi xohlagan ishlab chiqarish subyekti tomonidan iste'mol talablarini tanlash qiyshiq iste'mol talablar asosida iste'mol mahsulotlari tanlab olinadi. E'tiborga ega bo'lmagan holatda iste'mol tovarlarini tanlashni quyidagi 5.2-rasmda ko'rish mumkin. Bu holatda asosan ikki tovardan iste'molchi bir tovarni xarid qilib olishida ko'rish mumkin.

5.2-rasm. E'tiborga ega bo'lmagan holatda iste'mol tovarlarini tanlash

E'tiborga ega bo'lmagan 5,2-rasmda ko'rsatilgan A nuqtasidan U, o'z ichiga Qx tovar birligini X va Quv tovar birligini va Quv tovar birligi Y o'z ichiga oladi. Bu tovarlar yig'indisi foydalilik nuqtai nazaridan iste'molchini umumiy foydaliligini ifoda etadi.

Befarq egri chizig'i quyidagi xususiyatlarga ega bo'lib quyidagilardan tashkil topgan.

Befarq egri chiziq sharoitida yuqori o'ng tomonda joylashgan egri chizig'i sharoitida ularga nisbatan samaraliroq hisoblanadi chunki u iste'mol jihatdan iste'molbob iste'mol tovarlarini aniqlashni belgilaydi. Ikkinchi befarq egri chiziq iste'moni diversifikatsiyalanishni, befarq egri chizig'i esa salbiy iste'mol tovarlariga bo'lgan talabni to'yinmasligiga bu befarq egri chizig'i bilan kesishmaydi.

Iste'mol hajmini o'zgartirish bu bir foydalilikni ikkinchi foydalilikka o'zgartirishni ifoda etadi. Iste'moni chegaraviy o'zgartirish bilan maanfatdorlik hajmini o'zgarishini x foydalilik darajasini „Y“ bilan belgilash asosida (MRS) foydalilik darajasi „Y“ va „B“ hajm qisqarishi hisobiga umumiy manfaatdorlik miqdorini X birligini o'sishiga va iste'mol talablarini qondirish o'zgarmagan holda qolishi ta'minlanadi. Befark egri chizig'i chegaraviy darajada almashuvida nisbiy holatga ega.

Befarq egri chizig'i chegaraviy darajada almashuvida nisbiy holatga ega. Bozor iqtisodiyoti davrida erkin savdo, erkin ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan taqdirda ham statistik va uni barqaror bo'lishini ta'minlash zarur.

Ijtimoiy iste'mol jarayonini ijtimoiy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq.

5.4. Jamiyat iste'moli. Resurslar va uning turlari

Iqtisodiyot fani jamiyatni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish asosida jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan iste'mol tovar mahsulotlarini ishlab chiqarish asosida jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish asosida jamiyat azolarini iste'mol talablarini qondirish bilan zarur bo'lgan

ishlab chiqarish jarayonlarini rivojlantirish va iste'mol talabalarini to'liq qondirish asosiy maqsad hisoblanadi.

Iqtisodiy talab deganda jamiyat rivojlanishini iqtisodiy inqirozsiz rivojlantirish tushunish lozim. Iqtisodiy talab va jamiyat a'zolarining iste'mol doimiy ravishda takrorlanib va kengayib boradi.

Iste'mol talabi dastlabki birlamchi iste'molga va ikkilamchi iste'molga bo'linadi birlamchi yoki dastlabki iste'mol mahsulotlari turli ko'rinishlarda bular birini bir hisobiga birlamchi iste'mol tovarlari elastik holatga ega bo'lmaydi. Ikkilamchi iste'mol tovarlari esa elastik holatga bo'ladilar. Ikkilamchi iste'mol tovarlari jamiyatni ijtimoiy jihatdan va jamiyat a'zolarini yashashlari, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan va ilmiy malakalarini oshirish bilan bog'liq bo'lgan ham yashash uchun zaruriy tovarlar va ijtimoiy xizmat ko'rsatish ham ikkilamchi resurslarini tashkil etadi.

Iqtisodiy talabni qondirish tovar va xizmatlarni birlamchi va ikkilamchi guruhlariga bo'linishi shartli ravishda bo'lishi mumkin lekin ular o'rtasidagi nisbat doimiy ravishda talab va taklif asosida o'zgarib turadi. Tovarlarni iste'moli bo'yicha turli toifalashtirish mumkin.

Iste'moli absolyut va nisbiy iste'molga, yuqori iste'mol va quyi iste'molga hozirgi va kelajakdagi iste'molga moddiy-ma'naviy va shaxsiy iste'molga bo'ladilar. Aqshlik sotsiolog A.Maslou o'zining iste'mol tovarlarini toifalashtirish taklif etgan. Sotsiolog A. Maslou iste'mol tovarlarini toifalashtirishda insonning talablaridan kelib chiqqan holda iste'mol tovarlarni ularning iste'mol talablariga va xohishlariga qarab piramida shaklida toifalashtirgan.

Asosan bu iste'mol tovarlarini piramida shaklida loyihalashtirishda dastlab fiziologik ijtimoiy himoya xavfsizlikni ta'minlovchi tashqi dushmanlardan himoya qiluvchi, ochlikdan, kasaliklardan saqlovchi iste'mol tovarlari hurmatga talab-tashqaridan hurmat qilish, o'z-o'zini hurmat qilish o'zini iste'mol talablari bilan qondirish o'zining qobiliyatini rivojlantirish va ulardan foydalanish faol olib borishdan, insonni iste'mol talabi doimiy ravishda o'sib boradi.

Insonning iste'mol talablarini o'sib borishi nafaqat birlamchi iste'mol tovarlari bo'yicha balki ikkilamchi iste'mol tovarlariga bo'lgan talab va nafaqat miqdoriy jihatdan balki ularning sifat darajalarida ham o'zgarishlar bo'ladi.

Birlamchi iste'mol tovarlariga iste'mol talablarini o'sib borishi oqibatida aholining ijtimoiy turmush sharoitlarini rivojlantirish bilan bog'liq innovatsion tovarlarga bo'lgan talabning o'sib borishi sanoat ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirishga ta'sir o'tkazadi.

Iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish va bu mahsulotlarini iste'molchilar tomonidan iste'mol qilinishi ularning talablarni qondirishi foydali hisoblanadi.

Iste'molchilarga taklif qilinayotgan mahsulotlarning iste'mol talablarini qondirish iste'molchilarning bahramandlik darajasini oshiradi.

Insonni iste'mol talabini qondiradigan har qanday iste'mol tovari birlamchi zaruriy yoki ikkilamchi zaruriy mahsulotlar bo'ladigan bu mahsulotlarni insonlarni hohishlari qondirar ekan ular iste'mol talablarini qondirishni ta'minlaydi.

Umuman tovarlarni foydalilik darajalari faqat iste'molda emas balki ularni ishlab chiqarish jarayoniga ham tegishlidir. Chunki insonning iste'mol talablarini qondiruvchi har qanday mahsulot ishlab chiqarish mahsulotidir.

Iste'mol tovarlari faqat insonlarning talablarini qondirish jihatdan iste'mol qilinishi jihatidan manfaatdorlikni bildirib qolmay iqtisodiy jihatdan ishlab chiqarish korxonalarining iqtisodiy manfaatdorligini ta'minlashi bilan birga har qanday ishlab chiqarilayotgan tovarlar ekologik jihatdan ham uning manfaatdorlik holatini ishlab chiqarish korxonalari, firmalar darajasida ko'rish bilan birga ekologik manfaatdorlik umumiy ekologik holatini yaxshilanishni ta'minlaydi.

Aholining iste'mol talablari ishlab chiqarish korxonalari tomonidan ishlab chiqarilayotgan sifatli mahsulotlar darajasiga va ularni harid qilib olish narxlariga bog'liq ishlab chiqarish jarayoni rivojlanishi asosiy omili mehnat resurslari bilan birga iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish milliy iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishni ta'minlaydi.

Iqtisodiy resurslar barcha tabiiy va inson resurslari tashkil etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitidan insonlarning tadbirkorlik mahsulotlarini ham iqtisodiy resurslarining asosiy yo'nalishlaridan biri deb hisoblanmoqda.

Iqtisodiy adabiyotlarda asosiy ishlab chiqarish jarayonining asosiy resurslari deb kapitalni ya'ni ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirishga sarflanadigan naqd va naqdsiz investitsiya mablag'lari mehnatga yaroqli mehnat resurslari hisoblanadi. Mehnat resurslarini tadbirkorlik faoliyatlarida kapitalga va mehnat resurslari mehnatlaridan samarali va tejamkorlik asosida foydalanish tadbirkorlik faoliyati bo'lib ishlab chiqarish jarayonini samarali va tejamkorlik darajasi ulardan foydalanish darajasiga bog'liq iqtisodiyot adabiyotlarda inson resurslariga va mulk resurslariga bo'linadi.

Iqtisodiy resurslarni moddiy va inson resurslariga bo'linishi natijasida iqtisodiy rivojlanishini ilm-fan innovatsion yutuqlarga asoslanishi natijasida innovatsion ishlab chiqarish jarayonida innovatsion iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga inson resurslarini kapitallashuvi ya'ni malakaviy darajalarini ilm-fan yutuqlariga asoslanishi oqibatida insonni kapitallashuvi konsepsiyasi yuzaga keladi.

Inson kapitali o'zida ishbilarmonlik bilan tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishda ifodalanadi.

Iqtisodiy taraqqiyot darajasini o'sib borishi moddiy resurslarga bog'liq. Moddiy resurslar cheklangan. SHuning uchun ham biz ulardan tejamkorlik asosida samarali foydalanishimiz zarur. "Mikroiqtisodiyotiyot" fani "iqtisodiyot nazariya" fanidan ajralib chiqqan iqtisod yo'nalishini iqtisodiy tahlil qilib ishlab chiqish jarayonini tashkil etish, uni iqtisodiy samaradorligini oshirishni ta'minlab berishi "iqtisodiy nazariya" fanida ko'rib chiqilgan iqtisodiy qonunlarni bilish va ularni ishlab chiqarishga tatbiq etish zaruriy ahamiyatga ega.

Iqtisodiy resurslardan foydalanishda foydalanilayotgan resurslar o'zlarining sifatiy darajalari bilan ma'lum iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarishda foydalanishi doimiy holat bo'lmay bu resurslar fan va texnika yutuqlari asosida mehnat resurslarini tashkil etuvchi inson kapitalini innovatsion kapitallashuvini o'sib borishi asosida moddiy resurslarni o'rniga yangi moddiy resurslar yaratishini va ishlab

chiqarishda samarali foydalanishni ijtimoiy iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini o'sib borishiga olib keladi. Ishlab chiqarish jarayonining innovatsion darajada rivojlantirishning asosiy iqtisodiy mohiyati mehnat resurslarini ish joylari bilan ta'minlaydi.

5.5. Ishlab chiqarish omillari

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish ishlab chiqarish omillari bilan korxonalarni ta'minlanish darajasiga bog'liq. Ishlab chiqarish korxonalarida erishiladigan ishlab chiqarish natijalari ishlab chiqarish omillarini sifatii darajasiga bog'liq.

Iqtisodiyotda ishlab chiqarish omillari ishlab chiqarish jarayoni bilan o'zaro bog'liqlikda o'rganiladi va iqtisodiy tahlil qilinadi. Ishlab chiqarish omillari qanday tashkil qilinadi? Ishlab chiqarish omillari tabiatda mavjud bo'lgan tabiiy boyliklardan va ularni qayta ishlab chiqarish omillari iqtisodiy resurslardan tashkil etiladi.

Ishlab chiqarish omillari iqtisodiy kategoriya bo'lib ular mehnat qurollari sifatida bizning eramizdan ilgari ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan. Hozirgi sharoitda ayniqsa bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish omillari iqtisodiy resurslar deb yuritiladi. SHu bilan birga ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish resurslari turli ko'rinishda bo'ladi.

Ko'pincha ishlab chiqarish korxona faoliyatini tashkil etish jarayonida odatda ishlab chiqarish resurslari, omillari deb yuritiladi. Demak ishlab chiqarish omillari va iqtisodiy resurslar iqtisodiy kategoriyalar bo'lib ular bir-birlariga quyidagilar bilan farqlanadilar.

Ishlab chiqarish omillari korxona firmalar ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bilan bog'langan ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan xom-ashyolari ishlab chiqarish vositalari tushuniladi.

Ishlab chiqarish omillariga qarab ishlab chiqarish korxonalar faoliyatlarini yo'nalishlarni aniqlash mumkin.

SHu bilan birga ishlab chiqarish omillarini ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini o'rganish jarayonida harakatga keltiruvchi inson mehnatini rolini asosiy uni tadbirkorlik faoliyatini e'tiborga olmagan holda tahlil qilinadi.

Sinfiy iqtisodchilar vakili A. Siit, D. Rikardi va boshqalar ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish asosan uch omilga yer, mehnat va kapitalga asoslanadi degan o'z xulosalarini berganlar.

Ishlab chiqarish mablag'lari mehnat resurslaridan va mehnat talab etadigan moddiy-xom-ashyo va ishlab chiqarish vositalaridan tashkil topadi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'proq ishlab chiqarish jarayonini va ishlab chiqarish texnologiyasini tashkil etishga e'tibor beriladi.

Ishlab chiqarish texnologiyasi va aniq bir yo'nalishda iste'mol mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirish e'tiborga olinadi.

Ishlab chiqarish texnologiyasi bu aniq bir yunalishda iste'mol mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonini texnikalashtirish e'tiborga olinadi. Ma'lum yo'nalishda iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish va texnika hamda texnologiyalarni qo'llanilishi natijasida mehnat tejamkorlikka erishish asosida mehnat unumdorligini o'sib borishiga olib keladi.

Mexanizatsiyalashgan ishlab chiqarish jarayonida ko'proq informatsiya axborotlaridan foydalaniladi. Informatsion axborotlar ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz o'sib borishini ta'minlash asosida texnika va texnologiyalardan unumli foydalanish tashkil etiladi. Ishlab chiqarish jarayonini muqobil hajmda rivojlantirishni ta'minlash mumkin, kerak bo'lsa ishlab chiqarish jarayonini qayta tashkil etishni ta'minlaydi.

Eng asosiy ahamiyati shundan iboratki ishlab chiqarishda band bo'lgan mutaxassislar va ishchi xodimlarini malakaviy darajaga ega bo'lishini ta'minlaydi soha innovatsion yangiliklardan foydalanish tezkorlik asosida amalga oshiriladi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy omillar ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda ishlab chiqarishni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omil bo'lishi mumkin agarda u innovatsiya mahsuloti sifatiga ega bo'lsa korxona ishlab

chiqarish jarayoni tashkil etishda energetika va infratuzilmalar ham iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligini ko'rish mumkin.

Energetika omillari korxonalarda ishlab chiqarishni tashkil etishda ishlab chiqarish hajmini o'sib borishini ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish jarayonida energetika resurslaridan tejamkorlik asosida samarali foydalanish zarur.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va korxona mehnat unumdorligini oshirishni ta'minlash mehnat resurslaridan samarali foydalanish darajasiga bog'liq. Ishlab chiqarish infratuzilmalari ishlab chiqarish joylarini mehnat qilish sharoitlarni va ijtimoiy dam olish bilan bog'liq ijtimoiy infratuzilmalarini tashkil topishi mehnat unumdorligini o'sishiga ijobiy ta'sir etadi.

Demak ishlab chiqarish korxonalarida elektr liniyalarni tashkil etish yo'llarini yaxshilash va suv ta'minotini talab darajasida bo'lishi ishchilarni ishlashlari va dam olishlari uchun sharoit yaratilishi korxonalarda ishlab chiqarish samaradorligini o'sib borishini ta'minlaydi.

5.6. Ishlab chiqarish moddiy boylik yaratish jarayoni ekanligi

Jamiyatni rivojlanib borishi ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonini rivojlanish darajasiga bog'liq. Ishlab chiqarish jarayoni jamiyat a'zolarini yashash va rivojlanishlari bilan bog'liq. Ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish omillari bilan mehnat resurslari o'rtasida ijtimoiy va iqtisodiy bog'liqlik mavjud. Bu bog'liqlik asosida ishlab chiqarishni asosiy omili bo'lgan inson omili ishlab chiqarish vositalari orqali xom ashyolarga ta'sir etish natijasida ishlab chiqarishning ma'lum boyliklarni ishlab chiqarishga olib keladi.

Ishlab chiqarish jarayonining rivojlanishi inson mehnati bilan uzviy bog'liq. Ishlab chiqarish jarayoni va unga band bo'lgan ishlab chiqarish jarayonini asosiy omili inson omili bilan uning mehnat qilish qobiliyatlaridan foydalanish umumlashgan holda ijtimoiy tasnifga ega.

Ijtimoiy rivojlanish natijasida yaratilgan turli mulkchilik asoslangan korxonalar mahsuloti ularda band bo'lgan mehnat qiluvchi insonlar mehnati har bir ishlab

chiqarish korxonalarining mustaqil ishchi subyektlarini tashkil etishga qaramay ular mamlakat darajasida ijtimoiy tasnifga ega bo'ladilar.

Iqtisodiy rivojlanish sharoitida bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar uzluksiz munosabatlar bo'lib munosabatlar doimiy ravishda kengayib borishi bilan birga ularning o'zaro bog'liqligi rivojlanib boradi.

Ishlab chiqarish subyektlari turli mulk shakllarida ishlab chiqarish jarayonlarini mustaqil ravishda olib borsalarda ular o'rtasida iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar umumlashgan ijtimoiy ishlab chiqarishni va uni iqtisodiy natijasi bo'lgan yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda qatnashuvchilar ijtimoiy tasnifga ega bo'lib yaratilgan mahsulot yangi ijtimoiy mahsulotni tashkil etadi. Tashkil etish va uni doimiy ravishda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirib borilishi ham barcha huquqiy va xususiy holda davlat mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish jarayoni o'zaro iqtisodiy bog'liqligi takror ishlab chiqarishni kengaytirilgan shaklda tashkil etish boshqarishlari ijtimoiy mehnat va ijtimoiy-iqtisodiy natijaga olib keladi. Ishlab chiqarish jarayonining xususiy va davlat subyektlari bozor iqtisodiy ijtimoiy hamkorlik asosida ishlab chiqarish jarayonini olib boradilar.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy ijtimoiy texnikaviy va ishlab chiqarish munosabatlari ham takroriy ravishda rivojlangan holda kengaytirilgan tarzda amalga oshiriladi. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va olib borishda yaratilgan ijtimoiy takror ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot quyidagi bosqichlarni ishlab chiqarish, taqsimot, almashinuvi, iste'molini bosib o'tadi. Ishlab chiqarish ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish jarayonini birinchi bosqichi bo'lib hisoblanadi.

Bu bosqichda iqtisodiy omillarga inson omili ta'sirida korxonalarda korxona yalpi mahsulotlar ishlab chiqarilardi ishlab chiqarish jarayonini ishlab chiqarilgan mahsulotni iste'mol qilish bilan tugaydi. Ishlab chiqadi ularni ishlab chiqarish harakatlari qiymatiga va iste'mol bozorida iste'mol mahsulotlariga qo'yilgan iste'mol narxlariga bog'liq. Biz bilamiz bozor iqtisodiyoti tizimida ishlab chiqarish korxonalari tomonidan tovar mahsulotlarini ishlab chiqarishdan maqsad foyda olish hisoblanadi.

Iste'mol xarajatlari ishlab chiqarilgan korxona tovar xarajatlarini ifoda etuvchi narxga to'g'ri proporsional bo'lib korxona tovari xarajatlari qiymati uni iste'mol qilish narxlariga teskari proporsional bo'ladi. Ishlab chiqarilgan tovar iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonida qatnashishida subyektlar o'rtasida taqsimot amalga oshiriladi. Ishlab chiqaradigan korxona mahsulotlarini taqsimlanishi natijasida mahsulotlar ishlab chiqarish uchun sarflangan iqtisodiy xarajatlar qoplanishini bilan birga uni ishlab chiqarish va qatnashishgan mehnat xodimlarini qilgan mehnatlariga mehnat haqlari belgilanadi. Korxona, firmalarda va boshqa turdagi ishlab chiqarish jarayonlarini sof foyda olish maqsadida olib boruvchi ishlab chiqarish subyektlari dastlab ishlab chiqarish jarayonida zarur bo'lgan moddiy xom ashyo resurslari va ishlab chiqarish texnologiyalarini harid qilib olishlari birga ishlab chiqarishga mehnat resurslarini jalb qilish va ularni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ijtimoiyishlab chiqarish sharoitlarini yaratib berishlari zarur. Mehnatga xaq to'lash mehnat qilish darajasiga qarab tolash bilan birga ularning mehnatlarini motivasiyalashtirib olib borish zarur. Ishlab chiqarish asosida korxona tomonidan olinadigan umumiy foyda korxona ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni tashkil etish uchun qoladigan sof foyda darajasiga bog'liq. Ishlab chiqarish jarayoni iste'mol bilan bog'liq.

Iste'mol tovarlari birinchi darajali tovarlar bo'lib ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulotning uchdan ikki qismini iste'mol tovarlari va uchdan bir qismi esa investitsion yangi ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy vositalar tashkil etadi. Ishlab chiqarish jarayonini rivojlanishini barqarorligini ta'minlash uchun taqsimot va iste'mol talablarini o'rtasidagi nisbatni mutanosibligini ta'minlash ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlarini taqsimlash va iste'mol ortasidagi nisbatan muqobil bo'lishini ta'minlab berish ishlab chiqarish uchun zarur sharoitlar yaratib beradi.

5.7. Ishlab chiqarish imkoniyatlari alternativ xarajatlar

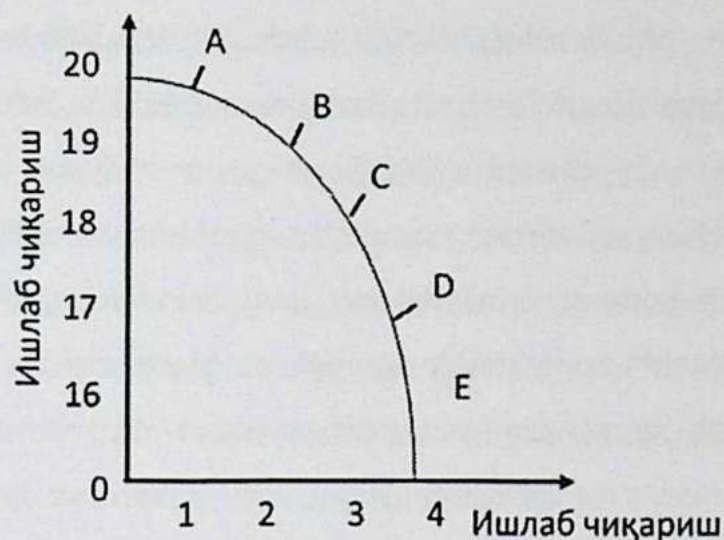
Ishlab chiqarish jarayoni hajmi qanday darajada bo'lishi ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy resurslarga va mehnat resurslari bog'liq. Ishlab chiqarish resurslarini cheklanganligi ishlab chiqarish sharoitini keng hajmda tashkil etishga

ta'sir etadi. Bu ta'sir etish ishlab chiqarish jarayonini gorizantal rivojlanishiga zarur bo'lgan imkoniyatlarni yaratmaydi. SHuning uchun ham ishlab chiqarish jarayonini vertikal ravishda ya'ni mavjud ishlab chiqarish korxonalarida foydalanish unumdorligini oshirish zarur vertikal ravishda ishlab chiqarish jarayonini rivojlanishi iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish hisobiga ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish samaradorligini va mehnat unumdorligini o'sib borishini ta'minlaydi.

Ishlab chiqarish resurslarini yetishmasligi ishlab chiqarish korxonalarida iqtisodiy mintaqalarda ayrim mamlakatlarda ko'rish mumkin. Ishlab chiqarish resurslari bo'lgan holatda ularning sifat darajalari ishlab chiqarishni tashkil etishga javob bermasligi mumkin. Iqtisodiy resurslarini cheklanganlik darajasi o'sib borishi ijtimoiy jamiyatni rivojlanib borishi ham bu resurslarni yetishmovchiligiga olib keladi. Sababi aholini sonini o'sib borishi iste'mol tovarlariga bo'lgan talab o'sib borishiga olib kelishi natijasida bo'lgan talabni qondirish hajmini jon boshiga kamayishiga olib keladi.

Aholining iste'mol talablarini qondirish uchun ikki moddiy iqtisodiy resrurlardan samarali foydalanish asosida sifati yuqori va uning iste'mol kaloriyasi kuchli bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish evaziga yoki iste'mol mahsulotlarini import qilish hisobiga ijtimoiy iste'mol talablarini qondirish mumkin.

Iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy resurslar cheklanganligi sababli ishlab chiqarish xarajatlari chiziq yigit holatiga ega ishlab chiqarish jarayonini holatida bo'lishi ishlab chiqarish jarayonini barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan mahsulotni ishlab chiqarish hajmini oshirish hisobiga uni kamaytirish yoki alternativ iste'mol tovarni ishlab chiqarish evaziga egri (5.3-rasm) chizig'ini ishlab chiqarish ishlab chiqarish iste'moli talabga moslashtirish mumkin.

5.3-rasm. Ishlab chiqarishni egri chizig'i

Ishlab chiqarish egri chizig'ini iqtisodiy tahlil qilishda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

- ishlab chiqarish jarayoni samarali ishlashiga ;
- doimiy ishlab chiqarish resurslarini borligiga;
- ishlab chiqarish texnologiyasini davomiyligiga;
- ishlab chiqarilayotgan tovar yoki ijtimoiy xizmat ko'rsatishni korxonada ijtimoiy xizmat ko'rsatishni ichki moslashtirish hava turini ishlab chiqarishga ijtimoiy ikki xizmatni tanlab olishga asoslangan holda ishlab chiqarish va iste'mol talablarini to'g'ri chiziq asosida tashkil etish mumkin.

Ishlab-chiqarish (5.3-rasmda) keltirilgan egri chiziq korxonalarda ishlab chiqarish har doim ham mavjud bo'lgan ishlab chiqarish quvvatidan to'lik foydalanilmaydi. Lekin to'liq foydalanishga harakat qilish kerak.

Ishlab chiqarish korxonalarida ishlab chiqarilayotgan tovar mahsulotlariga ijtimoiy xizmatning ma'lum turiga nisbatan ishlab chiqarishni talabga muvofiq to'g'ri chiziq ravishda ishlanishi tashkil etish uchun ular alternativ ishlab chiqarish xarajatlardan foydalanishlari lozim alternativ ishlab chiqarish xarajatlari va korxonalar tomonidan ma'lum bir tovarni ishlab chiqarishda yoki ijtimoiy xizmatlarni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlarga aylanadi.

Alternativ ishlab chiqarish xarajatlari dastlabi ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan arzonlashishi iste'mol tovarlarini arzonlashib borishiga olib keladi. Ishlab chiqarish jarayonida alternativ ishlab chiqarish jarayoni oldindan aniqlab olish murakkab holatdir. Alternativ xarajatlar qo'shimcha mablag'lar bilan bog'liq xarajatlar bo'lib korxona firmaning moliyaviy holatiga bog'liq haqiqiy xarajat ishlab chiqarish jarayonida bardoshlilik xarajatlarda hisobga olinadi va alternativ xarajat ishlab chiqarish xarajatlarni kamayishiga ishlab chiqarilayotgan tovarlarni ishlab chiqarish jarayoni arzonlashishiga olib kelishi tufayli iste'mol bozoriga chiqarilgan tovarlarni xarid qilinishi ishlab chiqarish korxonalarining umumiy daromadlar o'sishiga va savdo korxonalarining ham foyda darajasining oshishiga olib keladi ishlab chiqarish alternativ xarajatlarini xarajatlar natijasi umumiy ishlab chiqarish xarajatlari o'zgarishi oqibatida qo'shimcha mahsulot tovarlarni ishlab chiqarishga va qo'shimcha foyda olinishiga erishish mumkin.

5.8. Resurslarni cheklanganligi va ularni tanlash muammosi

Ijtimoiy iste'mol talablari bor ekan bu talablarni qondirish uchun ishlab chiqarish jarayonini doimiy ravishda aholining iste'mol talablarini e'tiborga olgan holda ishlab chiqarish hajmini oshirish iste'mol talabini qondirishning yo'li ishlab chiqarish resurslaridan unumli foydalanish hisoblanadi.

Ishlab chiqarish uchun mavjud bo'lgan ishlab chiqarish resurslari bizga ma'lum cheklangan sababi ishlab chiqarishga yaroqli moddiy resurslari kam bo'lsa, ikkinchidan bu resurslaridan tejamkorlik asosida har doim ham samarali foydalanilmaydi uchunchidan moddiy resurslaridan ishlab chiqarish jarayonidan ulardan foydalanishni tejamkorlik darajasi past bo'ladi.

Isrofgarchilik asosida ishlab chiqaruvchi korxona va uning boshqaruv subyektlaridan samarali foydalanishni iqtisodiy va ijtimoiy ichaklar orqali talab etishimiz lozim. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda ishlab chiqarilayotgan tovar mahsulotlar korxonalar uchun va iste'molchilar uchun qanchaga tushishini birnecha usullar bilan organib ulardan eng muqobil usulini qabul qilishimiz lozim.

Tovar ishlab chiqarish masalasini hal etishda ko'rib chiqilgan ishlab chiqarish xarajatlari qaysi holatda ishlab chiqarish xarajatlari kam bo'lsa mahsulot ishlab chiqarish talabiga javob bersa shu ishlab chiqarish xarajati asosida tovar iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish maqsadga to'g'ri bo'ladi. Ishlab chiqarish xarajatlarini tejamkorligini ta'minlashda asosiy muammo bu ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan tovarni tanlash hisoblanadi ishlab chiqarilayotgan turli talablarini qondirish ham bu mahsulotlarni ma'lum hajmida ishlab chiqarish muammosini yuzaga keltiradi va bu muammoni hal etishda ishlab chiqaruvchi korxona va firmalar bozor iste'mol talablarini o'rganishlari va tegishli chora-tadbirlarni ko'rishlari zarur.

AQSHlik iqtisodchi P. Samuelson fikricha har qanday jamiyat jamoalashgan kommunistik davlat bo'ladimi janubiy dengizdagi bir oroldagi urug' bo'ladimi industriyalashtirilgan kapitalistik millat yoki Robinzon Kruzo, uchta iqtisodiy muammoni hal qilishlari kerak.

Bu oddiy holatda ishlab chiqarish qancha xizmatlarni ishlab chiqishi kerak

Har qanday ishlab chiqarish qanday ishlab chiqarish texnologiyasiga asoslangan holda ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish ishlab chiqarish korxonalarini ishlab chiqarish va mehnat resurslari bilan ta'minlashdir.

O'zlashtirish bilimlarini nazorat qilish savollari.

1. Ishlab chiqarish nimani ifodalaydi?
2. Ishlab chiqarish omillari nima?
3. Qisqa muddatga ishlab chiqarishga nimani tushunasiz?
4. Uzoq muddatga ishlab chiqarishga nimani tushunasiz?
5. Texnikaviy jarayon nimani ifoda etadi?
6. Ishlab chiqarish samaradorligi nima?
7. Doimiy ishlab chiqarish omillari nimadan iborat?
8. O'zgaruvchan ishlab chiqarish omillari nimadan iborat?
9. CHegaraviy mahsulot nimadan iborat?
10. Unumdorlikni pasayish qonuni?
11. Ishlab chiqarish barqarorligi nimani bildiradi?

12. Texnikaviy rivojlanish deganda nimani tushunasiz?

O'zini o'zi nazorat qilish testlari

1. Iqtisodiy resurslar nima?

- a) ishchi kuchi
- b) xom ashyo
- v) texnika
- g) asosiy fondlar
- d) ishlab chiqarish moddiy xarajatlari

2. Ishlab chiqarish resurslari bilan ishchi guruh mahsulot bog'liqligi?

- a) Moddiy resurslar
- b) Xom ashyo
- v) Ishchi kuchi
- g) Yo'llanma mablag'lar
- c) Ishlab chiqarilgan mahsulot

3. Ishlab chiqarishda olingan foyda qay vaqtda yuz beradi?

- a) asosiy fondda
- b) aylanma fondda
- v) ishlab chiqarilishda
- g) qisqa ishlab chiqarilishda
- d) doimiy ishlab chiqarilishda

6-MAVZU. MULKIY MUNOSABATLAR VA UNING TURLARI

6.1. Xususiy mulkning iqtisodiy tushunchasi

Har qanday jamiyatga tarixiy bir davrda unga mos iqtisodiy tizim bo'ladi va bu iqtisodiy tizim davrida o'ziga xos mulkchilik va mulkiy munosabatlar rivojlanib boradi. Iqtisodiy tizim tasnifi mulkka bo'lgan egalik bo'lgan shakliga bog'liq. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish uchun zarur bo'lgan bu ikki iqtisodiy omil ishlab chiqarish vositalarini ifoda etuvchi moddiy va ishlab chiqarish jarayonida qo'llaniladigan asosiy ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarish xom-ashyolar asosida ishlab chiqarish korxonalari va firmalar mustaqil ravishda nima ishlab chiqarish, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste'mol bozorlarida kimlar iste'mol qiladi degan savolga iste'mol bozorida shakllanadigan talab va taklifga qarab o'z ishlab chiqarish jarayonlarini mustaqil ravishda tashkil etadilar.

Mulkka bo'lgan egalik shakli iqtisodiy munosabatlarni qanday shaklda bo'lishini ta'minlaydi. Mulkchilik egaligi iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotni hamma jabhalarini qamrab oladi. Mulkchilik shakllariga bo'lgan egalik ishlab chiqarish jarayonini qanday yo'nalishda, qanday maqsadda moddiy ne'matlar ishlab chiqarishini zarurligini va bu moddiy ne'matlarning iste'molchilari kim ularning xarid qilish omili qobiliyatlariga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulk ijtimoiy davlat mulki shaklida, xususiy tadbirkorlik mulklari shaklida, yakka tartibdagi mulklar shaklida bo'lsada, bu mulk shakllari ijtimoiy mulk tasnifiga ega.

6.2. Xususiy mulkchilikni iqtisodiy tushunchasi

Biz yuqorida aytib o'tdik, ishlab chiqarish vositalari turli mulk shakllarida tavsiflanadi. O'zbekistonda uning asosiy turi, ya'ni, ijtimoiy va xususiy turi mavjud. Ammo bu mulklar bir-birlaridan farqlanuvchi xususiyatlarga ega. Bu mulklar turli shakllarda foydalanadi. Mulklar davlat tomonidan ishlab chiqarish vositalariga va ishlab chiqarish natijalari bo'lgan mulkchilik munosabatini mujassamlaydi. Mulkchilik muamolari eng dolzarb muammo hisoblanadi. Mulkchilik shunday

tushunchaki, uni nafaqat mulk egasi balki barcha insonlar uning mohiyatini yaxshi tushunadilar. Mulk egaligi uni kimlarga qarashli ekanligini va mulklar o'rtasida mulkiy munosabatlarni, mulkni egasi kim ekanligini, mulkdan foydalanish maqsadi va belgilangan maqsadga qanday qilib erishish mumkinligini mulk egalari mulkdorlarni ulardan qanday darajada foydalanishlariga bog'liq. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etuvchi mulkdorlar o'z mulklari orqali ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish asosida o'z mulklari asosida ma'lum miqdorda boylik yaratadilar va bu boylik ularning foydalarini tashkil etadi. Iqtisodiy nuqtai-nazardan mulk ishlab chiqarish subyektlarining xususiy mulki bo'lsa, iqtisodiy nuqtai-nazardan u iqtisodiy jihatdan insonlar o'rtasidagi munosabatni ifoda etadi.

SHunday qilib, mulkni iqtisodiy mazmunini o'rganishda uning iqtisodiy mazmuni u mulkni o'zlashtirishni ifoda etadi.

O'zlashtirish ishlab chiqarish jarayonida foyda keltiruvchi moddiy boylik deb qarash lozim. Subyektlar o'rtasida bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarni ifoda etadi.

Uning o'zlashtirilishi uchun insonga undan foydalanishga huquq beradi. Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalarini o'zlashtirish tasnifi ko'rsatadi.

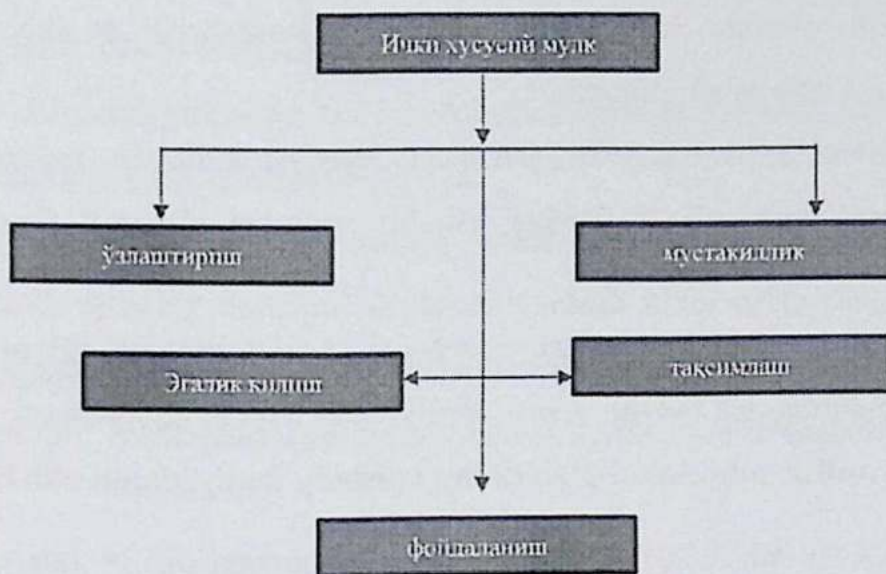
Ana shu ishlab chiqarish vositalarini o'zlashtirish iqtisodiy tizimni qanday tizim ekanligini ko'rsatadi. Bu ishlab chiqarish vositalari mustaqil omillar sifatida ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda mustaqil ravishda ishlab chiqarish omili sifatida foydalaniladi.

Ishlab chiqarish vositalarini mustaqil ishlab chiqarish omillari sifatida ishlab chiqarish subyektlari ulardan ishlab chiqarish jarayonida foydalanishda iqtisodiy jihatdan foydalanishda bu ishlab chiqarishning moddiy omillari mehnat xodimlari bo'lgan inson kapitalidan va buyumlashgan mehnat kapitalidan foydalanish asosida asosida iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonida moddiy boyliklar nozu-ne'matlar yaratiladi.

Ishlab chiqarish jarayoni iqtisodiy resurslardan foydalanishni ishlab chiqarish jarayonida ko'rish mumkin.

Ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy resurslar bo'lgan moddiy xom ashyo va mehnat resurslaridan samarali foydalanish natijasida yangi qiymatga ega bo'lgan iste'mol tovari ishlab chiqariladi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etuvchi moddiy va mehnat resurslari ishlab chiqarish jarayonining omili sifatida ishlab chiqarish jarayonida foydalanishi yangi iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishga olib keladi. Ishlab chiqarish jarayonini bu ishi omili o'rtasida o'zaro munosabatlar bo'ladi, hatto ulardan iqtisodiy moddiy boylik yaratilmagan taqdirda ham quyida (6.1-rasm) mulkni ichki tuzilishidan bu holatni ko'rish mumkin.

6.1-rasm Ichki xususiy mulk tarkibi

Korxona va firmalarda ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda ular tomonidan tashkil etilgan yollanma mehnat ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish jarayonini tashkil etuvchi korxona boshqaruv xodimlari ularni mehnatlaridan va ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanishga harakat qiladilar. Buning uchun korxona ishlab chiqarish hajmidan kelib chiqqan holda ulardan samarali foydalanish boshqaruvni va mehnat unumdorligini o'sib borishini ta'minlashga e'tibor berish talab qilinadi. Mulk egasi korxona rahbari ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishi bilan u mulk egasi bo'lsada u korxonada ishlovchi xodimlar qatorida ishlab chiqarishni samarali tashkil etish va rijalashtirilgan foydani olishga qatnashuvchi bir

mehnat qiluvchi subyekt hisobida ishlaydi. Chunki u ishlab chiqarishni samarali tashkil etishdan iqtisodiy jihatdan manfaatdordir.

Shunga asosan mulkdorni ishlab chiqarish jarayonida uni tadbirkor deb hisoblash mumkin. Natijada bo'lgan korxona yoki mulki ishlab chiqarish jarayoni obyekti bo'lib, unda egalikni ikki shaklini mulk egasi mulkdorni va samarali tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi tadbirkorni ko'rish mumkin. Bu yerda aytish mumkin biz birinchi holatda mulk egasi mulkdorni ko'rsak ikkinchi holatda ishbilarmon tadbirkorni ko'ramiz. Ishbilarmon tadbirkor albatta mulk egasi nomidan ishlab chiqarish jarayoni tashkil etadi va uni boshqaradi.

Korxona va firmalarda ishlab chiqarish jarayonini boshqaruvchi tomonidan tadbirkorlik asosida tashkil etish va uni boshqarish mulkiy munosabatlarini o'zgarishiga aslo ta'sir etmaydi.

Chunki mulk egasi bo'lgan shaxs uzining mulkidan samarali foydalanishni tadbirkorga topshiradi. Tadbirkor esa bu mulkdan samarali foydalanishni tashkil etadi.

Tadbirkor ishlab chiqarishni samarali tashkil etish va olib borishdan iqtisodiy jihatdan manfaatdor bulgan shaxs hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosan xo'jalik yuritish subyektlari o'zlarining iqtisodiy faoliyatlarini olib boradilar.

6.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilik shakllari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosan uchta xo'jalik yuritish subyektlari mavjud. Ular quyidagilardan tashkil topadi; oilaviy xo'jalik-bu shunday xo'jalik shaklidirki, uning asosiy maqsadi oila a'zolarining iste'mol talablarini qondirish maqsad bo'ladi. SHu bilan birga oila xo'jaliklar oilaviy ishlab chiqarish tashkil qilish asosida iste'mol bozoriga oila a'zolari bilan ishlab chiqarilgan iste'mol mahsulotlarini o'zlarining iste'mol talablarini qondirish bilan birga ijtimoiy iste'mol bozori uchun ham iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqaradilar. Natijada qo'shimcha ravishda daromad oladilar. Bu daromad oila iste'moliga va ishlab chiqarish jarayonini kengaytirishga sarflanadi.

Respublika tadbirkorlik faoliyatlarini olib boruvchi kichiq korxonalar va mikrofirmalar yirik ishlab chiqarish korxonalar turlari bo'lib ular o'zlarining iqtisodiy

faoliyatlarini milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida olib boradilar va yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda uzlarning xissalarini kushib bormoqdalar.

Davlat korxonalari bo'lib davlatga bo'ysinadigan barcha iqtisodiy, ijtimoiy va harbiy korxonalardan tashkil topadi. Iqtisodiy faoliyat olib boruvchi har bir ishlab chiqarish yoki ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi subyekt ma'lum iqtisodiy manfaat olish maqsadida ishlab chiqarish, savdo va ijtimoiy xizmatlardan iqtisodiy manfaatdorlikni olishgan intiladi.

Oila xo'jaligi asl maqsadi uzuning iste'mol talablarini qondirishdan iborat bo'lib oilaviy ho'jalik shakli ko'hna xo'jalik shakli bozor iqtisodiyoti sharoitida uzlarining iste'mol talablarini qondirish bilan jamiyat a'zolari iste'moli uchun ham moddiy ne'matlar ishlab chiqaradilar.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishdan keladigan iqtisodiy manfaatdorlikka erishish murakkab iqtisodiy xususiyatga ega.

Oila xo'jaligi o'zlarining iqtisodiy manfaatdorliklarini ta'minlash umumiy iqtisodiy jihatda ijtimoiy manfaatdorligini ta'minlash bilan uzviy ravishda bog'liq. Oila o'z ishlab chiqarilgan iste'mol mahsulotlarini iste'mol bozorida sotishlari orqali umumiy iqtisodiy manfaatdorlikni qondirilishi oida iqtisodiy manfaatdorligiga olib keladi.

Oila mulki, kichiq korxonalar va mikrofirmalar yirikishlab chiqarish mulklari hamda davlat mulklarida iqtisodiy munosabatlar mulk egalik xususiyatlari asosida shakllanadi. Mulkchilik subyektlariga asoslangan korxona, firma va oila xo'jaliklarini huquqiy va iqtisodiy jihatdan mazmuniga ega.

Iqtisodiy jihatdan mulklari egaligi undan foydalanish va boshqaruvida bir-birlaridan farqlanadi. Ishlab chiqarish jarayonidan olingan boylik taqsimotlari ham bir-birlaridan farq qilsada ularning asosiy maqsadlari bir xil foyda olish va ishlab chiqarish jarayoni kengaytirib borish asosiy masala hisoblanadi.

Korxonalarning iqtisodiy jihatdan ularning tarkibiy uzgarishlari faqat ularning iqtisodiy faoliyatlarini olib borishda yuzaga keladi.

Bozor sharoitida xususiy mulkchilik shaklidan ishlab chiqarish jarayoni asosan kichiq tadbirkorlik korxona, firmalari va mikrofirmalar tariqasida yirik ishlab

chiqarish korxonalari tashkil topib rivojlanib bormoqda. Kichik korxonalar va mikrofirmalar oldidagi asosiy masala bu ishlab chiqarish yoki ijtimoiy xizmat sohalarini rivojlantirish evaziga foyda olishdan iborat.

Bu korxonalar xususiy mustaqil korxonalar bo'lib o'zlarining iqtisodiy faoliyatini biznes reja asosida tashkil etadilar. Ular foyda olish maqsadida ishlab chiqarish jarayonini bozor iqtisodiy qonuni talab va taklif asosida iste'mol tovarlarini ishlab chiqarilishini o'zi kifoya qilmaydi ular ishlab chiqargan tovarlarni iste'mol bozorida harid qilib olinishiga ular olishni ko'zlagan foyda iste'molchilar xarid qilib olish qobiliyatlariga bog'liq.

Demak ishlab chiqarilgan iste'mol mahsulotlari qiymati ularga sarflangan moddiy xarajatlarga to'g'ri proporsional bo'ladi ammo bu ishlab chiqarilgan tovarlar qiymatining xarid qilib olish bozor narxiga teskari proporsional bo'ladi. Tadbirkor subyektlar iste'mol bozori talablariga mos tovar narxini belgilash oqibatida tadbirkorlar bilan iste'molchilarning iqtisodiy munosabatlari tovarlarni sotish va olishda muvofiqlashuvidan ikkala subyekt ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar iqtisodiy jihatdan o'z manfaatdorlik darajalarini qoniqtiradilar. Tadbirkor faoliyati iste'molchilarga tabiiy agar ular ishlab chiqarilgan mahsulotni xarid qilib olmasalar tadbirkorlikning iqtisodiy faoliyat nolga teng bo'ladi. Davlat ixtiyoridagi ishlab chiqarish korxonalari davlat tomonidan davlat belgilangan ishlab chiqarish rejalari asosida olib boriladi.

Davlat korxonalari boshqaruvi davlat tomonidan belgilangan kadrlar tomonidan boshqariladi. Ishlab chiqarilgan mahsulot davlatniki hisoblanadi. Olingan foyda va keltirilgan iqtisodiy ziyonlar ham davlat tomonidan tartiblashtiriladi.

Yaratilgan moddiy boylik davlat boyligi bo'lib uning jamoa a'zolari bu boylikdan to'liq foydalanadilar.

Ishlab chiqarish jarayoni ham bozor iqtisodiy sharoitida mulkiy egalik shakllariga asoslangan holda ishlab chiqarish jarayoni tashkil topadi. Har bir mulkchilik shakliga asoslangan ishlab chiqarishda ishlab chiqarilgan mahsulot va foyda shu mulk egaligiga asoslangan ishlab chiqarish korxonaning mahsulotlari va foydalari shu mulk korxonalarga tegishli bo'ladi.

6.4 Mulkka bo'lgan huquqlik. Rouz nazariyasi va transaksiya xarajatlari

Mulkiy munosabatlar bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim ahamiyatga ega bo'lgan mulkka egalikni o'zida ifoda etadi. Mulkka egalik bu jamiyat tomonidan belgilangan munosabatlar mulk egalari o'rtasida bo'ladigan munosabatni ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan iqtisodiy boylikni o'zlashtirishdagi munosabatlarni ifoda etadi. Mulkka bo'lgan egalik shunday shaxslarga biriktirilishi lozimki u undan ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy jihatdan foydalanishni tashkil etadi.

Mulk subyektlari – mehnat xodimlari bo'lgan inson omili egalik qilishi uchun quyidagilarga e'tibor berishi zarur:

- xo'jalik subyektlarida ishlab chiqarishni tashkil etish xususiyati bo'lishiga;
- xo'jalikda yuqori darajada foyda olishni tashkil qilishiga;
- xo'jalik ishlarini olib borishda mavjud bo'lgan kamchiliklarni oldini olishga;
- xo'jalik ishlab chiqarishda band bulgan inson kapitalidan unumli foydalanish asosida ularning mehnatlarini qadrlay olgan holda, motivatsiyalashtirishni amalga oshirishga;

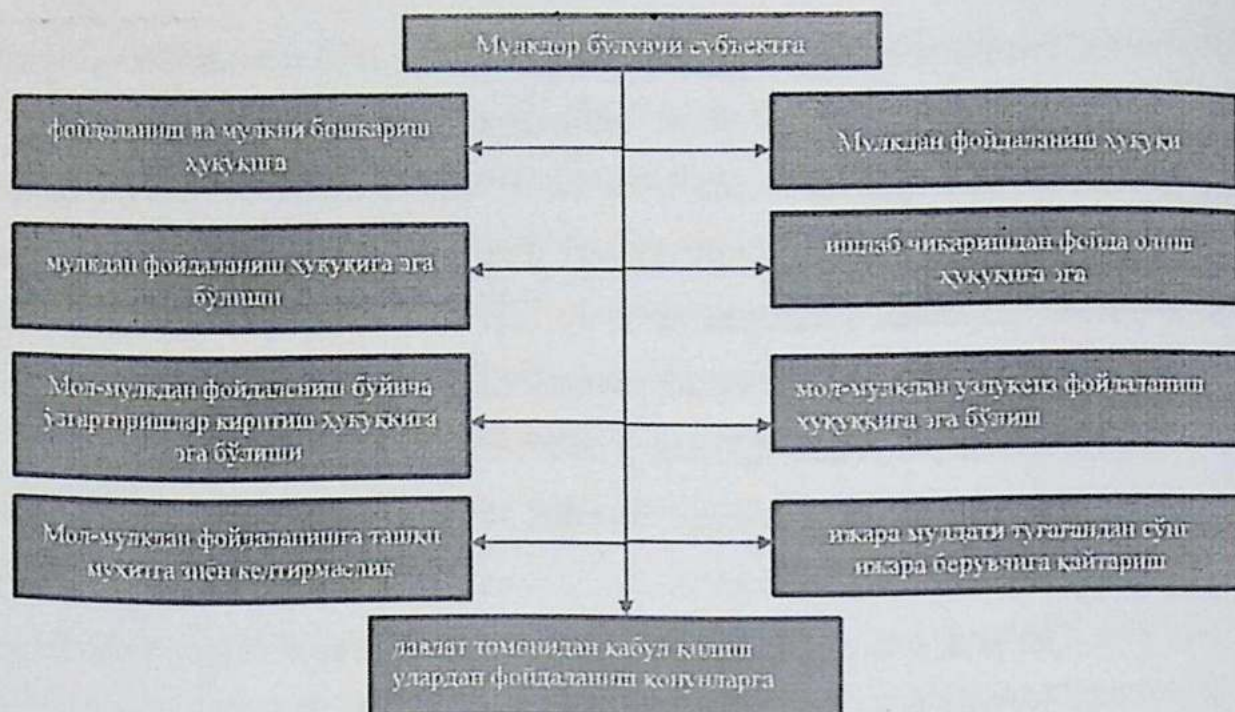
- xo'jalik yerlaridan, korxonalar asosiy ishlab chiqarish vositalaridan unumli foydalanuvchi shaxslarga mulk egaligini topshirish maqsadga to'g'ri bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulk egalari bo'lgan mulkdorlarga katta egalik huquq berilgan.

Agarda mulk egalari bo'lgan mulkdorlar faqat o'zlarining maqsadlaridan kelib chiqqan holda ma'lum foyda olish asosida ishlab chiqarish korxonalaridan samarali ishlashni tashkil etish uchun bor bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy shart sharoitlardan foydalanish va ishlab chiqarish hajmini doimiy o'sib borishiga va iste'mol narxlarini arzonlashishiga e'tibor beradigan subyektlarni mulkdor bo'lishga davlat va mahalliy jamoa tomonidan yaqindan yordam berishga e'tibor qilish zarur.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkdorlik huquqlariga inson kapitalini egalik qilishni ta'minlash uchun 6.2-jadval keltirilgan talablarga javob berishi lozim.

Bozor sharoitida mulk egaligiga bo'ladigan talablar:

6.2-rasm. Bozor sharoitida mulk egaligiga bo'ladigan talablar

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkdor 6.1-jadvalda keltirilgan barcha talablarni o'zi albatta to'liq bajarish shart emas. U ayrim majburiyatlarni uning mulkini boshqaruvchiga yuklatilishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni tashkil etish uchun mulklarini ijaraga berish mamlakatimizda keng yoyilgan.

Ijaraga ishlab chiqarish jarayonini ijarachi olib ishlasa mulk egasi bajarishi "lozim bo'lgan ishlarni bajarishlari ijarachiga o'tkaziladi. Ijaraga mulkni berishiga qaramay undan samarali foydalanishda asosiy mulkdor asosiy javobgar hisoblanadi. Ijarachi qo'yilgan talablarga javob bermasa uni ijarachi subyektu tariqasida ishlab chiqarishga jalb qilinmaydi.

Mulkdan foydalanishda ayrim yo'l quyiladigan kamchiliklar ingliz iqtisodiy nobel mukofoti laurenti R.Kouz fikricha davlatni ishtirokisiz mayda mulkdorlar yoki ijaraga olgan mulkdorlar tomonidan mavjud kamchiliklarni oldini olish mumkinligini aytib o'tilgan.

SHunday qilib har bir ijarachi xo'jaliklari o'zaro kelishuvlari natijasida mavjud kamchiliklarni bartaraf etishlari lozim.

Mulkdor subyektlar o'rtasida yoki ikki ijarachi ijaraga olgan mulklarga asoslangan ishlab chiqarish jarayonida bir ijarachi ishlab chiqarishni olib borish asosida qushni ikkinchi ijarachiga ma'lum darajadan ziyon keltirsa uni oldini olish maqsadida birinchi ijarachi ikkinchi ijarachiga, uning ziyonini qoplash, masalan korxona tutunini yoqotish uchun ikkinchi ijarachiga xarajatlarni tolaydi. Bu xarajatlar transaksion xarajat deb yuritiladi.

Mulkdor bilan uning ijaraga oluvchi subyekt o'rtasida ko'pincha yuzaga keladigan kelishmovchiliklar oldindan hal etiladi.

Bu kamchiliklar quyidagilardan tashkil topishi mumkin.

Ko'pincha ijaraga olingan joyda ijarachi uchun zarur bo'lgan axborotlarni olish bilan bog'liq texnikani bo'lmasligi subyektlarini o'zaro iqtisodiy bitim tuzish bilan bog'liq xarajatlardan, huquqiy bitimlarni tuzish bilan bog'liq xarajatlardan tashkil topadi. O'zaro mulklardan foydalanish bo'yicha tuzilgan bitimdan keyin ham ma'lum transaksion xarajatlar ham bo'lishi mumkin. Bu transaksion xarajatlar asosan; ayrim vaqtlari mulklardan foydalanish jarayoni bo'yicha belgilangan bitimga asosan ayrim holatlarda tuzilgan bitim majburiyatlarni bajarish bo'yicha zarur bo'lgan talablarni amalga oshirilmasligi, ma'lum kamchiliklarni oldini olish bilan bog'liq xarajatlar suygan sodiy bitimda uni rivoyat qilishda mulk egasi tomonidan ijaraga berilishida rioya qilgan taqdirda bajarish bilan bog'liq xarajatlar, tuzilgan iqtisodiy bitimga unga rioya qilishda mulk egasi tomonidan yoki ijarachi tomonidan bajarilishiga rioya qilinmagan taqdirda ularni bajarish bilan bog'liq xarajatlarni undirishni sud orqali amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar, tuzilgan iqtisodiy bitimni bajarilishi uchun subyekt tomonidan ko'rsatiladigan qarshiliklarini oldini olish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar xam transaksion xarajat deb yuritiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Kous nazariyasining asosiy maqsadi mulkdor bilan uni ijaraga oluvchi subyekt o'rtasida tuziladigan iqtisodiy bitim ana shu ikki subyekt bilan tuzilishini zarurligini ko'rsatadi.

Iqtisodiy bitimda qatnashuvchi subyektlarning ko'payishi tranzaksion xarajatini ko'payishiga olib keladi va ular o'rtasida hosil bo'ladigan kelishmovchiliklarni oldini ololmaydi.

6.5. Mulk egalik shakllari

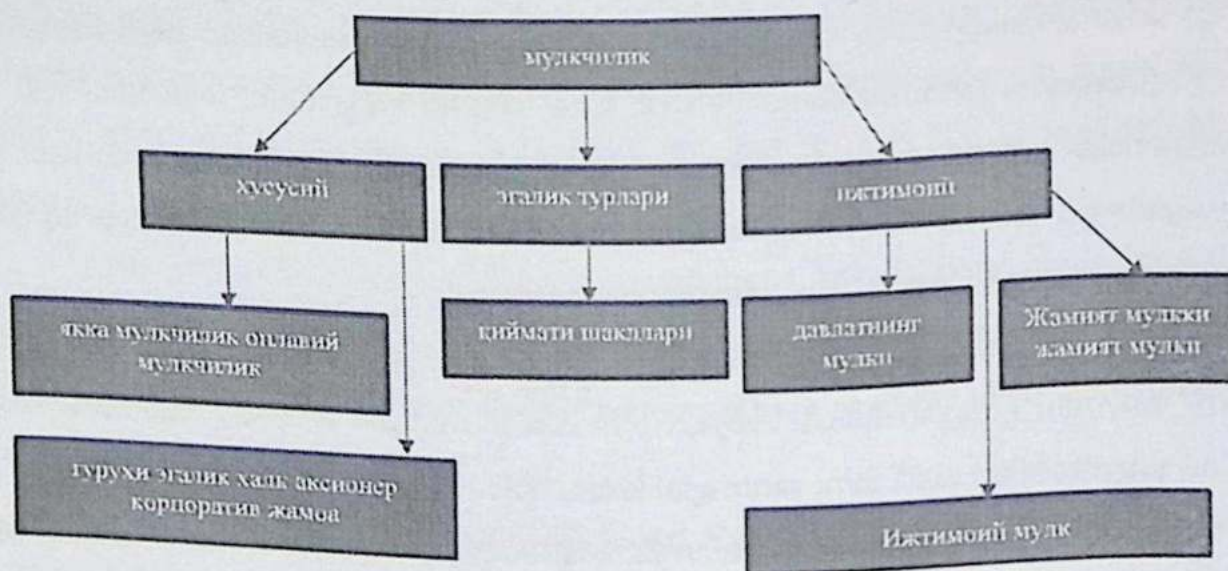
Iqtisodiyot nazariyasi dastlab ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilikning turlarini o'rganilib ularning mohiyati asoslab berilgan. Mulkchilik shakllari turli-tuman bo'lib ular bir-birlaridan farq qiladi.

Mulklar xususiy va ijtimoiy shaklda bo'lib mulkka egalikni huquqiy ma'noda yondashuvda ko'rish mumkin, huquqiy mulk egaligi mamlakatimizda daxlsiz bo'lib, bu mulk faqat ma'lum bir shaxs yoki ishlab chiqarish subyektlarining mulki ekanligini bildiradi. Mulkchilikka huquqiy jihatdan yondashuvda u o'zida mulkka egalik munosabatlarini ifoda etadi. Mulkchilik ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish mahsulotini qanday shaklda ekanligi mulkka bo'lgan egalik asosida aniqlanadi. Iqtisodiy tuzumni qanday mulkchilik shakllariga asoslangan egalik holatiga bu mamlakatni qanday tizimi asosida rivojlanayotganligini ko'rsatadi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilikka bo'lgan egalik shakllari turli ko'rinishlarga ega. Mulkchilik shakllariga qarab tashkil topgan ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etish va ularni boshqarish o'ziga xos xususiyatga ega.

O'zbekistonda ham turli mulk shakllari mavjud ularning asosi mulkiy egalik tuzilmalariga bog'liq.

Umuman asosiy mulk shakllari 6.3-rasmda keltirilgan

6.3-rasm. Mulklarning asosiy shakli

Ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan mulklarning ma'lum qismi yakka tartibdagi xususiy mulk bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida o'zlashtirilgan mulk bo'lib, u ishlab chiqarishda yaratilgan mahsulotda ifodalanadi.

Xususiy mulk. Ayrim shaxslarning ishlab chiqarishni tashkil etish maqsadidagi mulki bo'lib, u shaxsiy mablag'lar hisobiga tashkil topadi. Xususiy mulk asosida ishlab chiqarilgan mahsulot uning xususiy mulki bo'lib hisoblanadi. Xususiy mulkdan foydalanishni asosiy maqsadi foyda olishdan iborat.

Umumiy mulk – jamoa tarzda yaratilgan bo'lib, barcha jamiyat a'zolarining umumiy mulk egaligiga va ishlab chiqarishda yaratilgan moddiy boylikka egalik qilish va ulardan foydalanishni ifoda etadi. Umumiy mulk davlat mulki, jamoa mulki, shirkat mulki, mahalla mulkidan tashkil topadi.

Aralash mulk – asosan turli mulklarni o'zaro qo'shiluvidan tashkil topadi. Ishlab chiqarilgan moddiy boylik aralash mulk egalari o'rtasida uni taqsimoti amalga oshiriladi. Mamlakatimizda barcha shakldagi mulklar teng huquqli mulklarda bo'lib, ularga beriladigan imtiyozlardan foydalanish huquqlariga ega.

Davlat mulki – davlat ixtiyoridagi barcha mulk turlaridan tashkil topadi. Davlat mulki quyidagi usullarda tashkil topadi. Birinchi usul asosan xususiy mulklarni xususiylashtirish hisobiga bo'lsa, ikkinchi usulda esa davlat mulklari turli shaklda davlat mablag'lari hisobiga tashkil topadi.

Jamoa mulki – mamlakatdani qabul qilingan qonunlariga asoslangan ishlab chiqarilgan mahsulotlarga jamoaviy tarzda egalik qiladilar.

SHirkat mulki – umuman iqtisodiy faoliyatlarida shu jumladan ishlab chiqarish jarayonida amalga oshiriladigan iqtisodiy va ijtimoiy tadbirlar jamoa mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi. SHirkat korxonalar o'zlarining ustav fonlariga ega bo'lib, ishlab chiqarish jarayonini tashkil etadi. Ustav ustuvor fondi mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi. SHirkat o'zining qabul qilgan nizomida uni tashkil etish shartnomasida qayd etilgan maksadlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish xom-ashyolari ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan texnika va texnologiyalar asbob va vositalarni ustav fondi mablag'lari hisobiga sotib oladilar.

Respublikada hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida asosan shirkat mulkiga asoslangan xo'jaliklarini ishlab chiqarish sanoat tarmoqlarida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida va matbuot sohalarida ko'rish mumkin. SHirkatlarida ishlab chiqarish yoki ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Kooperativ mulk – milliy iqtisodiyotning barcha tarmoq yo'nalishlarida ishlab chiqarish ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish maqsadida o'zlarining mablag'lari hisobiga tashkil topgan korxonalar bo'lib, ularni moliyalashtirishda korporativ korxonaning a'zolari tomonidan moliyalashtiriladi va uni boshqaruvida ularfaol qatnashadilar. Korporativ ishlab chiqarish a'zolari o'zlarining uni tashkil etish uchun sarflangan mablag'lari miqdorida aksiyaga ega bo'ladilar.

Aksiya kooperativ tashkiloti yil davomida ishlab chiqarishdan olgan foydasidan kooperativ tashkilot qabul qilgan daromad olish normativlariga asosan aksiya summasiga qarab o'zlariga tegishli foyda ulushlarini oladilar.

Aksiya qimmatli qog'oz bo'lib, aksiyadorni mulk egasi ekanligini bildiradi. Aksiyada belgilangan uning qiymati aksiyaning nominal qiymatini ifoda etadi. Aksiya kursi uni sotilish bahosi hisoblanadi.

Aksiyadan belgilangan so'mdagi qiymati aksionerlik jamiyatiga aksiya egasi qo'shgan pul qiymatini ifoda etadi.

Aksiya oddiy va imtiyozli aksiyalarga bo'linadi.

Oddiy aksiya egasi oladigan dividend daromadi korxona daromadlariga bog'liq bo'ladi va uning egasi aksionerlik jamiyatiga ovoz berish huquqini kafolatlaydi. Imtiyozli aksiya egasi belgilangan foiz hisobiga dividend olishni ta'minlaydi.

Divident – aksioner jamiyatida yillik daromaddan aksioner tomonidan olinadigan ulushiga aytiladi.

Obligatsiya (qimmat qog'ozlar) bu pul egasi tomonidan ma'lum hajmda pulga muhtoj ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmat ishlarini tashkil etuvchilarga zarur bo'lgan pul mablag'larini ma'lum muddatda berishni ifoda etadi.

Obligatsiya qarz berish huquqiy kuchga ega bo'lgan hujjat bo'lib unda beriladigan umumiy qiymat summasi va qaytarib berish muddati ko'rsatilgan bo'ladi. Oblikatsiya qarz beruvchi aksionerlar jamiyatiga va qarz beruvchi tashkilotlariga

qat'iy ravishda foyda keltiradi. Aksiya egalari bu aksioner jamiyatiga a'zo bo'lgan shaxslarning aksiya jamiyatiga qo'shgan puli hisobiga berilishi aksioner jamiyati a'zolarining ham aksiya orqali tushgan tushumdan ma'lum qismini aksiya foydasi orqali olishini ifodalaydi.

Aksionerlar jamiyati o'zining faoliyatini nazorat qiluvchi guruhga ega bo'ladi, ya'ni bir guruh aksiyadorlar umumiy aksionerlar mablag'ini 51 foizini tashkil etsalar ular aksionerlar jamiyatining faoliyatlarini nazorat qiluvchi nazorat paketiga ega bo'ladilar. Ammo aksionerlar jamiyati a'zolari soni ko'payib borishiga qarab aksionerlar jamiyati nazorat qilish paketining umumiy qiymatining 15-20% tashkil etish ham mumkin. Aksionerlar jamiyati 18-asrning boshlaridan boshlab tashkil topa biladigan 19-asr oxirlaridan boshlab aksionerlar jamiyati keng rivojlana boshlagan va iqtisodiy rivojlanish tarmoqlarini deyarli hamma ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalarini egallay boshlagan. Aksiyalar jamiyatini rivojlanishiga asosiy sabab ilm-fan taraqqiyoti jarayonini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish texnika va texnologiyalarini ishlab chiqarishni rivojlantirish hisoblanadi.

Yakka tartibda ishlab chiqarish ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish sohalarini davr talablari asosida rivojlantirish uchun ularning mablag'larini yetishmasligi oqibatida ular o'zaro hamkorlik asosida ishlash uchun aksionerlik jamiyatlarining tashkil etishdan asosiy yirik innovatsion tarzda ishlab chiqarish jarayonini zarurligi asosiy sabab bo'lgan.

O'zlashtirilgan bilimlarni aniqlash savollari.

1. Ijtimoiy va xususiy mulklar o'rtasidagi farqlar?
2. Xususiy mulklarni qanday shakllarini bilasiz?
3. Ijtimoiy mulk qanday tashkil topadi?
4. Bozor iqtisodiyotida qanday mulk shakllarini bilasiz?
5. Ishlab chiqarishni qanday turlari mavjud?
6. Korporativ ishlab chiqarish nima?
7. Ochiq aksiyadorlik ishlab chiqarish nima?

O'zini o'zi nazorat qilish testlari

1.Xususiy mulkchilik nimani ifoda etadi?

- a)shirkat mulkchiligini
- b)tadbirkor mulkchiligini
- v)jamoa mulkchiligini
- g)xususiy mulk egaligini
- d)fermer xo'jaligi mulkini

2.Qaysi mulk shakllari xususiy mulk shaklini ifoda etadi?

- a)dehqonchilik xo'jaligi
- b)fermer mulk xo'jaligi
- v)korxona mulk xo'jaligi
- g)korporativ mulk xo'jaligi
- d)shaxsiy mulk xo'jaligi

3.Xo'jalik bitimlari nimani ifoda etadi?

- a)xo'jaliklarni unga rioya qilishiga
- b)ishlab chiqarish korxonalarini o'zaro kelishuviga
- g)ishlab chiqarish subyektlarini qarz olishlariga
- d) xo'jaliklarni qarz berishlariga

4.Qanday mulk ijtimoiy mulk hisoblanadi?

- a)oilaviy mulk
- b)xususiy mulk
- v)jamoa mulklari
- g)shaxsiy mulk
- d)davlat mulki, kooperativ mulk, aksionerlar mulki

7-MAVZU. MAHSULOTNI ISHLAB CHIQUARISH

Kalit so'zlar: ishlab chiqarish, xarajat, daromad, texnologik o'zgarishni chegirishni chegaraviy normasi, iqtisodiy xarajatlar, ichki xarajatlar, tashqi xarajatlar, qisqa ishlab chiqarish xarajatlar, doimiy xarajatlar, o'rtacha doimiy xarajatlar, o'zgaruvchan xarajatlar, o'rtacha o'zgaruvchan xarajatlar, chegaraviy xarajatlar, korxona daromadi, chegaraviy daromad.

7.1. Ishlab chiqarish vazifalari va omillari

Har qanday iqtisodiy mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish jarayonini iqtisodiy va ijtimoiy mohiyati jamiyatni va uning a'zolari bo'lgan aholining iqtisodiy va ijtimoiy talablarini qondirish asosiy masala hisoblanadi.

Ishlab chiqarish nazariyasi ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish resurslari bilan ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot o'rtasidagi nisbatni muqobil darajada bo'lishini ta'minlaydi.

Ishlab chiqarish jarayoni iste'mol uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar ishlab chiqarish faoliyatini tushunishi lozim. Ishlab chiqarish jarayoni ta'sirida mavjud xom-ashyolar, ya'ni, iqtisodiy resurslar ishlab chiqarish jarayonida yangi iste'mol qiymatiga javob beradigan iste'mol tovarlari ishlab chiqarilishida ifodalanadi.

Ishlab chiqarish nima? Bu jarayonda ishchi kuchlari ta'sirida tabiiy moddiy resurslar va ishlab chiqarilgan xom-ashyo mahsulotlaridan jamiyat va uning a'zolarini iste'mol talablarini qondirish uchun zarur bo'lgan iste'mol tovar mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda ifodalanadi.

Ishlab chiqarish jarayonining ishlab chiqarish omillari bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resurslar hisoblanadi. Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy xom-ashyo resurslari ishlab chiqarish nazariyasiga asosan o'zlarining iqtisodiy xom-ashyo xususiyatlaridan iste'molchilar talablarini qondiradigan iqtisodiy iste'mol resurslariga aylantirishini ta'minlaydi. Ishlab chiqarish jarayoni ishlab chiqarish texnologiyasiga bog'liq bo'lib, u iqtisodiy resurslarni ishlab chiqarish

jarayonida o'zaro bog'liqlikda belgilangan vazifalarni bajarilishini amalga oshirishni ta'minlaydi.

Ishlab chiqarish jarayonini samaradorligini ta'minlash uchun ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish texnologiyasini tanlab olish zarur. Ishlab chiqarish jarayonini texnologik samaradorligi ishlab chiqarish texnologiyasi ishlab chiqarish resurslarini foydalanishiga mos bo'lishi kerak.

Ishlab chiqarish texnologiyasini samaradorligi aniq bir maqsadli iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishni tashkil etishga javob beradigan bo'lishi kerak.

Ishlab chiqarishni tashkil etuvchi korxona va firmalar ishlab chiqarish jarayonini samaradorligini ta'minlash uchun ishlab chiqarish maqsadidan kelib chiqqan holda xom ashyo resurslariga monan bo'lgan ishlab chiqarish texnologiyasiga va malakali mutaxassislarga asoslangan holda ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishlari kerak. Buning uchun ishlab chiqarish xarajatlari asosan ikki turga bo'linadi. Bular quyidagilardan iborat:

- tashqi xarajatlar ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy resurslarni ifoda etuvchi xom-ashyolar yarim tayyor mahsulotlar tashkil etadi;
- ishlab chiqarish xarajatlariga, binolar, korxona asbob-uskunolari va boshqa xarajatlardan tashkil topadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibiy tuzilishi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlardan tashkil topadi. Yalpi ishlab chiqarish xarajatlari asosiy ishlab chiqarish vositalari (fondlari) xarajatlaridan tashkil topib, uzoq yillar davomida ishlab chiqarish jarayonidan foydalaniladi va u o'zining sarflangan qiymatini ishlab chiqarilayotgan iste'mol mahsulotlariga o'tkazib beradi, ikkinchi xarajat o'zgaruvchi xarajatlar ishlab chiqarish jarayonini bir siklida ishlab chiqarilgan yangi qiymatga ega bo'lgan iste'mol tovariga to'liq o'tkazilganligi uchun ishlab chiqarish xarajati o'zgaruvchi xarajat deb yuritiladi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan doimiy xarajatlar – “D” harfi bilan, o'zgaruvchan xarajatlar esa “U” harfi bilan belgilanadi. Natijada yalpi ishlab chiqarish xarajatlarini “YaH” ko'rinishida belgilash asosida umumiy

ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlarini quyidagi formula asosida aniqlash mumkin:

$$YaH = DH + UH$$

Ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish jarayonini samarali olib borishni ta'minlashda asosiy ko'rsatkich ekanligidan kelib chiqqan holda har bir ishlab chiqarish korxonalari samaradorli tashkil etishga e'tibor berish zarurligini ko'rsatadi.

Uning samaradorligini quyidagi formula asosida aniqlash mumkin:

$$UYaX = YaX : M$$

Bu yerda korxona mahsulot ishlab chiqarish jarayonida bir iste'mol mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog'liq o'rtacha ishlab (UYaX) chiqarish xarajatlari aniqlash uchun yangi mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan (YaX) xarajatlarni umumiy mahsulot miqdori (M) bo'lish orqali aniqlash mumkin. Mana shu usul asosida o'rtacha (UD) va o'zgaruvchan o'rtacha (O'UX) umumiy ishlab chiqarish xarajatlarini aniqlash quyidagicha:

$$UDX = DX : M; O'UX = UX : M$$

Bu yerda (UDX) – o'rtacha doimiy xarajatni, (DX) – doimiy xarajatni, (M) ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi qiymatini ifoda etadi.

Ishlab chiqarish jarayonida iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish uchun sarflangan (UUX) o'rtacha o'zgaruvchan xarajatni aniqlash uchun (UX) xarajatni yalpi ishlab chiqarilgan mahsulot miqdor qiymatiga bo'lish orqali aniqlash mumkin. Korxona ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishdan asosiy maqsad kam ishlab chiqarish xarajatlarini qilib ko'proq foyda olishdan iborat. Ishlab chiqarish jarayoniga ajratilgan kapitaldan unumli foydalanish ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga bog'liq. Ishlab chiqarilayotgan tovarlarni narxi ishlab chiqarilgan bir tovar qiymatiga va undan olinadigan foyda darajasiga bog'liq.

CHegaraviy xarajat (CHH)ni aniqlashda shu tovarni sotish qiymati (SQ) o'rtasidagi farq (F) ifoda etadi, formulada uni quyidagicha ko'rsatish mumkin:

$$F = SQ - CHH$$

Ishlab chiqarish jarayonini olib boruvchi mulkdor yuqori foyda olish maqsadida ishlab chiqarish moddiy xarajatlardan foydalanish tejamkorligiga mehnat

xodimlariga to'lanadigan ish haqini tejamkorligini ta'minlashda ulardan to biriga ko'proq ishlab chiqarishda bandligini ta'minlashdan manfaatdor bo'ladilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish jarayoni doimiy ravishda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish holatida amalga oshirilishi shart.

Natural tovar xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonini asosiy xususiyatini 7.1-rasmda ko'rish mumkin.

7.1-rasm. Natural tovar xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonini tashkil topishi

Natural xo'jaligi ishlab chiqarish jarayoni cheklangan holatda bo'lib, ishlab chiqarishdan maqsad o'zlarining iste'mol talablarini qondirishdan iborat bo'lgan. Ko'pincha mahsulotlar almashtirilgan. Natural xo'jalikning eng asosiy xususiyati qo'l mehnatiga asoslangan bo'lgan. Tovar xo'jaligi, bu shunday xo'jalikki, bularda ishlab chiqarilgan tovar iste'mol mahsulotlari asosan iste'mol bozori uchun ishlab chiqarilgan. Tovar xo'jaligi kelib chiqishining asosiy sababi, ijtimoiy mehnat taqsimotini yuzaga kelishi asosiy sababi hisoblanadi. Tovar xo'jaligini kelib chiqish sabablardan yana biri, xo'jalik yuritishni mustaqilligi va ishlab chiqarilayotgan tovarlar bilan bir-birlaridan ajralib turishidir. Ishlab chiqaruvchi subyektlarini mustaqil ravishda iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishlari ishlab chiqarish subyektlarini mulkdorlik, mulk egasi shakliga aylanishi bilan bog'liq. SHu bilan birga bozor talablari asosida tovar xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonini rivojlanishi faqat ijtimoiy mulkka asoslangan holda emas, balki turli mulkchilik egaligiga asoslangan sharoitda rivojlanishi mumkin. Tovar xo'jaligini bozor iqtisodiyoti sharoitida xususiyatini quyidagi ko'rish mumkin (7.2-rasm).

7.2-rasm. Bozor sharoitida tovar xo'jaligi xususiyati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar xo'jaligi erkin iqtisodiy munosabatlarga asoslangan holda ishlab chiqarish subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tovarlarni sotish va sotib olish asosida amalga oshiriladi. Bozor sharoitida bo'ladigan tovarlarni almashuv qiymati iste'molchilar tomonidan qabul qilinishiga qarab bu tovarni ishlab chiqarish zaruriyati bormi yoki yo'qligi aniqlanadi.

Demak tovar xo'jaligi ishlab chiqarish subyekti sifatida o'zining tashkiliy-iqtisodiy munosabatlari bilan ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqargan mahsulotlarini sifati ishlab chiqarish xarajati va iste'mol sifati bo'yicha sotish va sotib olish talablariga javob berishi kerak.

Demak bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida ishlab chiqarish jarayoni iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy iste'molni cheklangan iqtisodiy resurslar doirasida cheksiz iste'mol talablarini qondirish ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish darajasiga bog'liq ekan.

Ishlab chiqarish vazifasi – bu ishlab chiqarish jarayonini texnologik holatini ishlab chiqarish korxonalari ishlab chiqarish jarayonida foydalanayotgan moddiy resurslar o'rtasida bo'ladigan nisbatiga va korxona, firma tomonidan saqlanadigan xarajatlarini mahsulot birligiga to'g'ri kelishiga bog'liq.

Korxona va firmalarda zarur bo'lgan ishlab chiqarish vazifasini tashkil etishda quyidagi ishlab chiqarish omillaridan foydalaniladi va bu omillar quyidagi formula orqali hisoblab chiqilishi mumkin:

$$Q = f(P_1, P_2, P_3 \dots P_n)$$

Bu yerda Q – ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi; P_1 – ishlab chiqarishda foydalanilayotgan omillar.

Ishlab chiqarish jarayoni hajmini aniqlashning oddiy shaklini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$Q = f(l, c)$$

Bu yerda mehnat sarfi natijasida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi (l)da va ishlab chiqarishga sarflangan kapital (s) belgilangan.

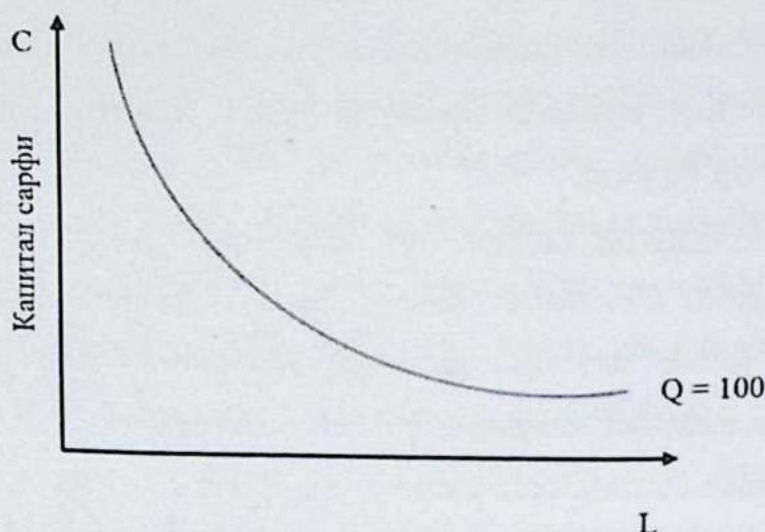
Ijtimoiy tovar mahsulotlarini ishlab chiqarish quyidagilarga asoslanadi:

- ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan texnologik holatiga, ishlab chiqarish subyekti korxonaning texnologik holatiga qarab ishlab chiqarish moddiy resurslari va tayyor mahsulot ishlab chiqarish o'rtasidagi nisbatni belgilaydi;

- resurslarga sarflangan xarajatlar asosida ishlab chiqarish natijalari belgilanadi;

- ishlab chiqarish jarayonini iqtisodiy samaradorligi ma'lum ishlab chiqarish yo'nalishida ma'lum ishlab chiqarish xarajatlari hajmidan maksimal darajada mahsulot ishlab chiqarishga erishish mumkin.

Yuqorida keltirilgan omillar asosida ishlab chiqarish jarayonini o'sib borishini quyidagi 7.3-rasmdan ko'rish mumkin.

7.3-rasm. Kapital va mehnat xarajati egri chizig'i

Ishlab chiqarish jarayonida sarflangan kapital mehnat sarfini o'sib borishi mahsulot ishlab chiqarish hajmini o'sib borayotganligini ko'rish mumkin. Keltirilgan

7.3-rasmda ishlab chiqarish jarayonini tashkil etilayotgan kapital hajmini o'sib borishi ishlab chiqarish jarayonida mahsulot ishlab chiqarilayotganligini o'sib borishini ko'rsatadi. SHu bilan birga ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun sarflanayotgan texnologik o'zgarishlar normativi o'zining chegarasiga ega. Biz texnologik o'zgarish normativini (MPST) deb olsak, texnologik o'zgarishlar normativi ifoda etuvchi kapital uni hajmini ifoda etadi. Bu esa o'z navbatida qo'shimcha mehnatni hajmini, foydalanilayotgan qo'shimcha mehnatni kamaytirishga olib keladi.

Demak bu holatda korxona ishlab chiqarishdagi texnologik normalarini o'zgarishi qo'shimcha mehnat sarfini yangi texnologik normasini oshirish hisobiga mehnat kapitali quyidagicha ifodalanadi, ya'ni

$$MRTS = -\Delta c / \Delta l,$$

Bu yerda Δc va Δl kapital xarajatlarini va mehnatni mahsulot ishlab chiqarishga o'zgarishiga ta'sirini ifoda etadi texnikaviy o'zgarishlarni chegaraviy darajasi qisqarib boradi. CHegaraviy texnikaviy darajasini o'zgarishi mehnat resurslaridan foydalanish darajasini pasayishiga olib keladi.

Bu turdagi tovar ishlab chiqarishning turlari ko'p. Tadbirkor ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda eng samarali usulini ishlab chiqarishga qo'llashi kerak.

Ishlab chiqarish jarayonini iqtisodiy samaradorligi mahsulot ishlab chiqarish hajmiga, ishlab chiqarish xarajatlarini tejamkorligiga, tovar iste'mol mahsulotlarini xarid qilib olishiga bog'liq.

Korxona va firmalarda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymat jihatdan yalpi mahsulot qiymatini mehnat mahsuli (MM) bo'lib, bir o'zgaruvchi omilni o'zgarib borishi bilan doimiy o'zgarib bormaydigan omil hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot hisoblanadi.

O'rtacha mahsulot ishlab chiqarish (AR) ishlab chiqarilgan mahsulotni o'zgaruvchi resurslar qiymatiga bo'lgan nisbati o'rtacha ishlab chiqarish resurslarini tavsiflaydi.

Bu holatni quyidagi formula orqali ko'rsatish mumkin:

$$AR = MM : R$$

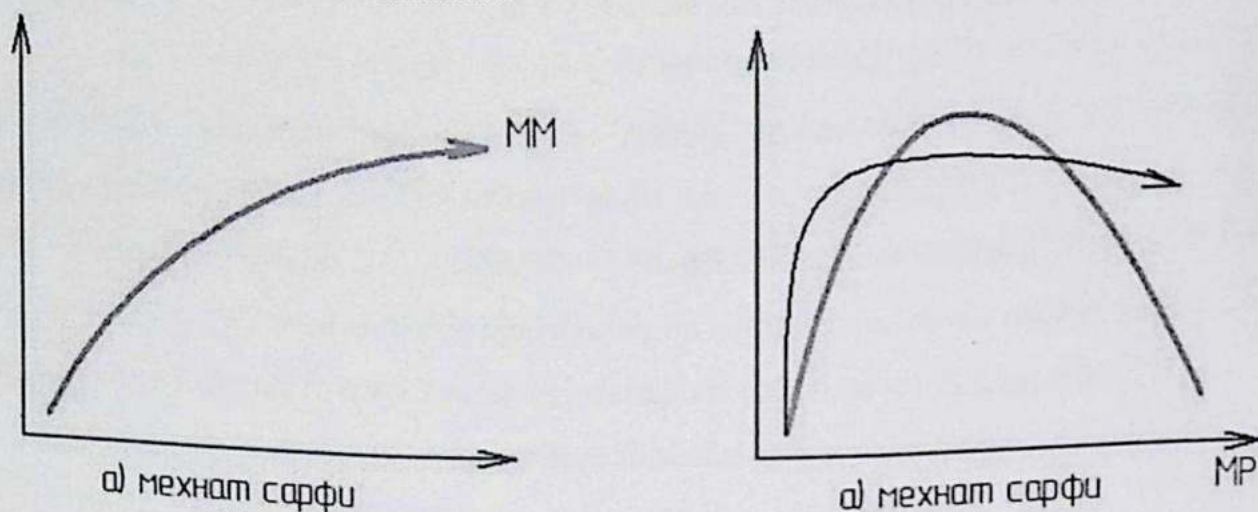
Mahsulotni chegaraviy darajasi (AR) qo'shimcha o'zgaruvchan kapital resursga bo'lgan nisbatida o'rtacha mahsulotni quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$AR = TR : R$$

CHegaraviy mahsulot esa umumiy ishlab chiqarilgan mahsulotni o'sishi qo'shimcha resurs xarajatlari hisobiga olinganligini ifoda etadi va u quyidagi ko'rinishda ifodalanadi:

$$MR = \Delta TR : \Delta R$$

Quyida (7.4-rasmda) mahsulot ishlab chiqarishga mehnat miqdori o'zgarishiga qarab (α) va mehnat miqdoriga qarab mehnat birligiga mos holda mahsulot ishlab chiqarilayotganini ko'rish mumkin.

7.4-rasm. Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi

Yuqorida 7.4-rasmda keltirilgan ishlab chiqarilayotgan mahsulotni yuqoriga o'sishini va pasayish holatlarini ko'rish mumkin. Buning asosiy sababini quyidagicha tushuntirish mumkin.

Iqtisodiyotda ishlab chiqarish jarayonini chegaraviy pasayish qonuni mavjud. Ana shu qonunga asosan ishlab chiqarish jarayoni o'sib borishi ishlab chiqarish jarayonida ayrim ishlab chiqarish omili ta'sirida yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish kuchlariga nisbatan o'sadi va ma'lum davr ichida bu mahsulotga talabni kamayishi holatlari yuz beradi. Bu ishlab chiqarish jarayonida mehnat unumdorligini pasayishiga olib keladi. Bu holatni unumdorlikni chegaraviy pasayish qonuni deb yuritiladi. Ishlab chiqarish korxonalarida iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish talab va taklifga asoslangan holda rivojlanishi tufayli har qanday iste'mol

mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayoni o'sib boradi. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarga iste'molchilarni to'yinishi albatta bu nisbatan ravishda pasayish holatlari bo'ladi. Bunga asosiy sabab iste'mol tovar mahsulotlarini iste'mol sifatida darajasini pasayish holatlarida bo'lishi yoki ularning iste'mol xarid qilib olish narxlarini o'sib borishi va yangi iste'mol qilinayotgan iste'mol mahsulotini ishlab chiqarilishi uning sifatini yuqoriligi va xarid qilib olish narxlarini pastligi tufayli iste'mol qilinayotgan tovarlarga bo'lgan talabni pasayishi tufayli bu iste'mol mahsuloti bo'yicha olinadigan foyda darajasini pasayishiga olib keladi. SHuning uchun har doim iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishdan avval bozor iste'mol talablarini o'rganish asosida xaridorbob iste'mol tovar mahsulotlarini ishlab chiqarish kerak.

7.2. Ishlab chiqarishning iqtisodiy xarajatlari

Bizga ma'lum ishlab chiqarish xarajatlariga bo'lgan talab ishlab chiqarishga zarur bo'lgan moddiy-texnikaviy xarajatlardan va ularni ishlab chiqarish jarayonida harakatlarini ta'minlovchi ishchi kuchi resursiga bog'liq. Bular ishlab chiqarish jarayonini iqtisodiy xarajatlari bo'lib har bir iqtisodiy tarmoq yo'nalishidagi korxonalarni bu ishlab chiqarish xarajatlari bilan ta'minlanishi tarkibiy va sifati jihatidan bir-birlaridan ajralib turadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari (S) ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan ishlab chiqarish omillari hisoblanadi. Ishlab chiqarish xarajatlari hajmi ishlab chiqarish jarayonida sarf qilingan moddiy va mehnat xarajatlari hajmiga bog'liq.

Ishlab chiqarish jarayoniga rejalashtirilgan mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga yetishmasa, ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan ayrim tovarlarni ishlab chiqarish hajmini kamaytirish evaziga zarur bo'lgan tovar mahsulotini ishlab chiqarish rejalashtiriladi.

Iqtisodiy taraqqiyotda ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy xarajatlar ichki ishlab chiqarish xarajatlariga va tashqi ishlab chiqarish xarajatlariga bo'lib o'rganiladi.

Tashqi ishlab chiqarish xarajatlari ma'lum darajada mablag' yangi investitsiya xarajatlari bilan bog'liq bo'ladi. Tashqarida ishlab chiqarish xarajatlari naqd yoki pul o'tkazish usuli asosida xarid qilib olinadi. Tashqi ishlab chiqarish xarajatlari ham o'z ichiga ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy xarajatlarni, ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarish loyihalarini va

ishchilarga to'lanadigan mehnat xarajatlarini va tovar mahsulotlarini ishlab chiqarayotgan korxona firmalarning oladigan foyda normalari umumlashgan holda tashqi ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etadi.

Ichki ishlab chiqarish xarajatlari – asosan ishlab chiqarish jarayonidan ortib qolgan moddiy resurslar. Bu resurslar ishlab chiqarish jarayonidan ortib qolgan resurslar bo'lib, ularni ichki ishlab chiqarish xarajatlari sifatida ishlab chiqarilishi belgilangan.

Korxona va firmalarning ichki ishlab chiqarish xarajatlariga qo'ldan boy berilgan xarajatlar ham kiradi. Bu xarajatlar asosan korxona va firmalararo ma'lum bino yoki ishlab chiqarish vositalari bo'lib, ulardan foydalanmayotgan bo'lgan taqdirda ularni ijaraga ma'lum muddatga foydalanishga berilmagan holatlardan tashkil topadi. SHu bilan birga korxona va firmalar o'zlarining hisob raqamlaridagi ortiqcha foydalanilmaydigan qismini ijaraga bermaslik holatlari korxona va firma moliya mablag'lardan to'liq foydalanilmayotganligini ko'rsatadi.

Korxona, firma biznes faoliyatini olib borishni davom ettirishi uni ishlab chiqarish jarayonidan uni qanoatlantiradigan darajada foyda olishiga erishishi lozim. Tadbirkor shundagina o'zining ishlab chiqarish jarayonini olib boradi. Tadbirkorlarni daromad olishi uning tomonidan ishlab chiqarishni tashkil etish darajasiga bog'liq. Agarda tadbirkor mo'ljallangan daromadni olgan taqdirdagina ishlab chiqarish jarayonida tadbirkorlik faoliyatini olib boradi. Mo'ljallangan daromadni olish tadbirkor tomonidan ishlab chiqarishda tashkil etishga va xaridorgir iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishga bog'liq. Tadbirkor iste'mol bozori talablarini o'rganish asosida kerakli mahsulotni ishlab chiqarishni arzon iste'molchilar xarid qilib oladigan narxlarda iste'mol bozoriga taklif etishi lozim.

Xulosa qilib aytish mumkin ishlab chiqarish jarayonida bozor iste'mol talablarini qondiradigan iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida tashqi va ichki ishlab chiqarish xarajatlari faol qatnashadi. Tadbirkor korxona va firma biznesini olib boruvchi subyektlar bu ishlab chiqarish xarajatlarini ishlab chiqarish jarayonida tejamkorlikni ta'minlasalar ularning olayotgan foydalari shunchalik yuqori bo'ladi. Moddiy ichki va tashqi xarajatlardan foydalanish korxona firmalar buxgalteriyada hisob-kitobni olib borishlari va korxona firma boshqaruv subyekti uni doimiy ravishda ulardan foydalanishni nazorat qilib borishlari kerak.

Umuman korxona va firmalar ishlab chiqarish jarayonida moddiy iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarishda iqtisodiy ishlab chiqarish xarajatlari bilan birga nomoddiy ishlab chiqarish xarajatlari bo'ladi.

Nomoddiy ishlab chiqarish xarajatlari – bu xarajatlar oldin ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etgan xarajatlar bo'lib, bu xarajatlar amalda ishlab chiqarish xarajatlari sifatida ilgarigi ishlab chiqarish jarayonida qoplanmagan xarajatlar, ishlab chiqarish uchun xarid qilib olingan asosiy ishlab chiqarish omillari ularning o'sha davrda foydalanilmagan qismlari tashkil etadi. Ayrim holatlarda ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xom-ashyo tayyor mahsulotlar, ishlab chiqarish vositalari xarid qilib olinishini ham nomoddiy ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etadi.

Bu xarajatlar korxona, firmaning ishlab chiqarish faoliyatiga aslo ta'sir ko'rsatmaydi. Bu xarajatlar ishlab chiqarish jarayonida e'tiborga olinmaydi. Buxgalteriya hisobida esa xarid qilib olingan moddiy xarajatlar hisobga olinishi tufayli iqtisod bo'limi bilan buxgalteriya bo'limidagi xarajatlar ko'pincha mos kelmaydi.

SHuning uchun ishlab chiqarish jarayoniga kerakli iqtisodiy xarajatlarni xarid qilib olishda buxgalteriya va iqtisod bo'limlari o'zaro kelishuvi asosida amalga oshirilishi lozim.

Ishlab chiqarish jarayonida iste'mol uchun ishlab chiqarilgan iste'mol mahsulotlaridan olingan foyda hajmi buxgalteriya hisoboti orqali hisoblanishi natijasida umumiy iqtisodiy xarajatlar e'tiborga olgan holda foyda aniqlanadi. Buxgalteriya foydasi iqtisod bo'limi hisobi bo'yicha olinadigan foyda o'rtasida umumiy summa darajasida farq bo'ladi. Ishlab chiqarish jarayonidan olingan sof iqtisodiy foyda ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarilgan iste'mol tovarlarini iste'mol bozorida sotish orqali olingan umumiy pul tushumidan iqtisodiy ishlab chiqarish xarajatlarini ayirmasidan qolgan pul sof iqtisodiy foydani tashkil etadi. Nomoddiy ishlab chiqarish xarajatlarini qanchalik kam bo'lsa, korxonaning sof foyda qismi shunchalik ko'p bo'ladi.

7.3. Qisqa ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy ishlab chiqarish xarajatlari

Korxona va ishlab chiqarish firmalari iste'mol bozorlarini iste'mol xarid qilish darajalarini e'tiborga olgan holda ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda ishlab

chiqarish jarayonida foydalanish lozim bo'lgan iqtisodiy resurslardan ishlab chiqarish jarayonida foydalanishda ulardan foydalanish muddatlariga asoslangan holda moddiy iqtisodiy xarajatlardan bino va turli inshootlardan, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida ekin maydonlaridan doimiy ravishda foydalansalar ishlab chiqarish subyektlari korxona va firmalar ishlab chiqarish hajmini o'zgartirishlari mumkin.

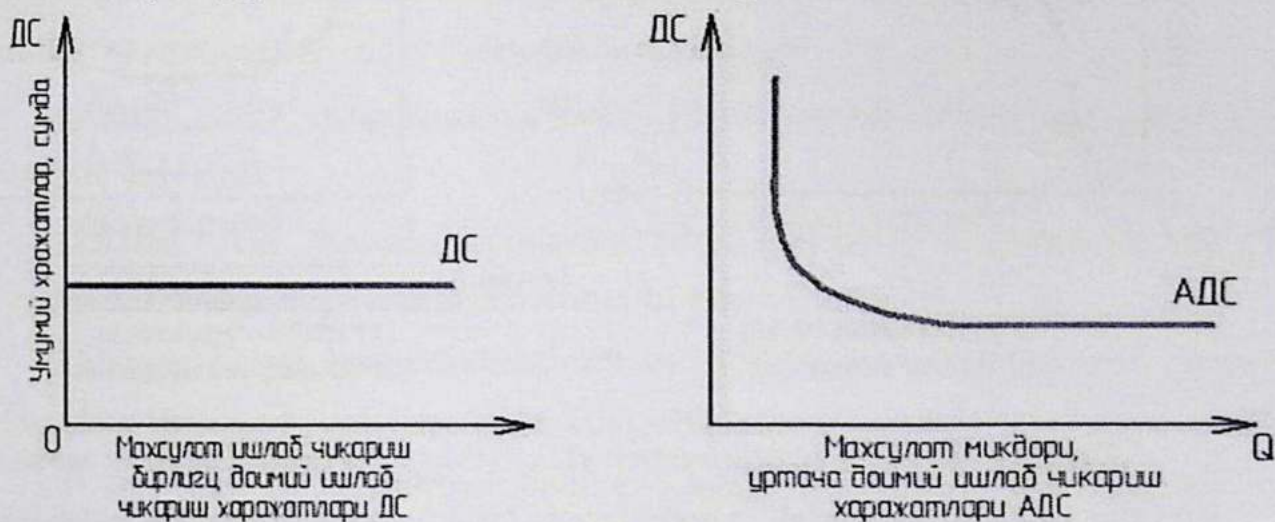
Bu o'zgartirishlar ayrim iqtisodiy ishlab chiqarish xarajatlarini ayrimlarini o'zgartirish hisobiga ishlab chiqarish jarayonini tashkil etadilar. Qisqa ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish subyektlari korxona va firmalar ma'lum iste'mol tovarini ishlab chiqarishda kerak bo'lgan moddiy ishlab chiqarish xarajatlaridan foydalanish firma oldida turgan asosiy muammo bo'lib, undan qanday foydalanish zarur ekanligi bo'yicha chora va tadbirlar ishlab chiqarishni talab etadi. Uzoq muddatli ishlab chiqarish jarayonida korxona yoki firma o'zining ishlab chiqarish faoliyatini ilmiy-texnikaviy taraqqiyotini e'tiborga olgan holda ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishga e'tibor beradi. Uzoq muddatga rejalashtirilgan ishlab chiqarish korxona va firmalar ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishni doimiy ravishda takomillashtirib borish asosida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarini sifat darajalarini oshirish va ularni ishlab chiqarish xarajatlarini arzonlashuviga erishish asosida olayotgan foydalarini o'sib borishiga erishadilar. Ishlab chiqarish jarayoni uzoq muddatga asoslangan korxona va firmalarda ishlab chiqarish vositalarini shu jumladan foydalanilayotgan xom ashyolar ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlash maqsadida takomillashtirilib boriladi. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish, ya'ni, iqtisodiy ishlab chiqarish xarajatlarini umumiy hajmini aniqlash va bir mahsulot uchun ishlab chiqarish xarajatlarini aniqlash va belgilangan ishlab chiqarish xarajatlariga rioya qilish zarur.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari doimiy ishlab chiqarish va o'rtacha doimiy ishlab chiqarish xarajatlariga bo'linadi. Doimiy ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga bog'liq emas. Doimiy ishlab chiqarish xarajatlari (DS) qilib belgilasak, mahsulot ishlab chiqarishni (Q) deb belgilasak. Qisqa muddatlarga olingan ishlab chiqarish korxonaning ijara haqi, soliq to'lovlari mol-mulklar uchun, bino, inshootlar va texnikalar qisqa muddatli ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etadi.

O'rtacha doimiy xarajatlar (DSS) bu xarajatlar bir mahsulot birligi uchun sarflangan o'rtacha doimiy xarajatlarni ifoda etadi. U quyidagicha ifodalanadi:

$$ADS = DS \cdot Q$$

O'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari (ADS) doimiy ishlab chiqarish xarajatlari (DS) ishlab chiqarilgan yalpi (Q) mahsulotga bo'lish orqali aniqlanadi. Doimiy (DS) va o'rtacha (ADS) grafik asosida 7.5-rasmda keltirilgan.

7.5-rasm

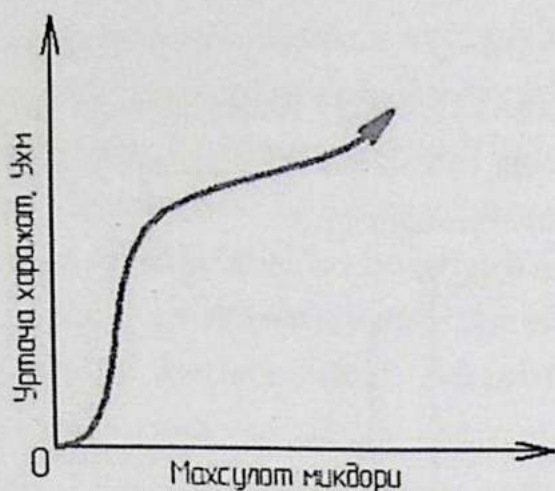
O'zgaruvchan xarajatlar (O'x) ishlab chiqarish xarajatlari bo'lib, unga asosiy va qo'shimcha materiallar, ishchilarga to'lanadigan ish haqi, transport xarajatlari, ishlab chiqarishga sarflanadigan elektr energiyasi kiradi. O'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish hajmiga bog'liq. O'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish jarayonini muqobil darajasiga yetishgandan so'ng bu o'zgaruvchi o'rtacha ishlab chiqarish xarajati o'zgarmaydi. Korxonalarda o'zgaruvchan (O'x) ishlab chiqarish xarajati ishlab chiqarish hajmini (Q) ko'payish, ya'ni, o'zgarib turishiga bog'liq.

O'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlarini o'rtacha bir mahsulotni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlarni quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

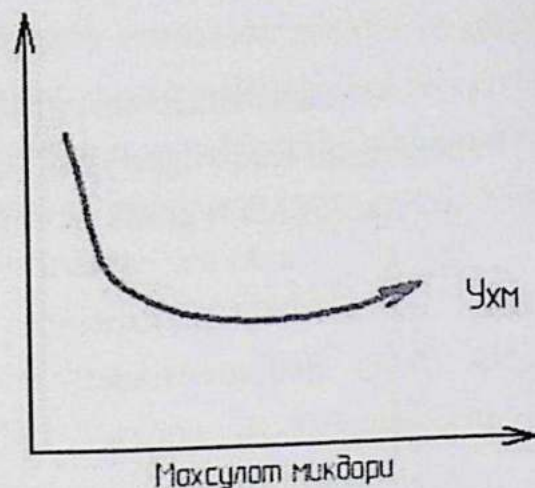
$$U_{xm} = J_{ux} : Q$$

Bu yerda U_{xm} – o'rtacha xarajatlar miqdori; J_{ux} – esa jami o'rtacha xarajat miqdorini, yalpi ishlab chiqarilgan (Q) mahsulotga bo'lish orqali aniqlanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida o'zgaruvchi ishlab chiqarish xarajatlari ta'sirida o'zgarishini 7.6-rasmda ko'rish mumkin.

O'zgaruvchan ishlab
chiqarish xarajatlari

O'rtacha o'zgaruvchan
ishlab chiqarish xarajatlari

7.6-rasm.

Doimiy (D_s) va o'zgaruvchan (U_x) ishlab chiqarish xarajatlari umumlashgan o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etadi. O'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari (U_{ichx}) ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotga bo'lish orqali mahsulot birligiga bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlarini quyidagi formula bo'yicha aniqlash mumkin:

$$U_{ichx} = I_{chx} : Q$$

Bu yerda, U_{ichx} – o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari; I_{chx} – ishlab chiqarish xarajatlari; Q – yalpi mahsulot miqdori.

Qisqa ishlab chiqarish jarayonida doimiy ishlab chiqarish va o'zgaruvchan xarajatlarga talab mahsulot ishlab chiqarish hajmiga qarab o'zgarib borishini ko'rdik.

Korxonalar va firmalar ishlab chiqarish jarayonini qisqa va uzoq davrda olib borishlari mumkin, buning uchun asosiy sabab iste'mol bozorida ularning ishlab chiqargan mahsulotlarga bo'lgan talabga bog'liq. Qisqa muddatda ishlovchi korxona va firmalar iloji boricha ko'proq iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarishga harakat qiladilar.

Ular ishlab chiqarish jarayonini doimiy ishlab chiqarish jarayonini o'zgartirishlariga asosiy sabab ishlab chiqarish jarayonini iste'mol bozori talablardan kelib chiqqan holda ishlab chiqarishni qisqa vaqtida ko'proq iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishga harakat qiladilar.

Ishlab chiqarish jarayonida mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlarini roli katta. Qisqa muddat ichida ishlab chiqarishni tashkil etish o'zgaruvchan omillarni ishlab chiqarish hajmiga ta'sirida umumiy, o'rtacha va chegaraviy mahsulotni ishlab chiqarish tushunchasi mavjud bo'lib, uning asosiy iqtisodiy ko'rsatkichi natural ko'rsatkichlarda o'lchanadi

Umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot barcha ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorini ifoda etadi.

O'rtacha ishlab chiqarilgan mahsulot ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini o'zgaruvchi kapitalga to'g'ri keladigan mahsulot bilan o'lchanadi.

CHegaraviy mahsulot qo'shimcha mehnat bo'lib, u asosan qo'shimcha moddiy ishlab chiqarish resurslari hisobiga ishlab chiqarishda ifodalanadi.

O'zgaruvchan ishlab chiqarish omillari ishlab chiqarish hajmini o'zgarishiga olib keladi. Uning natijasi qo'shimcha ishlab chiqarilgan mahsulotda ifodalanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida o'zgaruvchan omil ishlab chiqarish jarayonida:

- uning foydalik darajasi o'sib boradi, ishlab chiqarish hajmi oshib boradi;
- manfaatdorlik darajasiga ega, ishlab chiqarish hajmini o'sib borishi o'zgaruvchan ishlab chiqarish omillarini o'sishi bilan o'sib boradi;
- o'zgaruvchan kapitalga nisbatan ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan mahsulot hajmini pasayib borishi natijasida chegaraviy mahsulot hajmi kamayib boradi;
- nisbiy qaytimni o'sib borishi ishlab chiqarish hajmini kamayishi o'zgaruvchan kapitalni o'sishiga nisbatan ustun darajada bo'lishi, ishlab chiqarishni salbiy ko'rsatkichlar olib kelishida ifodalanadi.

Iqtisodiyotda unumdorlikni pasayishi qonuni mavjud. Bu qonunga asosan ishlab chiqarish jarayonida foydalanilayotgan ishlab chiqarish omillari ta'sirida ishlab chiqarish hajmi kamayib borish mumkinligidan kelib chiqqan holda ishlab chiqarish omillaridan foydalanishdagi o'zgarishlar ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarilayotgan ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish hajmini pasayishiga olib keladi.

7.4. Uzoq ishlab chiqarish davrida ishlab chiqarish xarajatlari

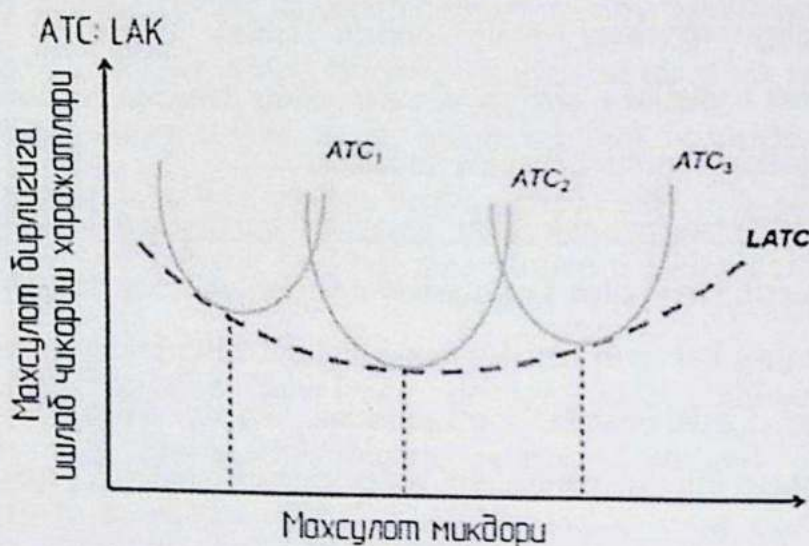
Ishlab chiqarish xarajatlarini ma'sulot ishlab chiqarish hajmini o'sib borishiga yoki pasayib borishiga ta'sir etadi. Korxona yoki firmalar o'zlarining ishlab chiqarish jarayonlarini uzoq davr ichida olib borishlarida foydalanilayotgan ishlab chiqarish vositalarida to'liq o'zgartirish sharoitiga ega bo'ladi. Chunki ular yangi ishlab chiqarish omillaridan foydalanish asosida ko'proq foyda olishga intiladilar. Uzoq muddatli ishlab chiqarish jarayoni ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgartirilishiga uzoq vaqtdagi ishlab chiqarish moddiy xarajatlarini tashkil etadilar.

O'rtacha ishlab chiqarish uzoq muddatli egri chizig'i va uning shakli egri chizig'i uning samaradorlik darajasiga bog'liq.

Ishlab chiqarish jarayoniga ishlab chiqarish xarajatlarini va ishlab chiqarish jarayonini farqi quyidagilar bilan belgilanadi:

- ishlab chiqarish xarajatlari samaradorligi ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan ustun darajada rivojlanishida;
- ishlab chiqarish xarajatlari hisobiga samaradorlikni o'sib borishida.

Ishlab chiqarish jarayonini samaradorligini o'sishiga bir necha omillar ta'sirini ko'rish mumkin. Bular quyidagilardan iborat. Ishlab chiqarish mahsulotlarini ishlab chiqarishi xarajatlari bilan uzoq muddatga bir-birlari bilan uzoq egri chiziqlar bog'lanadi. Bunday holatni 7.7-rasmda ko'rish mumkin.

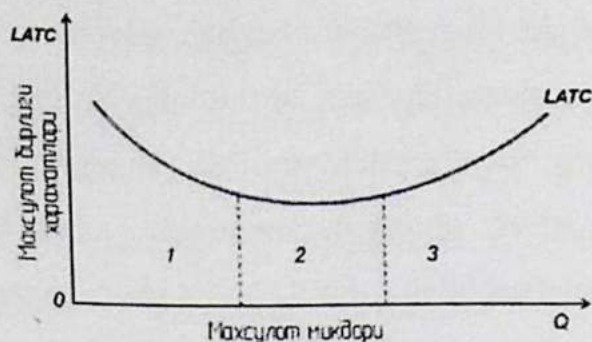
7.7-rasm. Uzoq muddatli o'rta ishlab chiqarish egri chizig'i

7.7-rasmda ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish jarayoni uzluksiz ravishda takomillashib borishi sharoitida ishlab chiqarish xarajatlarini omillarini ishlab chiqarilayotgan mahsulotga ta'siri uzoq sharoitda uzoq muddatli ishlab chiqarish xarajatlari deb yuritiladi. Uzoq muddatda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish jarayonida yangi ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlari bilan uzluksiz bog'liqlikda ekanligini ko'rsatadi. Uzoq muddatli ishlab chiqarish xarajatlarini uzluksiz davom etishi mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini kamayib borishini ko'rsatadi. Egri ishlab chiqarish xarajatlarini doiralarini pasayib borishi o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlarini pasayib borishini ko'rsatadi.

Uzoq vaqtda aniq ishlab chiqarish xarajatlari va uning egri tashkil topish usuli uning samarali darajasiga bog'liqligini ko'rsatadi:

- ishlab chiqarish jarayonini bir turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuviga;
- ishlab chiqarish jarayonlarini innovatsion texnika va texnologiyalar bilan ta'minlash ham ishlab chiqarish jarayonida mahsulot ishlab chiqarishni o'sib borishini uzoq muddatlarda ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulot birligini ishlab chiqarishda kamaytirishni ta'minlaydi;
- qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish hisobiga ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulot birligiga kamaytirishga va mahsulot birligidan foyda olishni o'sib borishiga olib keladi.

Korxona va firmalarda ishlab chiqarish xarajatlarini o'sib borishi mahsulot ishlab chiqarish hajmini o'sib borishini ta'minlaydi. Umuman ishlab chiqarish jarayonini tejamkorlik asosida tashkil etish samaradorlikni garovidir. Milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlarida ishlab chiqarishga sarflangan xarajat va olinadigan xo'jalik foydasi turli darajada bo'ladi. Olinayotgan foydani ijobiy doimiy va nisbiy ravishda ishlab chiqarish subyektlari foyda olmasdan ziyon ko'rishlari bizga ma'lum. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda iqtisodiy ishlab chiqarish moddiy xarajatlari qo'shimcha uzoq muddatli va o'rtacha ishlab chiqarishga ega bo'lishi mumkin. Bu holatni 7.8-rasmdan ko'rish mumkin.

7.8-rasm. O'rtacha uzoq muddatli ishlab chiqarish xarajatlarini ko'rish

Korxona va firmalar mahsulot ishlab chiqarish kam hajmida uzoq muddatli ishlab chiqarish xarajatlarini maqsadida uzoq muddatli ishlab chiqarish xarajatlarini uni o'sishiga olib keladi. Bu ishlab chiqarish jarayonini minimal samarali korxonani hajmini belgilaydi.

7.5. Korxona daromadi

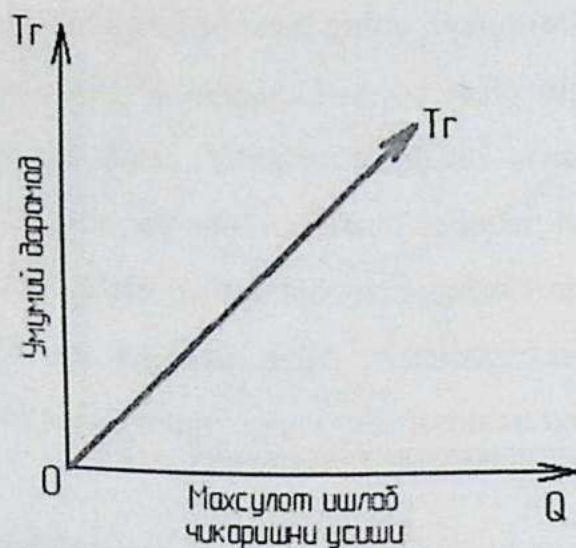
Korxona va firmalarni ishlab chiqarishni tashkil etishlaridan asosiy maqsad foyda olish hajmini o'sib borishini ta'minlashlari lozim. Ishlab chiqarish korxonalari va ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi muassasalar faqat ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish asosida olgan foydalari bilan birga ular foydalanilmayotgan ishlab chiqarish vositalarini bo'sh binolarni ijaraga berish orqali yoki ishlatilmayotgan investitsiya mablag'larini ijaraga va kreditga berish orqali qo'shimcha foyda va kredit ustama foizini oladilar. Bu qo'shimcha foyda va korxona yoki ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishdan olingan foyda korxona va ijtimoiy xizmat ko'rsatish muassasalarining daromadlarini tashkil etadi.

Umumiy daromad (yalpi) o'rtacha va chegaraviy daromadlarga bo'linadi. Umumlashgan daromad yalpi daromadni va tovar shaklida sotilgan ishlab chiqarilgan mahsulotdan tushgan pul tushumidir. Korxona va firmalar maqsadi foyda olishni o'sib borishini ta'minlashdan iborat. Korxona va firmalarning iqtisodiy faoliyatlari iste'mol bozorlari bilan bog'liq bo'lib, bozorlar madaniylashgan hozirgi zamon talablariga javob beradigan bozorlarga va erkin raqobatga asoslangan bozorlardan tashkil topadi. Ishlab chiqarish subyektlari bo'lgan korxona va firmalar iste'mol

bozorlari doimiy ravishda o'rganib borishlari tufayli uning tovar turlariga hajmiga va sifatiga hamda iste'molchilarni xarid qilib olish ko'rsatkichlarini o'rganib borish asosida kerakli iste'mol tovar mahsulotlarini ishlab chiqarishlari kerak. Bu yerda yana bir iste'mol bozorini omili bo'lgan raqobat holatini e'tiborga olish lozim. Agarda raqobat erkin raqobat, ya'ni, madaniylashgan raqobat bo'lsa, iste'mol bozori bilan iste'mol tovarlarini sotuvchi savdo xodimlari bilan iste'mol tovarlarini xaridorlari bo'lgan iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlar yangi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlar talab darajasida bo'ladi.

Korxona va firmalar iste'mol bozorlarida ishlab chiqargan va iste'molchilarga taklif qilinayotgan tovar iste'mol mahsulotlariga sotish narxini talab va taklif asosida belgilanishini ta'minlaydilar. Tovar iste'mol mahsulotlarini sotuvchilar bilan uni xarid qilib oluvchilar o'rtasida esa iste'mol tovarlarni xarid qilib olish narxlari belgilanadi. Narxlarni iqtisodiy jihatdan tahlil qilish asosida aytish mumkinki, ishlab chiqarilgan tovarlarni iste'mol bozoriga taklif etuvchi korxonalar, firmalar o'zlarining tovarlarga mos sotish narxlarini, oluvchilar bo'lsa ikkinchi ular o'zlarining iste'mol bozorlariga taklif qilayotgan iste'mol tovar mahsulotlariga sotish uchun tegishli narxlarda oluvchilar hisoblanadi. Iste'mol bozorlarida ishlab chiqarish subyektlari iste'mol bozorida iste'molchilarga xizmat ko'rsatuvchi savdo xodimlari va iste'molchilar o'rtasida talab va taklif asosida iste'mol narxlari tashkil topadi.

Korxona va firmalarni ishlab chiqarilgan va iste'mol bozorlariga chiqarilgan iste'mol mahsulotlari bo'lgan tovarlarni iste'molchilar tomonidan xarid qilib olinishi orqali ishlab chiqarish subyektlari daromad oladilar. Korxona va firmalarini daromad olish iste'mol bozoridagi raqobat darajasiga ham bog'liq. Korxona va firmalarining daromadlarini o'sishi ularda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmiga bog'liq. Korxona va firmalarda mahsulot ishlab chiqarishning o'sishini quyidagi 7.9-rasmdan ko'rish mumkin.

7.9-rasm. Umumiy daromadning erkin raqobatda va raqobatsiz o'sishi

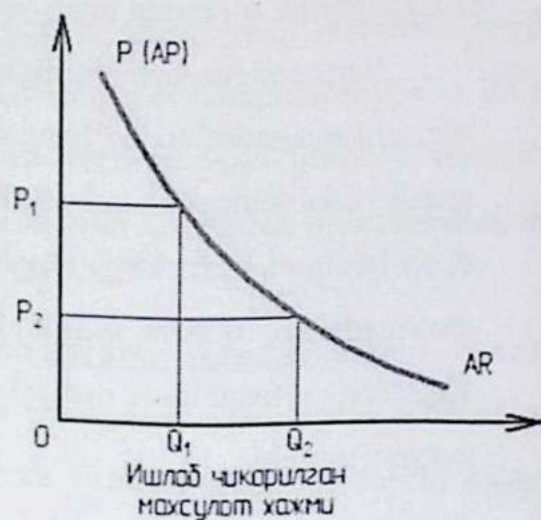
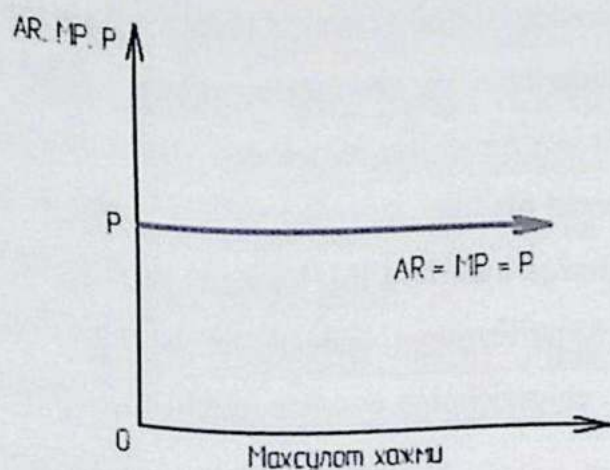
Agar biz erkin raqobat asosida mahsulot birligiga olingan daromadni (AR) aniqlamoqchi bo'lsak, quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$AR = Tr : Q$$

O'rtacha daromadni esa,

$$AR = (R_x \cdot Q) : Q = R$$

O'rtacha olingan daromadni raqobat va noraqobat asosida grafik ko'rinishi 7.10-rasmda keltirilgan.

7.10-rasm. Raqobatdagi o'rtacha daromad noraqobatdagi o'rtacha daromad

CHegaraviy o'rtacha daromadni tashkil topishini quyidagi formula orqali hisoblash mumkin:

$$MP = TR : Q$$

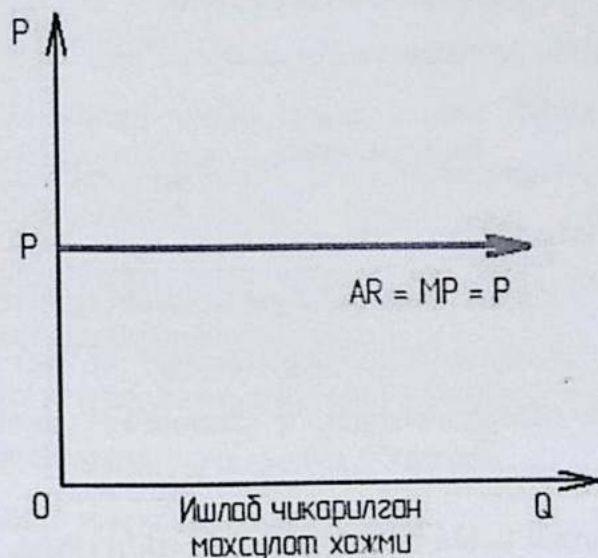
Bu yerda MR – chegaraviy o‘rtacha daromadni ifoda etadi; TR – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati, so‘mda; Q – ishlab chiqarilgan umumiy mahsulot hajmi.

Agarda ishlab chiqarilgan mahsulotni ham birligiga aniqlasak, chegaraviy daromad teng bo‘ladi va u quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$MP = TP_n - TP_{n-1}$$

Bu yerda MP – chegaraviy daromad; TP_n – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati.

Raqobatli korxona va firmalarda egri talab egri chegaraviy daromadga va egri o‘rtacha daromadga teng bo‘ladi. Ular grafik ko‘rinishida raqobatdosh korxona firmalarda ular bir xil gorizontaal chiziqda bir xil joylashganini 7.11-rasmda ko‘rish mumkin.

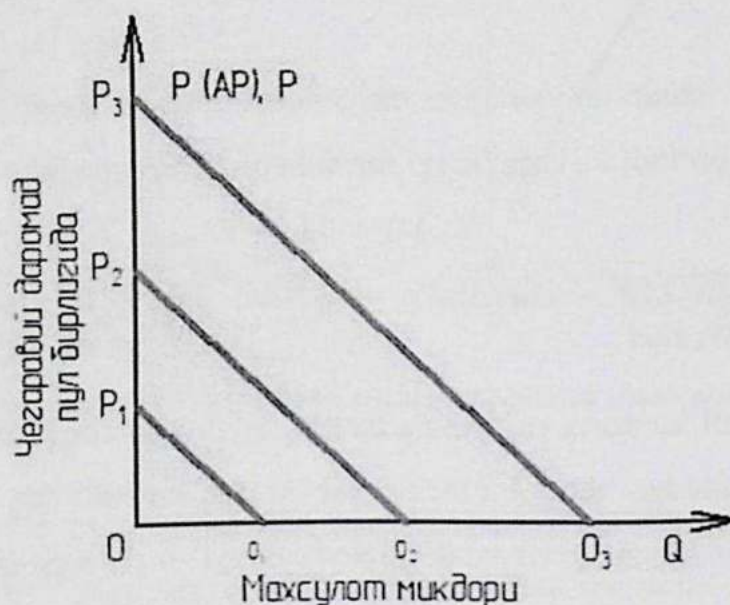
7.11-rasm. Raqobatbardosh korxonalarda mahsulotga narx va talab mosligida o‘rtacha va chegaraviy daromad

Raqobatsiz korxona va firmalarda chegaraviy daromad quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$MP < P$$

Chegaraviy daromad umumiy daromadga nisbatan kichiq ekanligini ko‘rsatadi. Buning asosiy sababi quyidagidan iborat. Korxona, firma mahsulotlarini

to'liq sotishni amalga oshirish uchun tovarlar sotish narxini tushirishlari kerak. Bu holatni quyidagi 7.12-rasmda ko'rish mumkin.

7.12-rasm. Noraqobat korxona va firmalarda o'rtacha, chegaraviy daromad, narx va talab

SHunday qilib, korxona va firmalar iste'mol bozorlarida ko'p mahsulotlarni iste'molchilarga sotish uchun, ularni sotuv narxlarini bozor xarid qilib olish talablaridan kelib chiqqan holda xarid qilib olish narxlarida sotadilar

Noraqobat korxona va firmalarda talab egiluvchan bo'lishidan kelib chiqqan narxlar iste'mol tovarlari sotiladi. Agarda talab egiluvchan bo'lmasa chegaraviy olinadigan daromad hajmi ham chegaralangan bo'ladi. Talab egiluvchan bo'lsa korxona va firmalar oladigan chegaraviy daromadlari yuqori bo'ladi.

7.6. Ilmiy-innovatsion texnik taraqqiyotida ishlab chiqarish

Ilm-fanga asoslangan texnikaviy taraqqiyot ishlab chiqarish jarayonida jonli mehnatni tejashga, buyumlashgan mehnat xarajatlarini oshirish hisobiga inson mehnati tejaladi va himoya qilinadi.

Ilm-fan va innovatsion texnikaviy taraqqiyot moddiy resurslar xarajatlarini oshirmasdan ularda tejamli foydalanishni ta'minlaydi. Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish xom-ashyolaridan texnika va texnologiyalardan samarali va tejamkorlik asosida foydalanish ishlab chiqarishdan olinadigan boylikni o'sib borishini ta'minlaydi.

Ishlab chiqarish jarayonida yangi innovatsion texnik va texnologiyalardan foydalanish moddiy resurslarini tejamkorligini ta'minlaydi. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot rivojlanib bormoqda va bu rivojlanish taraqqiyotini mustaqil ravishda korxonalar bir-birlariga bog'liq bo'lmagan holda ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish maqsadida ishlab chiqarish vositalarini samaradorligini oshirish maqsadida ma'lum texnikaviy o'zgarishlarni amalga oshirgan bo'lsalar, texnika yutuqlaridan mehnat intensivligi darajasini oshirish bo'yicha ilmiy tadqiqot natijalaridan foydalanishlar asosida ishlab chiqarish jarayonlarida ishlab chiqarish texnologik liniyalar tashkil etilishi mehnat vaqtidan va mehnatdan samarali foydalanishni ta'minlay boshladi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida ijtimoiy talabni ijtimoiy mahsulotlar hajmi va sifati bilan ta'minlash zarurligidan kelib chiqqan holda, ishlab chiqarishni rivojlantirish kapitaldan intensiv ravishda foydalanish asosiy iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish yo'li hisoblanadi.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish savollari

1. Korxona ishlab chiqarish vazifasi nima?
2. Qanday ishlab chiqarish texnologik samarasi hisoblanadi?
3. Texnologik o'zgartirish normasi nima?
4. Texnologik o'zgartirish chegarasi qanday aniqlanadi?
5. Firma ishlab chiqarish hajmi qanday o'zgaradi?
6. Mahsulot ishlab chiqarish nimaga bog'liq?
7. Alternativ ishlab chiqarish xarajatlari nima?
8. Tashqi ishlab chiqatish xarajatlari nima?
9. Ichki ishlab chiqarish xarajatlari nima?
10. O'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlari nima?

O'zini o'zi nazorat qilish testlari

1. Ishlab chiqarish vazifalari nimadan iborat?

- a) ishlab chiqarish xom ashyolaridan foydalanish
- b) ishlab chiqarish asosiy vositalaridan foydalanish
- v) istemol uchun moddiy ne'matlar ishlab chiqarish
- g) ishchi kuchlarni ish joylari bilan ta'minlash
- d) ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish asosida iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish

2. Ishlab chiqarish iqtisodiy xarajatlari nima?

- a) xom ashyolar
- b) asosiy ishlab chiqarish vositalari
- v) mehnat qiluvchi xodimlar
- g) asosiy va aylanma fondlar
- d) ishlab chiqarishni tashkil etish bilan bogliq investitsiya xarajatlari

3. Ishlab chiqarish xarajatlari nima?

- a) uzoq ishlab chiqarish xarajatlari
- b) qisqa ishlab chiqarish xarajatlari
- v) uzoq, qisqa, o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari
- g) o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari
- d) ishlab chiqarishga sarflangan investitsiya

4. Korxona foydasi nima?

- a) ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati
- b) kredit berishdan olingan foyda
- v) ishlab chiqarish vositalarini sotishdan olingan foyda
- g) daromad
- d) foyda

8-MAVZU. BOZOR IQTISODIYOTIGA RAQOBAT MODELI

Kalitli so'zlar: bozor raqobati, raqobat uslubi, narxli raqobat, narxsiz raqobat, monopol, ishlab chiqarish monopoliyasi, texnologik monopoliya, liderlik monopoliyasi, davlat monopoliyasi, administrativ boshqaruv monopoliyasi, monopoliya hukmronligi, oligapoliya, monopol raqobat, antimonopol nazariya.

8.1. Bozor sharoitida raqobat modeli

Bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat bozor mehanizmini asosiy elementlaridan tashkil topib bu raqobat ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalarga xizmat ko'rsatuvchi subyektlar bo'lgan korxona va firmalar o'rtasida raqobatni bo'lishini hech kim inkor etmaydi.

Raqobat nima?

Raqobat bu iqtisodiy va jismoniy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalariga ular o'rtasida bo'ladigan ishlab chiqarish, ishlab chiqarish xom ashyolariga, arzon ish o'rniga, iste'mol bozorlarini egallash maqsadida tovarlarga ya'ni xom ashyo moddiy ishlab chiqarilgan resurslarga iste'mol mahsulotlarini daromad olishni ta'minlovchi narxlarda iste'molchilarni o'zlariga jalb qilish maqsadida o'zaro raqobatga kurashishdir.

Raqobat va bozor kategoriyalarini iqtisodiy harakatlari bir-birilariga o'zaro bog'liq.

Raqobat bozor iqtisodiyotining zaruriy iqtisodiy mehanizmi bo'lib bozor iqtisodiyoti rivojlanib borishida muhim ahamiyatga ega. Uning mohiyati quyidagilardan tashkil topdi:

- ijtimoiy iqtisodiy manfaatdorlikni ta'minlovchi bozor iqtisodiyotini rivojlantirishga o'zining ta'sirini o'tkazadi;
- ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalarni rivojlantirishda moddiy va moliyaviy resurslarni tarmoq korxonalari o'rtasida taqsimotini muqobil darajada bo'lishini ta'minlaydi;

– ishlab chiqarish resurslarini taqsimotini muqobil bo‘lishiga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi;

– ijtimoiy jamiyatga tarmoqlar yo‘nalishiga korxona va firmalar tomonidan olinishi lozim bo‘lgab foydani tartibga solib turadi;

– bozorni nosamarador ishlab turgan korxolarnadan tozalashni ta‘minlaydi;

– iste‘mol bozorlarida iste‘molchilarga taklif qilinayotgan iste‘mol tovarlariga muqobil narxlarni belgilanishini ta‘minlaydi.

Bozor tarkibini ifodalovchi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlardan biri iste‘mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxona va firmalar soni tartibga solib boradi.

Mikroiqtisodiyotiy nazariyaga asosan to‘rt bozor iqtisodiyoti modellari tan olinga modellar hisoblanadi.

Bozor tarkibini toifalashtirishda ko‘rish mumkin

Ko‘rsatgich	Xozirgi raqobat	Monometrik raqobat	Oligapoliya	Safmono-poliya
Firmalar soni	CHeklanga mayda korxonalar	Katta bo‘lmagan korxonalar	Yirik korxonalar	Bitta yirik korxonalar
Mahsulot turi	Standartlashgan bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchilar	Differensiallashgan	Bir xil yoki differensiallashgan	Yakka yirik korxona
Nazariy quruvchi narx	Narxlarda o‘zgartirishni yo‘qligi	CHeklangan katta bo‘lmagan korxonalar	CHeklangan xukumlar	Narxlar belgilanadigan
Kirish va chiqish to‘siqlari	To‘siqlarni yo‘qligi	Katta bo‘lmagan to‘siqlar	Mahsulot differensialashgan	O‘zining xususiyatlariga ega

Iste‘mol tovarlariga iste‘mol narxlari belgilanishida ko‘pincha iste‘mol qilishdan iste‘molchini uzoqlashtiradi

SHu bilan birga iste‘mol mahsulotlarni differensiallashtirish

iste‘mol tavarlarini xarid qilishdan iste‘molchilarni uzoqlashtiradi.

Firmalar iste‘mol tovarlariga belgilangan narxlarga ta‘sir etadimi?

Albatta ta'sir etadi.

Monometrik raqobat 0.3-0.5 , 0.6-0.8 bu koeffitsiyent korxonalar

Bu holatni iqtisodchi Lerner(K) ko'rib chiqqan

$$R = \frac{P - MC}{P}$$

Agarda bozor uchun monometrik raqobat 0.3 ga teng bo'lsa umuman raqobat bozor iste'moliga 0.6-0.8 ga teng bo'lsa monopoliyaga by ko'rsatgich 1.0 ga teng bo'ladi

Demak bozorga narxiga ta'sir monopol darajasi keltirgan misilimizda qanchaga teng bo'lishini ko'ramiz

$$R1 = \frac{P - MC}{P} = (100 - 70) / 100 = 0.3$$

Foizini tashkil etar ekan.

Korxona va firmalar o'zlari oldiga qo'ygan maqsadga iste'mol bozorlariga iste'mol tavarlari orqali raqobatni olib boradilar.

Korxona va firmalar maqsadga erishish uchun siyosiy raqobat usuli bu tovarlarga narxlarni belgilashga bog'liq.

Narx raqobati iste'mol bozorida iste'mol narxlarini nazorat qilish asosida raqobat bozorlari o'rnatiladi. SHu bilan birga narxlar bilan bog'liq bo'lmagan raqobat ham mavjud. Bu, asosan, iste'mol bozorlariga innovatsion tovarlarni chiqarish orqali tashkil topadi.

Buning uchun esa ishlab chiqarish texnologiyalarining takomillashtirish, xaridorlarga, ijtimoiy xizmatlarni takomillashtirish iboratdir.

Iste'molchilar bilan korxona firma ishlab chiqarilgan tovarlarni xarid qilish, bitimlarni tuzish, davlat tomonidan moliyaviy yordam hisobiga davlatdan beg'araz yordam mablag'larini olishda ifodalaniladi.

Bu narxlar bilan ya'ni uni o'sishi bilan bog'liq bo'lmaganligi sababli, bu xususiy vijdoni raqobatni tashkil etildi. SHu bilan birga vijdotsizlik ya'ni asoslanmagan raqobat ham mavjud , bu raqobat turi asoslangan raqobatdir ularga quyidagilar kiradi:

- korxona, firmalar tomonidan ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy resurslarni xarid qilib olishdagi to'siqlar.
- korxona va firmalar faoliyatlarini kamsitish hollari.
- mahsulotlar bo'yicha axborot va resurslarni noto'g'ri tashkil etilishi.
- tuzilgan ishlab chiqarish va iqtisodiy bitimlarni buzilishi.
- korxona va firmalar ishlab chiqarilgan tovarlar va ijtimoiy xizmatlari ko'rsatilishiga demping narxlarni o'zgartirilishi.
- sanoat sohalarida korxona va firmalar dan ularni ishlab chiqarish tajribalarini innovatsion yangiliklarni o'g'irlash, usuli bozor iqtisodiyoti sharoitlariga qurish mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitiga yuqori da keltirilgan erkin raqobatga asoslangan raqobat larni bo'lish va ularni ishlab chiqarish va iste'mol bozorlarida o'zlarining hokimliklarini o'rnatishlari, yangi korxona firmalarni tashkil etishga salbiy ta'sir etadi.

Iqtisodchi olim Philipis 1958 yili ishsizlik va inflyatsiyani buzilishiga olib keluvchi sabablarni o'rganish asosida u nominal ish haqi ishsizlik bilan bog'liq ekanligini asoslab ishsizlik tovarlar , xizmatlar va ish haqini o'sishi bilan bog'liq ekanligini asoslab berdi.

Xulosa qilib aytish mumkinki inflyatsiya doimiy ravishda bo'lib turishi iqtisodiy innovatsion rivojlanishiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

8.2. Hozirgi zamon raqobat modeli

Bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatuvchi subyektlar o'rtasidagi ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar bo'yicha ifoda etuvchi bozor mexanizmi xizmat ko'rsatuvchi vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi.

Raqobat ishlab chiqarish bu ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish subyektlari o'rtasida bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarni obektiv shart sharoitlar asosida rivojlantirishi kerak. Raqobatni to'g'ri tashkil etish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish tarmoq sohalarida barqaror va samarali rivojlanishi ta'minlashi bilan birga u bilan ishlab

chiqarish va ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalarida innovatsion texnika ishlab chiqarish texnologiyalari asosida innovatsion tovarlar ishlab chiqarish bilan birga ijtimoiy xizmatlarni rivojlantirib borishini ta'minlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlariga hozirgi zamon talablariga javob beruvchi raqobatni asosiy belgilari bo'lib quyidagilar hisoblanadi.

- ishlab chiqarish ijtimoiy xizmat ko'rsatish subyektlarini miqdoriga va ishlab chiqarish ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishi, turli tarmoq yo'nalishlarga bo'linganligi;

- ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatuvchi bo'limlarning ko'pligi;

- iste'mol bozorlarini iste'mol bozorlariga xizmat ko'rsatish maqsadida korxona firmalarning erkin kirishi, ularga iste'mol bozorlariga kirishda tashkiliy iqtisodiy xizmatlar ko'rsatish larga to'siqlar bo'lmasligi;

- ishlab chiqarish korxonalarining bir xil normativ talablarni iste'molchilarga tashkil etilishi;

- ishlab chiqarish subyektlari tomonidan tovarlarga qo'yilgan narxlarni nazorat qilib bo'lmasliklaridan tashkil topadi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitiga takomillashgan erkin raqobat iste'mol bozoriga taklif qilinayotgan iste'mol tovarlar turli yirik va mayda sotuvchilar tomonidan amalga oshiriladi.

Mayda iste'molchilar tovarlarini ishlab chiqaruvchi subyektlar ishlab chiqarilayotgan iste'mol bozoriga taklif qilinayotgan iste'mol tovarlari tashqari bozor iqtisodiyoti narxini o'zgartirishga ta'sir etmaydi.

Bozor sharoitida iste'mol tovarlariga agarda borsa, ishlab chiqaruvchi subyektlar va ishlab chiqariladigan iste'molchilarning iste'mol tovarlarini sotuvchi savdo xodimlar, o'zaro kelishuv asosida iste'mol bozori narxlarida ular ta'sir qilishlarishi mumkin.

Mayda ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi korxona va firmalar o'zlarining kichiq joyda ishlab chiqarilayotgan va iste'mol bozorlariga taklif qilayotgan iste'mol tovar mahsulotlari narxlarini o'sishiga ta'sir eta olmaydilar.

Iste'mol bozorlarida tovarlarning iste'mol narxlarga bo'ladigan ta'siri faqat iste'molchilar talablarini bir xil xarid qilib olishga mualliflari bo'lgandagina iste'mol tovar tovarlar mahsulotlar iste'mol bozorlariga yagona narxlarda sotilishi mumkin.

Bunday holat bo'lishi mumkin emasligi natijasida iste'mol bozorlarida narxlarni turli darajada bo'lishi ular o'rtasida taklif qilinayotgan iste'mol tovarlarini yuqori narxlarda sotish bo'yicha raqobat bo'ladi.

Mikrodarajada kichiq ishlab chiqarish subyektlari tomonidan ishlab chiqilayotgan iste'mol tovarlarni hajmini kichiq bo'lishi tovarlar iste'mol narxlari turli darajada bo'lishini asosiy sababidir.

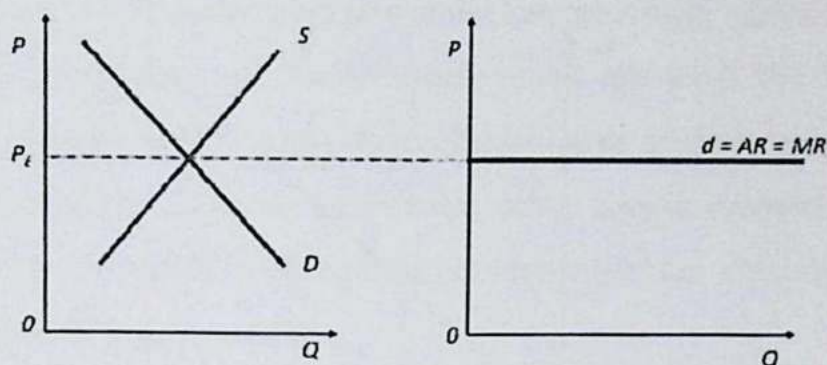
Iste'mol bozorlarida iste'mol tovarlari bo'yicha tashkil topayotgan narxlar iste'molchi xaridorlar faqat umumlashgan holda ularning iste'mol tovarlari xarid qilib olish narxlariga ta'sir etishlari mumkin. Ishlab chiqarish subyektlari kichiq korxona va firmalar dan tashkil topishi ularni o'zaro iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish o'zaro kelishuv orqali iste'mol narxlari talab darajasida bo'lishi mumkin.

Agarda tovar mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi subyektlar bilan ularning iste'mol tovarlari sotuvchi savdo xodimlar o'zaro kelishalar, iste'mol narxni iste'mol bozorida yagona bo'lishi mumkin.

Bizga ma'lum hozirgi sharoitda mikro darajadagi korxonalar iste'mol bozorlarida tashkil topayotgan narxlariga o'z ta'sirini o'tkazmaydi. Iste'mol narxlar talab va taklif asosida tashkil topadi.

Iste'mol bozorlardagi erkin raqobat moddiy ne'mat ishlab chiqaruvchi kichiq korxona va mikrofirmalar tomonidan iste'mol bozorlarida iste'molchilarga taklif qilinayotgan mahsulotlar iste'molchilar tomonidan belgilangan narxlarda o'z ta'sirini o'tkazmaydi iste'mol narxlari talab va taklif qo'yish asosida tashkil topadi.

Bu holatni quyidagi grafikda ko'rish mumkin.

8.2-rasm. Ishlab chiqarilgan mahsulotga talab va taklif ya'ni bozor erkin raqobatga (a) shakllanishi va bir talab (b) ifoda etilgan

Firma iste'mol bozorlarida (8.2-rasm) taklif etilayotgan (a) tovarlarga talab va taklif asosida bozor narxini oladi va shu narxda iste'mol tovarlarini sotadi.

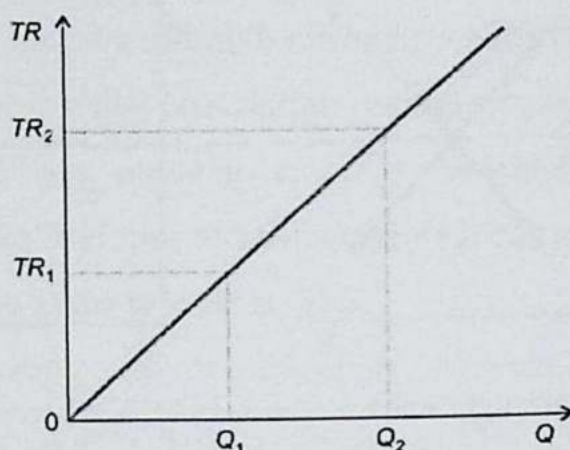
Bir firma ishlab chiqargan va iste'mol bozoriga (a) taklif qilayotgan tovarga talab firma belgilangan narxda belgilanishi sababli 8.2-rasmda (b) qismida to'g'ri chiziq holatiga tovarni ishlab chiqarish hajmiga to'g'ri bo'ladi.

Talab va taklif asosida tovarlarga belgilangan narx(p) yoki past bo'lsa firma uning iste'molchilarni yo'qotdi. Firma ishlab chiqargan iste'mol tovarlariga talab taklif asosida belgilangan(p_1) qiymatiga nisbatan u foyda emas balki ziyon ko'radi.

Bunday holatda firma olishi lozim bo'lgan o'rtacha va chegaraviy daromad iste'mol bozorida talab va taklif etganda bosh sharoitidan kelib chiqqan narxga sotishga majbur bo'ladi. SHuning uchun iste'mol mahsulotiga bo'lgan talab bir firma mahsulotida bir vaqtda o'zida egri talab va chegaraviy daromadga mos keladi. Bozor sharoitida bir firma tomonidan ishlab chiqilgan iste'mol tovarlarini sotish ega daromad o'sishini ishlab chiqarayotgan mahsulot hajmini oshirish va uni sotish orqali amalga oshiriladi.

Bozor ishlab chiqarish jarayonida mahsulotlari ishlab chiqarilishiga xar qanday to'siqlarni bo'lishiga qaramay ishlab chiqarish subyektlari iste'mol tovarlariga bo'lgan talablardan kelib chiqqan tovar ishlab chiqarish hajmini oshirishdan iqtisodiy manfaatdordirlar.

Quyida (8.3 rasmda) raqobatdosh korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish hajmini o'sib borishi keltirilgan.

8.3 rasm Umumiy daromadning o'sish egri chizig'i

Bozor raqobat erkin raqobat sharoitiga korxona va firmalar tomonidan iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishga hech qanday qarama qarshiliklar bo'lmaydi. Natijada korxona, firma ishlab chiqarish jarayoni o'sib boradi va korxona oladigan umumiy daromad o'sishiga olib keladi. Maxsus ishlab chiqarish sharoitlarini o'sib borishi korxona va firma oladigan daromadga to'g'ri proporsional bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotini xususiyatiga kelib chiqqan bozor iqtisodiyoti ishlashni istagan korxona va firmalar mavjud bo'lgan bozor munosabatlariga moslashuviga harakat qiladilar. Harbir korxona firma bozor sharoitiga teng huquqlarga ega bo'lishiga qaramay, hozirgi sharoitda bor bo'lgan bozor holatiga bozor munosabatlariga moslashuviga harakat qiladilar.

Haqiqatan ham bozor subyektlari bo'lgan korxona va firmalar teng huquqli subyektlar tariqasida belgilangan teng huquqlarni ta'minotchi qonunlar darajasida mustaqil subyektlar bo'lib, o'zlarining faoliyatlarini olib boradilar. Bozor iqtisodiy talablariga rioya qilgan holda ishlab chiqarish sharoitlarini tashkil etish va uni ijtimoiy iste'mol talablarini qondirish ta'minlash yo'lida umumiy iqtisodiy taraqqiyot yo'lida amalga oshirilayotgan bozor iqtisodiyotini samarali bir subyekt tariqasida qarash zarurligini ko'rsatadi va uni har tomonlama rivojlantirish jamiyat uchun ijtimoiy, iqtisodiy ahamiyatga ega.

Bozor iqtisodiyoti turli mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish subyektlari ni ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish

mamlakat darajasida ishlab chiqarish jarayonini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish darajada ishlab chiqarishni olib borish orqali yetarli miqdorda foyda olish asosida ijtimoiy xizmat turlarini talab darajasida rivojlanishi ni ta'minlash mumkin.

Bozor iqtisodiyoti korxona va firmalar uchun asosiy daromad olish manbai hisoblanadi. Bozor sharoitida bo'ladigan erkin raqobat ishlab chiqarish sharoitlarini harakatga keltiruvchi asosiy omildir.

Bozor sharoitida raqobat va iste'mol tovarlarini belgilangan holatda erkin raqobatni tashkil etishi tufayli korxona va firmalar yuqoridagi foyda olish maqsadida ishlab chiqarish harajatlarni ishlab chiqarilayotgan mahsulot bo'yicha kamaytirish yo'lida moddiy ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va mehnat unumdorligini oshirish uchun ishlab chiqarish korxonalarida zarur bo'lgan shart sharoitlar yaratish bo'yicha chora tadbirlar ko'radilar. SHu bilan birga bozor iqtisodiyoti raqobati va nafaqat iste'mol tovarlari jamiyat a'zolari ga ko'rsatilgan ijtimoiy xizmat sohalaridagi narxlarni tartibga tushirish bilan balki ishlab chiqarish omillaridan , mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

Bozor raqobati iste'mol talablarni qondirish iloji boricha maksimal darajada iste'mol va ishlab chiqarish tovarlariga bo'lgan ijtimoiy va shaxsiy talablarini qondirishni harakatga keltiruvchi asosiy kuchlardan biri deb qarash lozim.

Bozor raqobati ishlab chiqarish jarayonini iqtisodiy tarmoqlar darajada olib borishi uchun zarur bo'lgan tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni belgilashda muhim rol o'ynaydi.

Bozor iqtisodiyotini erkin raqobatga aylantirgan model bozor sharoitiga talab va taklif asosida va nafaqat tovar mahsulotlari narxlarini talab va taklif asosida muqobil narxlarni belgilash ni ta'minlaydi, balki bu raqobat milliy iqtisodiyotni barqaror va samaradorli rivojlanishiga qaysi iqtisodiy tarmoqlarga e'tibor berish, iqtisodiy tarmoqlar o'rtasida to'g'ri talab va taklif ga javob beradigan nisbatlarni takomillashtirib turishga va iqtisodiy tarmoqlar, ularning ishlab chiqarish korxonalarida iste'mol bozorlarida narxsiz raqobatni rivojlanishiga olib keladi. Bus asosan ishlab chiqarish jarayonlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi, sanoat xom ashyolar va texnika texnologiyalarni rivojlantirish, evaziga innovatsion ishlab

chiqarish qurollariga mahsulotlarida hamda ijtimoiy xizmat ko'rsatishlarda ajralib turadi.

Narxlarga bog'liq bo'lmagan raqobat va bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish jarayonlarida yirik ishlab chiqarish kompaniyalari, zavod fabrikalar turli tarmoq ishida ishlab chiqarish aksionerlik jamiyatlarini rivojlanishiga va ijtimoiy sohalarida yirik turli yo'nalishlarda birlashtirishni tashkil etishga olib keladi.

Natijada bozor iqtisodiyoti sharoitida bo'lgan narxlarga asoslangan erkin raqobatni uning o'rniga nonarxiy ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalarida bo'ladigan bu turdagi narxli raqobatni hissasi kamayib boradi. Chunki ishlab chiqarish jarayonida innovatsion turdagi rivojlanib borishi, iste'mol tovarlari va ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalarini arzonlashuviga olib keladi.

8.3. Takomillashmagan raqobat turlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalarida ishlab chiqarish jarayonlarida bo'ladigan yiriklashuvi holatlari turli shakllarda erkin takomillashmagan o'zaro iqtisodiy munosabatlar subyektlari bo'lib, yirik korxona asosida raqobatning bu turlari yuzaga keladi.

Takomillashmagan raqobat turlari mos bo'lgan ishlab chiqarish subyektlarini tashkil topishiga asosiy sabab korxona va firmalar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni buzilishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish korxonalari tarmoq korxonalari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni buzilishiga sabab har bir ishlab chiqaruvchi subyekt yuqori foyda olish maqsadida iste'mol bozorlarida o'zlarining mulkdor darajasiga iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berish o'zlarining hukmronliklarini saqlash maqsadida bir xil iste'molchilarni ishlab chiqarish yo'nalishlari korxona va firmalar o'z hokimiyatlari bilan yoki majburiy ravishda ularni bu korxona yoki firma lar iqtisodiy jihatdan iqtisodiy holatlari yuqori bo'lgan subyektlar iqtisodiy kuchsiz korxona va firmalar ni qo'shib olisha sosida turli shartli ko'rinishlarida ishlab chiqarish yoki ijtimoiy xizmat ko'rsatish monopo'liyasi, tashkil topa boshladi.

Bu monopoliyalarning quyidagi shakllarga ega: ishlab chiqarish monopoliyasi, texnologik monopoliya, ilmiy texnika taraqqiyoti ga asoslangan monopoliya, davlat monopoliyasi, administrativ boshqaruv monopoliyasi tashkil etildi.

Ishlab chiqarish monopoliyasi. Ishlab chiqarish tarmoq sohalarida ishlab chiqarishni tashkil etish va daromad olishni o'sib borish ta'minlash maqsadida bu turdagi iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxona va firmalar o'rtasida arzon moddiy resurslar uchun arzon ishlab chiqarish vositalari ishchi kuchlari uchun iste'mol bozorini egallash uchun olib boradigan raqobat kurashlari oqibatida bu ishlab chiqarish subyektlaridan ayrim korxona va firmalar ni daromadlarini o'sib borishi tufayli ishlab chiqarish jarayoni yiriklasha boshladi. Ishlab chiqarish jarayonini yiriklashuvi asosida ishlab chiqarish monopoliyalari 2 usulda tashkil topgan.

Ishlab chiqarish monopoliyasi korxona tomonidan o'sib borayotgan foyda hisobiga va bixil yo'nalishda ishlab chiqarishni tashkil topgan korxona va firmalar o'zaro qo'shiluvi natijasida tashkil topgan.

Ishlab chiqarish jarayonida bir turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish sohalarida yiriklashuvi ilmfan va texnika taraqqiyoti bilan bog'liq.

Ishlab chiqarish jarayonida mahsulotlarni tashkil topishi, ishlab chiqarish korxona va firmalar ni iste'mol bozori uchun kurashdan va bozor talablariga javob beradigan narxlarga bo'lgan korxona va firmalar harakatidan qutqardi chunki monopol ishlab chiqarish sohalarida emas balki iste'mol bozorlarida sotish jarayonlarini ham egallab bo'ldilar.

Iqtisodiy rivojlanishning tarmoq yo'nalishlarida bixil iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi kichik korxona va firmalar monopoliya birlashmalari birlashuvi bozor iqtisodiyoti sharoitiga erkin raqobat asosida ishlab chiqarish sharoitlarini rivojlanishi va iste'mol tovarlarini talab va taklif asosida iste'mol tovarlarini tashkil topishiga salbiy ta'sir etadi.

Texnologik monopoliya asosiy iqtisodiy tarmog'i yo'nalishlari ishlab chiqarish sohalarini texnikaviy jihatdan rivojlanishiga ifodalanadi. Texnologik monopoliya asosan, elektr energiyasini ishlab chiqarish bilan boshqa metallurgiya,

kimyoviy mahsulotlarni ishlab chiqarish, samolyotsozlik, mashinasozlik, temir yo'l transportlarini qishloq xo'jaligi uchun zarur tol zarur bo'lgan texnika va ishlab chiqarish texnologiyalarini yaratish bilan bog'liq tarmoqlarida yirik texnologik monopoliyalar tashkil topishiga ifodalanadi. Texnologik monopoliya ishlab chiqarishni rivojlanishi va nafaqat o'zini ishlab chiqarish, o'rni iste'mol bozorlari uchun texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishdagi balki tashqi davlatlarga ham tegishli texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishni ta'minlaydi. Texnologik monopoliyalar ishlab chiqargan texnologik mahsulotlari faqat ichki bozorda emas, balki jahon iste'mol bozorlarida ham raqobatda bo'lishi lozim.

Ilmiy texnikaviy taraqqiyot bilan bogliq bo'lgan kompaniya ilmiy texnikaviy taraqqiyot asosida ma'lum bir yangi texnologik ishlab chiqarishga bog'liq bir maxsus ishlab chiqarishda yagona kompaniya bo'lsa bu kompaniya ana shu yangilikni ishlab chiqaruvchi monopol subyekt bo'lib, uning ishlab chiqarayotgan mahsulotiga boshqa raqobatdosh kompaniya yo'qligidan foydalaniladi. Masalan, Andijondagi Asaka avtosanoat kompaniyasi yengil avtomobillarini ishlab chiqarishni bunga misol qilib olsak bo'ladi.

Ilmiy texnikaviy ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan yangilik o'sha kompaniya ilmiy tadqiqot bo'lishi tomonidan ishlab chiqilgan mahsulot bo'lishi yoki boshqa bir ishlab chiqarish monopoliyasini ishlab chiqarish yangi ilmiy texnologik bo'lishi mahsulot yoki xorijiy mamlakat kompaniyasi ishlab chiqargan texnologik mahsulotlarni sotib olish asosida uni iste'mol bozorlariga olib chiqishda ifodalanishi mumkin.

Monopoliya biror ilmiy tadqiqot loyihalarni sotib olish asosida iste'mol tovar mahsulotlarni ishlab chiqarish va bu tovarga sotib olingan loyiha asosida ishlab chiqarishni tashkil etish monopolita bu mahsulotlarni egasi hisoblanadi.

Administrativ boshqaruv monopoliyasi shaklida xam monopoliyalar mavjud. Administrativ boshqaruvga asoslangan holda mamlakat ilmiy iqtisodiyotini boshqaruvi sharoitiga administrativ boshqaruv monopoliyalari bo'lishi mumkin. Administrativ boshqaruv monopoliyasiga ishlab chiqish, iqtisodiy xarajatlarni belgilash va ishlab chiqarilgan tovarlarning iste'mol narxlari ham ana shu

administrativ boshqaruv monopoliyasi davlat taklifi asosida ularga iste'mol narxlarini belgiladi. Administrativ kompaniya bilan boshqariladigan monopo'lya tomonidan ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlarga raqobat bo'lmaydi. Uni monopo'liya ekanligini u tomonidan ishlab chiqilgan mahsulotlarni raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarish yo'l qo'yilmaydi.

Bu administrativ boshqaruv kompaniyasi uchun bozor qonunlariga asoslangan bozor iqtisodiyoti sharoitiga bozor o'zining vazifalarini bajarmaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tashkil topgan monopoliyalar turlari, bozor iqtisodiyoti sharoitida bozor iqtisodiyoti turli ko'rinishda turli daromadga ega bo'ladi. Ilmiy texnikaviy monopo'liyalar, milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga muhim vazifani ya'ni ishlab chiqarish jarayoni uchun innovatsion ishlab chiqarish texnologik loyihalarni ishlab chiqarish bilan ularni ishlab chiqarishni amalga oshiradi.

Monopo'liyalar asosida ishlab chiqarish jarayonlari tashkil etish va ularni boshqarish o'ziga xos xususiyatga ega. Yagona sifat monopoliya bu bozor iqtisodiyotiga yagona iste'mol tovarlarni sotuvchi monopoliyaga mutloq monopoliya deb atadi.

Sof monopo'liya sharoitiga bo'lish talablari:

- agarda ishlab chiqarish tomonidan iste'mol bozorida ma'lum bir tovar mahsulotini ishlab chiqarish va sotish vazifalarini olib borsa;
- ishlab chiqarish resurslarga tanho egalik qilsa;
- bozor talablarini asosiy qismini o'z yo'lida ushlab tursa;
- boshqa korxonalarni bu monopo'liyaga kirishi mumkin emasligi bo'lsa;
- raqobatning yo'qligi bilan tavsiflanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmat ko'rsatishda yirik ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish tashkil topishi, bozor sharoitida erkin raqobatni rivojlanishiga salbiy ravishda o'z ta'sirini o'tkazadi.

Bozor sharoitida monopo'liya korxonalar shaklida ayrim tovar mahsulotlarni ishlab chiqarish shaklida yirik monopo'liyalar, iqtisodiy rivojlanish va erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyotiga bo'lgan ishlab chiqarish va savdo xizmatlarini olib boruvchi korxonalarni o'zlariga qo'shib olishi yoki ishlab chiqarish

iste'mol bozorlarida chiqarib tashlash orqali raqobat holatlarini yo'qotadi. Natijada ishlab chiqarish va iste'mol bozorlarida xizmat qilish vazifalarini yirik tashkil topayotgan monopo'liylar egallamoqda.

Yirik ishlab chiqarish mulklarga ega bo'lgan monopo'liylar bozor iqtisodiyoti sharoitida monopolistik huquqlarga ega bo'ladilar. Monopo'liyalarni ana shunday hukmronligi iste'mol bozorlarida o'z ta'sirini o'tkazadi. Monopolialar bozor sharoitiga erkin talab va taklif asosida tashkil topgan narxlarga ularning ta'siri natijasida narxlarini tashkil topishi asosiy talab va taklif bo'lishiga olib keladi. Buning asosiy sababi monopolialari ishlab chiqarayotgan tovarlarni monopol narxlarda sotish bilan bir qatorda tovarlarni talab va taklifni e'tibor bermasdan bozoriga iste'mol tovarlarini arzon narxlarda sotish orqali bozordagi talab va taklif asosida tashkil topayotgan narxlarni buzilishiga mayda ishlab chiqaruvchi kichiq korxona va firmalarni sinishiga olib keladi.

Monopo'liylar ishlab chiqarish jarayonlarini bir tarmog'iga ixtisoslashuv lari natijasida ular bu tarmoq ishlab chiqarish korxona va firmalar va iste'mol bozorlarda ularning monopollik holatlaridan kelib chiqqan holda kichiq korxona va firmalar, mikrofirmalarni iqtisodiy faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi natijasida har yili o'rtacha 5-10 foizdan ortiq ishlab chiqarish va iste'molchilarga xizmat ko'rsatuvchi kichiq korxona firmalar va mikrofirmalar bankrotga uchraydilar.

Yirik monopol korxonalarni iqtisodiy tarmoqlarda hukmronlik darajalari qanday holda ekanligini iste'mol bozorlarda ularning hukmronlik qilish darajasiga qarab belgilash mumkin.

Ishlab chiqarish bilan shug'ullanayotgan monopo'liyalarni iste'mol bozorlarida monopo'llik darajalarini aniqlashda Xerfidalya-Xirshman

$$H = S_1^2 + S_2^2 + \dots S_H^2$$

keltirilgan formuladan S1 har bir firmani bozordagi hissasi ni ifoda etadi. Bu holatni quyidagi misol bilan tushuntiramiz aytaylik bir korxona yoki firma iste'mol bozorida bir mahsulot turini 80% sotadi deb hisoblasak, qolgan 3 korxona yoki firmalar boryo'g'i 20% mahsulotni 3 korxona yoki firma hissasiga sotish to'g'ri keladi.

Xerfidalya-Xirshmanga ko'ra.

$$\text{Formula } H = 80^2 + 6.67^2 + 6.67^2 + 6.67^2 = 653.3$$

ga teng bo'ladi. Hisoblab chiqilgan indeks normativ indeks bilan tasdiqlash asosida tarmoqlarda monopoliyalashtirish darajasini aniqlash mumkin. Iste'mol bozorlarida korxona yoki firma lar hukmronlik darajalari iste'mol hukmronliklari bo'lgan talab va darajalariga bog'liq. Sof ishlab chiqarish monopoliyalari ham mavjud. Bunday holatlarda ishlab chiqaruvchi monopoliya iste'mol bozorlarida ham to'liq monopolistik huquqlarga ega. Masalan Asaka yengil avtomobil ishlab chiqaruvchi CHEvrolet avtomashinasi bu marka bilan O'zbekistonda yagona yengil mashinalar ishlab chiqaruvchi monopol korxona bo'lishi bilan birga iste'mol bozorlarida ham shu markadagi yengil avtomobillarni solishtirib monopolistik huquqlarga ega.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida sof iqtisodiy monopoliya sharoitiga erkin raqobat bo'lmaydi. Bu degan so'z yirik korxonalarda raqobat yo'qmi?

Albatta bor monopoliyalarga ishlab chiqarish ma'lum bir tarmoq yo'nalishlarida yoki iste'mol bozorlarida egalik qilish yo'lida birinchidan tarmoq yo'nalishlardagi va tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish jarayonlarini egallash uchun iste'mol bozorlarida o'zlarining hokimlik darajalarga ega bo'lishi ta'minlash uchun monopoliyalar raqobat bo'ladi. Monopolistik bozorlarda erkin raqobat bo'lmaydi va ulardagi monopolistik raqobatga doimo ishlab chiqarish jarayonlari va iste'mol bozorlaridagi egallash uchun bo'ladigan raqobat oqibatida bir korxona monopoliyasini sinishiga olib keladi. Ko'pgina holatlarda bozor sharoitida o'zining hukmdorlik holatiga ega bo'lgan monopolistik korxona o'ziga nisbatan iqtisodiy holati past bo'lgan korxonani sinishiga yoki uni qo'shib olishga asosida ular o'rtasidagi raqobatga barham beradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida monopoli korxonalar va monopollashgan korxonalar o'rtasida bo'ladigan raqobat sharoitida monopoli korxonalar boshqa korxonaga nisbatan ustun darajada ahamiyatga ega bo'ladilar. Bu monopoliyalar nafaqat ishlab chiqarish jarayonida balki iste'mol bozorlarida ham hukmronlik qiladilar. Monopolistik birlashmalar ishlab chiqarish tarmoq korxonalarida va iste'mol bozorlarida ham hal etish lozim bo'lgan muammolarni ijobiy jihatdan hal

etadilar. Iqtisodiy taraqqiyotida iqtisodiy faoliyat olib borayotgan monopoliyalarni tabiiy va sun'iy monopoli bo'lish mumkin.

Tabiiy tashkil topgan monopoliyalar, iqtisodiyotlarning ishlab chiqarish tarmoqlarida yagona monopoliya bo'lishi mumkin. Masalan "O'zneftgaz" kompaniyada "O'zbekiston ko'mir" aksionerlar jamiyati va boshqalar

Bu aksioner kompaniyalarga raqobat qiluvchi korxonalarni o'zi yo'q. Ammo ularni ishlab chiqarish bo'limlari o'rtasida erkin raqobat mavjud. Sun'iy tashkil topgan monopoliyalar odatda bir necha ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish korxonalarini o'zaro qo'shiluvidan tashkil topgan.

8.4. Oligapoliya monopoliya'ning bir turi ekanligi

Bozor iqtisodiyotiga sharoitiga yirik ma'lum miqdorda iste'mol bozorlar doirasidan kelib chiqqan holda biznesga yirik oligopoliya monopoliyalar bo'lgan yiriklashgan savdo formatlari iste'mol bozorida iste'molchi xaridorlarga xizmat qiladilar.

Oligopoliya monopoliyalari monopoliyalardan quyidagilar bilan farq qiladi:

- bozor sharoitida iste'molchilarga xizmat ko'rsatuvchi savdo xizmatlarini tashkil etgan holda iste'molchilarga xizmat qiladi;

- yirik savdo liga pullik savdo tashkilotlariga ko'p hollarda yirik olingan ishlab chiqarish monopoliyalari ularga xizmat qiladi va zarur iste'mol mahsulotlari bilan ta'minlaydi;

- yirik ishlab chiqarish va iste'molchilarga xizmat ko'rsatuvchi aliga pol monopolistik korxonalarga qo'shilishi birga hamkorlik asosida ishlash murakkab muammo hisoblanadi, oligopol monopolistik monopoliyashtirish, ishlab chiqarish va savdo sohalarida yuqori darajada oligopol foyda olishlari ularga monopolistlarni hamkorlikda ishlash maqsadida qo'shuv qo'shiluvchiga to'siqlar katta bu to'siqlardan asosiysi ular olayotgan monopolistik foydani uzatishiga hamkorlikni istamaydilar;

- iste'mol bozorlarida iste'molchilarga xizmat ko'rsatuvchi olingan monopoli korxonalar bu bozorga ularning mahsulotlarini xaridor iste'molchilarga lingan savdo korxonalari orqali sotuvni tashkil etish etdilar;

– monopol korxonalar o'zlarini ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishda, iste'mol mahsulotlarining iste'molchilarga sotirilishida korxona o'rtasida bo'ladigan raqobat larni e'tiborga olish kerak.

Oligapol ishlab chiqarish va Oligapol savdo kompaniyalari ma'lum bir tovar iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'molchilarga sotish jarayonini asosiy qismini egallashi ularni iste'mol tovarlarining ishlab chiqarish va iste'molchilarga sotish narxlarini belgilashdagi roli katta bo'ladi.

Biroq Oligapol ishlab chiqarish va savdo fermalarida ishlab chiqarishni jarayonini va iste'mol bozorini qo'lga olish maqsadida o'zidan kuchsiz korxona va firmalar iqtisodiy firmalarini qo'shib olishga bo'lgan manfaatdorlik darajalari yuqori bo'ladi.

Oligapol ishlab chiqarish va savdoni tashkil etuvchi Oligapol kapitali ishlab chiqarishni va bozor savdosini o'ziga qarashdan iqtisodiy manfaatdorligi yuqori bo'ladi. Bozor iqtisodiyotidagi oligapol mulk egalari bozor iqtisodiyotining eng mukammal bozor raqobatini tashkil etish model hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotidagi sharoitiga monopol ishlab chiqarishni monopo'l savdo mulkchiligi rivojlanib borishi erkin raqobat asosida narxlarni tashkil topishiga zid bo'lib iste'mol bozorlarini asosiy qismini o'z qo'llarida ushlab turadilar.

Oligapoliya monopo'liyasini iqtisodiy faoliyatidagi samaradorligini aniqlashda ikta usul mavjud.

Oligapoliya monopo'liyasini bir turi bo'lib, ishlab chiqarishda va iqtisodiy bozorlarida iste'molchilarga xizmat ko'rsatish natijalari ular tomonidan olingan foyda orqali aniqlanadi. Bu usulda monopo'liya samaradorligini iste'mol tovarlariga yuqori iste'mol narxlarining belgilangan asosida amalga oshiriladi.

Ikkinchi tomondan Oligapol firmalar ishlab chiqarish va iste'mol bozorlarida iste'mol tovarlarini sotuvini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish asosida ham innovatsion tadbirkorlik va savdo xizmatlarini amalga oshirish sharoitiga innovatsion tadbirkorlarni asosida qo'shimcha ravishda foyda olishlari mumkin.

Albatta Oligapol ishlab chiqarish korxonalari, shu jumladan, savdo korxonalar yakka monopol bo'lishi ishlab chiqarish jarayonlarini rivojlantirish ularni mahsulotlarini arzonlashtirishga ijobiy emas balki salbiy ta'sir etadi.

Oligapol monopo'l korxonalarda ishlab chiqarishni nazorat qilish va iqtisodiy tahlil qilish murakkab bo'lgani uchun oligapol korxonalarni iqtisodiy tarmoq yo'nalishlarida ham erkin raqobatni tashkil etish ega bo darajada ularni ixtiyoridagi huquqiy va iqtisodiy korxonalar o'rtasida erkin bozor raqobatini rivojlantirish zarur, chunki Oligapoli yana daromadlarini o'sib borishi, uning bo'limlariga ishlab hiqarish va xizmat ko'rsatish doirasiga bog'liq.

8.5. Bozor iqtisodiyoti sharoitida monopo'l raqobat

Bozor iqtisodiyotidagi sharoitiga monopo'l raqobat tashkil etish, asosan, iste'molchilarga xizmat ko'rsatuvchi savdo hodimlar soniga va iste'mol qiluvchi xaridorlar miqdoriga bog'liq.

Monopo'l raqobat iste'mol bozorlarida ularning soniga ham bog'liq monopol savdoni tashkil etish. Monopo'liyalar da birdan birday bo'lmaydi. SHuning uchun ham raqobat ular o'rtasida iste'molchi xaridorlarni jalb qilish bo'yicha olib boriladi.

Monopolistik raqobatni asosiy xususiyatlari:

- iste'mol bozorlarida firma savdo muassasalarini ko'pligi.
- monopo'l firmalar tomonidan iste'mol bozorini ma'lum qismlarini nazorat qilishi.
- iste'mol va tovar mahsulotlari qiymatlarini, iste'molchini qanoatlantirmasligiga.
- o'rindosh tovar mahsulotlarini iste'mol bozorlarida bo'lishi.
- yangi tashkil etilgan firmalarni iste'mol bozorlariga kirib borishi
- iste'mol bozorlariga firmalarni monopol egaligini yuqori emasligi hisoblanadi.

Mana bu ishlab chiqarish firmalarini harakati erkin raqobat harakatiga yaqin.

Iste'mol bozorlarga firmalarni o'zining iste'mol tovarlari bilan kirib borishi qanchalik yengil bo'lsa bu faraz erkin raqobat subyektlar o'rtasida kuchli bo'ldi.

Erkin raqobat bozorida turli tovar mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi firmalar iste'mol bozorida o'z ta'sirlarini o'tkazishga harakat qiladilar. Bu iste'mol bozori uchun qulash turli to'siqlarni yengib o'tishlari bilan bog'liq.

Bu bozor modelida monopol egalik har bir monopo'l firma ishlab chiqarayotgan mahsulot miqdoriga va sifatiga bog'liq. Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot birligiga yuqori bo'lmasligi kerak. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni iste'molchilar talabiga monand ishlab chiqarish ishlab chiqarish xarajatlarini o'sib borishi bilan bog'liq bo'ladi. Oqibatda iste'mol tovar mahsulotlari birgalikda xarid qilish natijalariga o'sib boradi.

Monopo'l raqobat bir xil iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi monopoliyalar o'rtasida raqobatni iste'mol bozorlarida qurish mumkin. Iste'molchilar tovarlarni iste'mol sifatini nazorat qiladi lekin uni sifatini monopol ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi raqobat iste'mol bozorlarida ishlab chiqarilayotgan tovarlarni xarid qilish darajasida ko'rish mumkin.

8.6. Davlatning antimonopo'l siyosati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning asosiy vazifasi erkin bozor raqobatini rivojlantirish, bozor iqtisodiyoti mexanizmni asosini tashkil etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitiga monopoliya raqobatga qarshi kuch sifatida bozor iqtisodiyotini rivojlantirish sharoitiga huquqiy xususiy subyektlar tomonidan ishlab chiqarishni rivojlantirishga e'tibor berildi.

Monopo'liya so'zi yunoncha so'z bo'lib tanho hokimi degan ma'noni bildiradi. Monopo'l ishlab chiqarish va savdo faoliyatini olib boruvchilarni o'zaro biriktirishi ham ifoda etadi. Iqtisodiyot sohasida tanho hukmronlikni bildiradi. Antimonopol qonun qabul qilish bozor munosabatlariga o'tayotgan har bir mamlakat uchun hayotiy zaruriyatdir. Respublikada antimonopo'l qonun 1992 yilda qabul qilingan davlatning antimonopol qonuni AQSHda 1890 yilda qabul qilingan va Sherman qonuni bo'lib u tarixda antitrust qonuni deb atalgan.

Bozor iqtisodiyotini erkin rivojlantirish bo'yicha 1970 yilda bozor iqtisodiyotini rivojlantirish bo'yicha antimonopo'l qonunni ma'lum darajada uning uning rivojlanishiga ega bo'lishi uchun qabul qilingan antimonopol qonun:

- narxlarni gorizontal ravishda qayd etilishi;
- bozor to'g'risiga gorizontal kelishuvi bo'yicha;
- raqobatdosh firmalar bilan o'zaro munosabatlari uning assortimentlari bo'yicha mahsulotlarni sotish faqat belgilangan mahsulotni yetkazib beruvchi tomonidan belgilangan iste'mol tovarlarini sotish asoslariga asoslanish to'g'risida antimonopol qonunni ko'rsatib berilgan.

Har bir davlatning o'zining antimonopol qonuniga ega va uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- davlat tomonidan tovarlar narxlari va assortimentlari ustidan nazorat olib borish;
- firmalar bilan ishlab chiqarish tovarlarni iste'mol bozorlariga chaqirish, iqtisodiy munosabatlarni maxfiy o'rnatish man etiladi;
- monopoliyalarni kichiq subyektlarga aylantirish;
- raqobatni himoya qilish va ko'nikmalarni tashkil etishdan iborat.

Davlat tomonidan monopoliya tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqish kerak. AQSHning antimonopol Sherman qonuniga 1914 yilda qabul qilingan Rleyrok qonuniga va 1936 yilda qabul qilingan AQSHdagi 1980 yilda savdo firmalarga belgilangan qonunlar asosida kompaniyalar faoliyati iqtisodiy xalq ga mos kelmaslik asosida firmalar faoliyatini rivojlantirishga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi va ularning faoliyatlari ichki va tashqi bozorda uning iqtisodiy mohiyatini pasayishiga olib keladi.

1982 yilda AQSHda korxona va firmalar iqtisodiy harakat cheklanishi va iqtisodiy rivojlantirishni iqtisodiyotning tarmoq sohalarda yo'naltirish natijasida, asosan tashqi muhitdan raqobatdosh xorijiy fermerlarga e'tibor qaratildi.

Antimonopol qonunlarni qabul qilishi va ularni tahlil qilish asosida quyidagi tashkiliy va iqtisodiy fikrlarga kelish mumkin:

– korxona firma larning antimonopo‘l faoliyatini tashkil etish uchun ishlab chiqilgan dasturiy bozor bo‘lishi bo‘limlarini firmalarga ochish firmalar o‘zaro patent va lisenziyalar almashuvi tashkil etish va o‘zaro tashkiliy ravishda xo‘jalik faoliyatlarini olib borish zarur;

– amaliyotga korxona va firmalar tomonidan yakka tartibda antikorrupsiya monitoring larining o‘tkazish asosida korxona va firmalarni ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatlarini hozirgi holatini baholash.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida antimonopo‘l holatni tartibga solish quyidagi tartiblarni amalga oshirish zarur bo‘ladi;

– iqtisodiyotni erkin raqobat sharoitida erkin narxlarda tovar va pul munosabatlarini rivojlantirish;

– davlat tomonidan kichiq tadbirkorlik subyektlarini, iqtisodiy faoliyatlarini davlat tomonidan qo‘llab quvvatlashni yanada rivojlantirishga yaqindan moliyaviy va texnikaviy yordam berishni doimiy ravishda tashkil etish;

– mahalliy ishlab chiqarish korxona va firmalarni xorijiy mamlakat firmalari bilan hamkorligini samaradorligini ta‘minlash uchun kerak bo‘ladigan shart sharoitlarini rivojlantirish zarur.

8.7. Erkin raqobatga asoslangan holda ishlab chiqarishni muqobil tashkil etilishi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va katta hajmda mahsulot ishlab chiqarish har bir huquqiy va iqtisodiy jihatdan tashkil topgan korxonalarning o‘zlarini ixtiyorida.

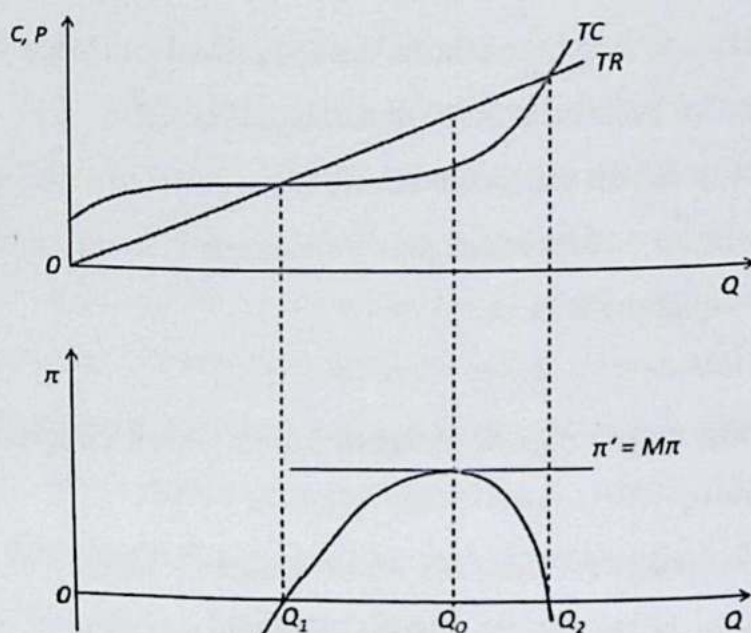
Ammo har qanday ishlab chiqarish jarayoni bilan shug‘ullanuvchi firmalar oldilariga qo‘yilgan maqsad iloji boricha ko‘p foyda olishdan iborat.

To‘g‘ri bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish subyektlarining asosiy vazifasi foyda olish u birinchidan iste‘mol bozorini hamda iste‘mol tovarlari talab borligini aniqlagan holda ularni iste‘molchilari kim qanday iste‘mol qilish, darajasiga monan xarid qilish vaziyatga ega ekanligini bilishlari zarur.

Aks holda iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishlari mumkin bo'lsa da unga talab yetarli darajada bo'lmasa firma ishlab chiqarishdan tovarlarni iste'molchilarga sota olmay bankrotga uchrashlari mumkin.

Demak tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan korxona va firmalar o'zlarining biznes rejalarida ishlab chiqarish jarayonini qanday hajmda bo'lishini aniqlab muqobil darajada ishlab chiqarishni tashkil etishlari lozim.

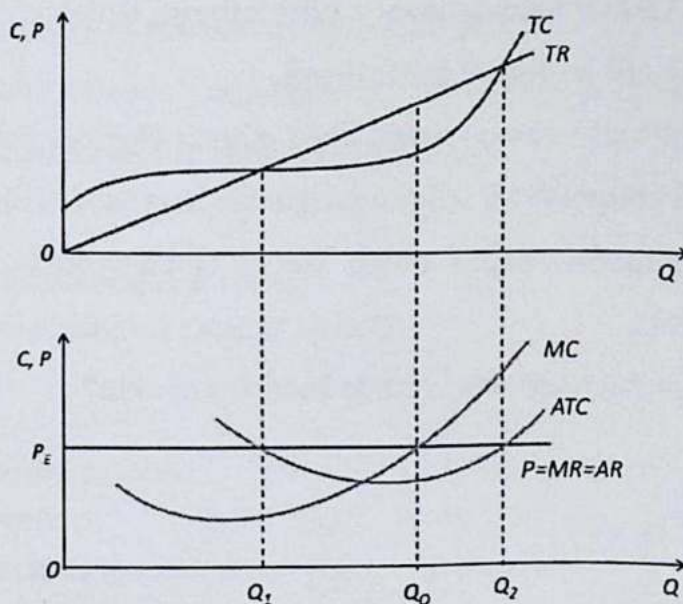
Ishlab chiqaruvchi subyektlar shunday darajada mahsulot ishlab chiqaruvchilar kerak va bu mahsulotni iste'mol bozorlarida iste'mol tovar mahsulotlarini sotish asosida ishlab chiqarish harakatlarini koplaash va yetarli miqdorda foyda olishni tashkillashtirishg lozim Ishlab chiqartuvchi jaroyinda foydalanish jarayoniioinni qanday tashkillashtirishini quyidagilarga (8.4- rasmdan) ko'rishimiz mumkin.

8.4 Rasmda iste'mol ishlab chiqarishini hajmi va $P /$ dan yuqori uni ishlab chiqarish $K1 / -K3$ Oshirishni mumkinligini ko'rsatadi

Demak korxona va firmalar olayotgan foyda darajalarini mahsulot ishlab chiqarish hajminiga bog'liq, foyda normasini teng bo'ladi $MPH=MA -UX$ ayrimasi P ga teng bo'ladi, agarda ishlab chiqarish jarayoni yahshi bo'lsa firma iloji boricha koproq mahsulot ishlab chiqarishni tashkil asosida uning foyda darajasi shunchalik yuqari bo'ladi Firma uzoq muddatda ishlab chiqarish jaroyonini olib borishda ishlab

chiqarish omillaridan foydalanishni Ozgartirish asosan ozgarivchan ishlab chiqarish xarajatlariga tog'ri keladi. Ishlab chiqarishning asosiy ishlab chiqarish xarajatlarini hajmi ozgarmagan holda bo'lgan Uzoq muddatda firma ishlab chiqarishdagi raqobat ko'rinishi quyidagi 8.5-rasmda ketirilgan.

8.5-rasm. Uzoq muddatda firma raqobatni tenglik holati

Bu yerda P_1 -narx boyicha tenglik alomatini bildiradi Q_1 -ishlab chiqarish hajmi. Me- uzoq muddatda egri xarakat Uzoq muddatli ishlab chiqarish xarajatlarini AT ga keganligini ko'rish mumkin. Agarda ishlab chiqarish jaronida ishlab chiqarishni subyektlari bo'lgan firma iqsidoiy samaradorlikka ega bo'lsa u ishlab chiqarish jaropnini kengaytirishga va iste'mol bozoriga mahsulotini ishlab chiqaradi.

Firmalar ko'paysa ishlab chiqarish xarajatlarini ko'payishi hisobiga ishlab chiqarish harakatlari miqdori o'sadi mahsulot hajmi ham o'sib borishi tufayli olingan foyda hajmi kamayadi.

Xullas uzoq muddatli raqobat quyidagi vazifalarni bajaradi:

- faoliyat yuritayotgan firmalar o'zlarining iste'mollarida bo'lgan ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish ko'rsatdi.
- firmalar ishlab chiqarish tarmoqlaridan chiqib ketish sabablarga ega emaslar.

– bozorda ishlab chiqarilgan tovarlarga belgilangan narx bozor iste'mol talablariga to'liq monand keladi.

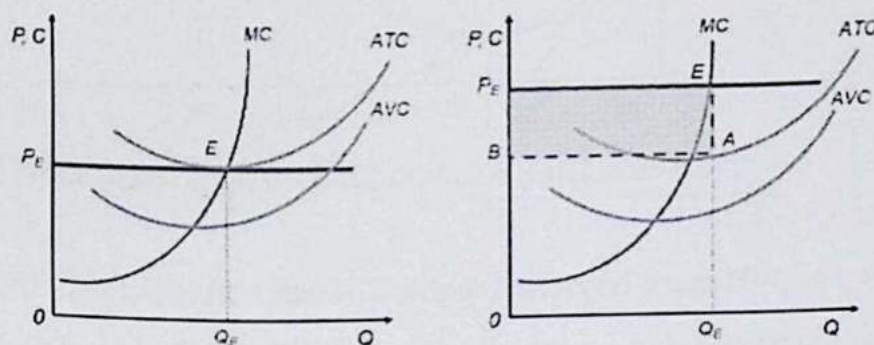
Hozirgi iste'molchilardagi raqobat sharoiti firmalarni bozor tomonidan belgilangan talab va koida asosida tovar iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish talab etadi.

Firmalar kerakli hajmda tovar mahsulotlarini ishlab chiqarishni arzon va sifatli hamda kam xarajatli bo'lishini ta'minlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida taklif etilgan chiziqli firmalarda qanday hajmda mahsulot ishlab chiqarish zarurligini va qanday narxda bo'lishini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish hajmi uning ishlab chiqarayotgan tovarlarni xarid qilish narxlariga bog'liq.

Bu holatni quyidagi 8.6- rasmda ko'rish mumkin?

8.6-rasm ishlab chiqarish mahsulot xajmini aniqlash

Yakka tartib asosida ishlab chiqarilgan ferma mahsuloti (MC) o'rniga o'zgaruvchi moddiy xarajatlarga nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatadi. Agar ferma ishlab chiqarayotgan tovarga past narx belgilasa ferma ishlab chiqarish faoliyatini to'xtatadi. CXizmadagi (E) nuqtasi ishlab chiqarish jarayoni nosamaradir va uni to'xtatishni zarur ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytish mumkin-ki, bozor iqtisodiyoti Qonunlari asosida ishlab chiqarish jarayoni olib boorish samaradorligi ishlab chiqarish jarayonining doim ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan Tovar iste'moli mahsulotlariga berilgan narx yuqori bo'lsa ferma ishlab chiqarishni davom ettirishi mumkin.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish savollari

1. Bozor raqobati deganda nimani tushunasiz?
2. Bozorni qaysi raqobat xolatida firmalar huquqiy iqtisodiy jihatdan teng bo'ladilar?
3. Texnologik monopoliya nima?
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat turlari?
5. Nima uchun monopoliya raqobatda zaruriy raqobatlar bo'lmaydi?
6. Antimonopoliya agentlik maqsadi nima?

O'zini –ozi nazorat qilish testlari

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat turlari?

- a) miqobil raqobat
- b) monopol raqobat
- v) narxlarni osib borishi raqobati
- g) oligopoliya raqobati
- d) muqobil raqobat, monopol raqobat, oligopoliya raqobati

2. Xozirgi zamon raqobati

- a) taklif raqobati
- b) talab raqobati
- v) ishlab chiqarish, tovar, narx, istemol raqobati
- g) ishlab chiqarish raqobati
- d) bozor raqobati

3. Daromadni osishi nimaga bogliq?

- a) ishlab chiqarishga
- b) tovar qiymatiga
- v) tovar istemol qiymatiga
- g) mehnat harajatiga
- d) talab va taklifga

4. Takomillashgan raqobat nima?

- a) yakka tartibdagi raqobat
- b) korxonalar raqobati
- v) takomillashgan raqobat
- g) bozor raqobati
- d) talab va taklif raqobati

5.Oligopoliya monopoliyasi nima?

- a)yirik korxona
- b)korporasiya
- v)monopoliya
- g)jamo'a ishlab chiqarishi
- d)tanho ishlab chiqarish va savdo xokimligi

6.Antomonopol davlat siyosati mohiyati?

- a)kichik ishlab chiqarish korxonalarini himoya qilish
- b)monopoliyalarni himoya qilish
- v)oligopoliya ishlab chiqarishni himoya qilish
- g)tadbirkorlikni himoya qilish
- d)ishlabchiqarish, savdo, xizmat korsatuvchi subyektlarni himoya qilish

7.Erkin raqobat deganda nimani tushunasiz?

- a)korxonalar ortasidagi raqobati
- b)ishlab chiqarish xodimlari ortasidagi raqobati
- v)firmalar ortasidagi raqobati
- g)ishlab chiqarish raqobati
- d)talab va taklif raqobati

9-MAVZU. NARX VA MUQOBIL ISHLAB CHIQRISH HAJMI

9.1. Umumlashgan ishlab chiqarish xarajati va umumlashgan daromad

Erkinlashtirishdan bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish subyektlari va ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi kichik korxona va mikrofirmalar mustaqil huquqiy va iqtisodiy mustaqil subyekt sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmat ko'rsatish jarayonini olib boradilar.

Bu ishlab chiqaruvchi subyektlarning asosiy maqsadi ishlab chiqarish jarayonida arzon ishlab chiqarish xarajatlari asosida ishlab chiqarilgan iste'mol mahsulotlarini iste'mol bozorida yuqori narxlarda sotish orqali rejalashtirilgan foydalarini olishdan iborat. Ishlab chiqarish subyektlarining asl maqsadi foyda olishdan iborat.

Kichik korxonalar firma va mikrofirmalar o'zlari uchun rejalashtirilgan foydani olish uchun ular bozor iste'molini o'rganish asosida qanday iste'mol mahsulot turlarini ishlab chiqarishni aniqlash bilan bu bozor subyektlari bo'lgan iste'molchilarning iste'mol tovarlarini xarid qilish qobiliyatlarini ham o'rganishlari zarur. Iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy moddiy ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etuvchi ishlab chiqarish yo'nalishidan kelib chiqqan holda xom-ashyo moddiy resurslar ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish texnologiyalari xarid qilib olishlari zarur. Iqtisodiy moddiy resurslardan foydalanish, harakatga keltirish asosida iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun mehnat resurslarini ishlab chiqarish taklif asosida ishlab chiqarishni tashkil etadi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish darajasi iste'mol talablarini o'rganish asosida ishlab chiqarishni tashkil etilishi va qanday juda zarur bo'lgan iste'mol mahsulotlarni ishlab chiqarishga nafaqat iste'mol bozori talablarini o'rganish asosida aniqlash aniqlab olish mumkin. Yuqorida ishlab chiqarish subyektlarini asosiy maqsadi foyda (P_r) olish hisoblanadi. Ishlab chiqarish subyektlarini foydasi ishlab chiqarilgan iste'mol tovarlari iste'mol bozorida sotilishi natijasida olingan umumiy

daromad (T_R) va umumlashgan ishlab chiqarish xarajati (T_C)ga bog'liq. Korxona yoki firma va mikrofirmalar foydasini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$P_r = T_R - T_C$$

Bu yerda (T_C) korxona, firma yoki mikrofirmani ishlab chiqarish jarayonidan olgan foydasini ifoda etadi.

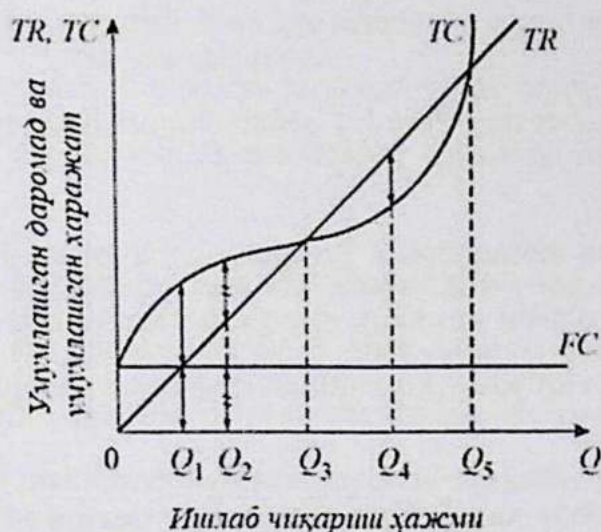
Yuqorida aytib o'tdik ishlab chiqarish subyektlari bo'lgan korxona, firma va mikrofirmalarning maqsadi ishlab chiqarishni tashkil etishdan yuqori miqdorda foyda olish hisoblanadi. Foyda olib ishlashni xohlagan korxona, firma va mikrofirmalar o'zlarini oldiga quyidagi masalalarni qo'yib ishlab chiqarishni tashkil etish kerak. Bu masala quyidagilardan iborat: ishlab chiqarishni o'zini tashkil etish va olib borish zarurmi? Ishlab chiqarishni tashkil etish natijasida qanday hajmda iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish zarur? Firmaning ishlab chiqarishini tashkil etish natijasida uning iqtisodiy natijasi qanday bo'ladi? To'g'ri tadbirkor ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilishni maqsad qilib olish yuqori hajmda foyda olish hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonining natijasi foyda yoki zarar bo'ladi lekin har qanday ishlab chiqarish tashkil etuvchi subyekti asosi foyda olishni rejalashtiradi demak har qanday ishlab chiqarish jarayonini tashkil etuvchi tadbirkor daromad keltiruvchi ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishni xohlaydi demak ishlab chiqaruvchi tadbirkor asosiy vazifasi ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish uchun zarur miqdorda ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etish asosida unga nisbatan yuqori hajmda umumiy daromad tan olish kerak. Bu holatni quyidagi (9.1-jadval) misol orqali tushuntiramiz.

9.1-jadval

Umumiy ishlab chiqarish xarajati va umumiy foyda			
Mahsulot ishlab chiqarish (Q)	Umumiy daromad (T_R)	Umumiy ishlab chiqarish xarajati (T_C)	Foyda (P)
0	0	300	-
1	400	420	-20
2	450	440	-10
3	470	470	0
4	500	460	40
5	550	480	70
6	600	570	30
7	630	620	10
5	650	670	-20

Korxona olishi mumkin bo'lgan umumiy foydani umumiy ishlab chiqarishga bog'liq ekanligini quyidagi 9.1-rasmdan ko'rish mumkin.

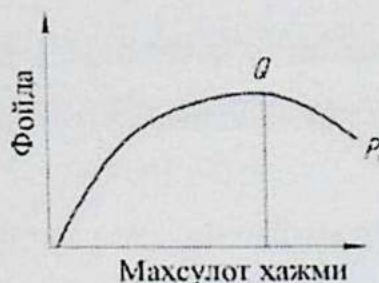
9.1-rasm. Hozirgi raqobat sharoitida muqobil ishlab chiqarish hajmi

Keltirilgan (9.1-rasmda) ishlab chiqarish hajmini muqobil darajada bo'lishini erkin raqobat jarayonida keltirilgan grafikda ko'rsatkichlarga asosan korxona ishlab chiqarish mahsulot hajmida ($Q_3 - Q_5$) korxona daromadi (P_r) ishlab chiqarish harajatlariga nisbatan yuqori. Korxona eng ko'p olgan daromadi (Q_3)da mahsulot ishlab chiqarish darajasi yuqori bo'lgan.

Korxona (Q_2 va Q_3) hajmida ishlab chiqarish mahsulot hajmida umumiy ishlab chiqarish xarajatlarini yalpi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi past bo'lgani natijasida (P) foyda emas balki ziyon ko'rgan.

Korxona ishlab chiqargan (Q) hajmni umumiy ishlab chiqarish harajatlariga nisbatan past bo'lgan holda ishlab chiqarish jarayonini to'xtatish yoki takomillashtirish takomillashtirilgan holda ishlab chiqarishni tashkil etish lozim.

Keltirilgan (9.2-rasmda) firma olayotgan foyda dastlab pasaygan bo'lsa, keyinchalik u foyda olishga erishgan keyinchalik yana foyda olishni pasayishi (9.2-rasmda) keltirilgan. Mahsulot ishlab chiqarishni o'sishi foydani o'sishini ta'minlagan va uni kamayishi esa foyda olishni kamaytirishga olib kelgan.

9.2-rasm. Muqobil ishlab chiqarish hajmini topish

Raqobatda va noraqobatda bo'lgan firma qisqa ishlab chiqarish muddatida foyda yoki ziyon ko'rishi mumkin. Ammo ko'rsatkichlar ishlab chiqarish jarayonini o'zgarishi natijasida iqtisodiy ko'rsatkich o'sishi va kamayishi mumkin.

9.2. Chegaraviy xarajati va chegaraviy daromad

Ishlab chiqarish obyektlaridan olishi lozim bo'lgan daromadi yoki ziyon ko'rishi firmada ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish darajasiga bog'liq. Ishlab chiqarish jarayoni foyda olish bilan bog'liq ishlab chiqarish xarajatlarini o'rtasidagi foydani aniqlash uchun ishlab chiqarilgan yalpi (Q) mahsulotdan uni ishlab chiqarish jarayoniga sarflangan ijtimoiy (T_C) xarajatini ayirilishidan qolgan qo'shimcha mahsulot korxona (P) foydasini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish jarayonida chegaraviy daromad chegaraviy harajatdan yuqori bo'lgan bo'lsa tovar iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar ishlab chiqarish darajasini kengaytirib borishlari mumkin. Korxona, firma va mikrofirmalar ishlab chiqarish jarayonini ma'lum darajada oshirsa, unga nisbatan ular olayotgan foydalari hajmi ham o'sib boradi.

Korxona, firma va mikrofirmalar tovar iste'moli mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida olinayotgan chegaraviy foydani pasayishini sezilar chegaraviy xarajatlaridan samarali foydalanish tadbirlarini ko'rishlari lozim. Aks holda, bu ishlab chiqarishlar foyda olishdan ziyon ko'rishga o'tishlari mumkin.

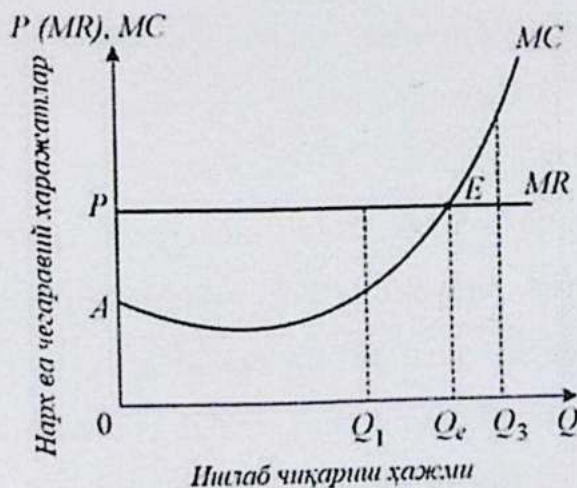
Ishlab chiqarish subyektlarida muqobil darajada mosli ishlab chiqarishini bo'ladiki, qayerda chegaraviy ishlab chiqarish (M_C) va olinayotgan daromad (M_R) bir-biriga teng bo'lsa. Ishlab chiqarish subyektlarining ishlab chiqarayotgan mahsulot

hajmi $M_R = M_C$ ga teng bo'lsa, ishlab chiqarish subyektlari ishlab chiqarayotgan tovar iste'mol mahsulotlariga narxlarini o'zgarmagan holda ularning olayotgan foyda darajasi o'sib boradi. SHu bilan birga firmaning asosiy maqsadi faqat chegaralangan darajada mahsulot ishlab chiqarish hisobiga chegaralangan foydani o'zini olish emas, balki umumishlab chiqarish xarajatlari hisobiga yalpi hajmdagi mahsulotni ishlab chiqarish va umumiy foydani o'sib borishidan iqtisodiy jihatdan foyda olishdan manfaatdordir.

SHu bilan birga har qanday iqtisodiy sharoitda $M_R = M_C$ bir-biriga teng bo'lgan holda ishlab chiqarish subyektlarining foyda olish darajasi nolga (0) teng bo'ladi. Bu $M_R = M_C$ o'zaro iqtisodiy tenglik ko'rsatkichi ishlab chiqarish jarayonida olinishi lozim bo'lgan foydani maksimal darajada obyektiv iqtisodiy sharoit ishlab chiqarish chiqarish subyektlarida borligini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish jarayonida tashkil topgan bu iqtisodiy tenglik ishlab chiqarish jarayonini unumli tashkil etish natijasida ishlab chiqarish subyektlari belgilagan foydani olishni ta'minlaydi. Ya'ni $M_C = M_R = R$.

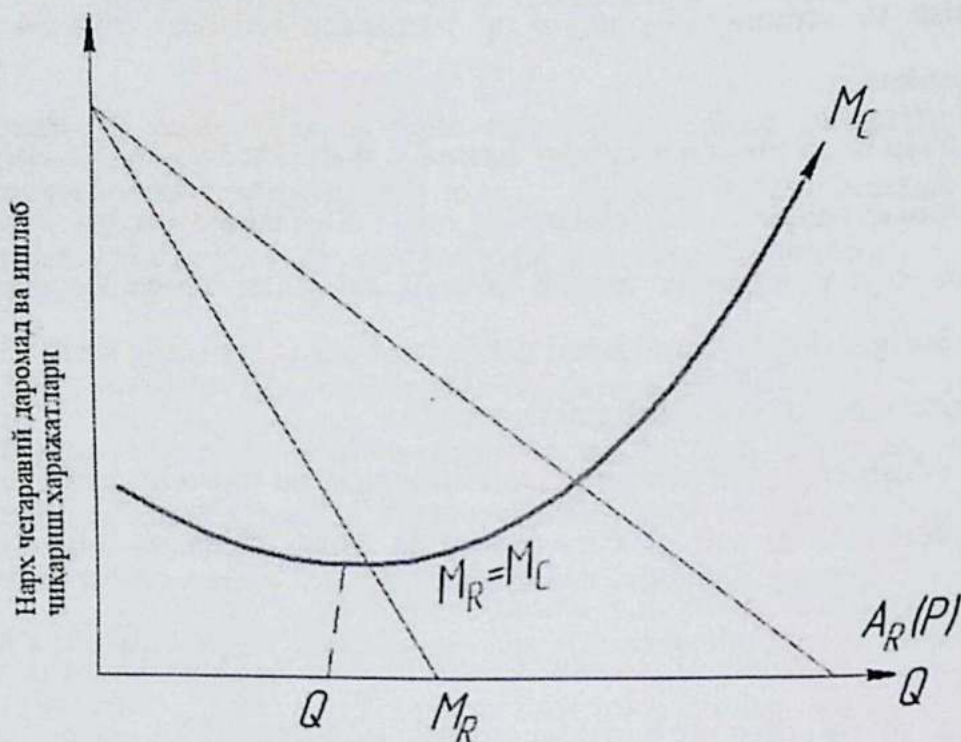
Bozor iqtisodiyoti sharoitida erkin raqobat asosida ishlab chiqarish jarayonini samarali foyda olib o'sib borishini quyidagi (9.3-rasmda) ko'rish mumkin.

9.3-rasm. Korxona va firmalarda foyda olishni maksimallashtirish

Ishlab chiqarish korxonalari maksimal darajada foydani ososhi ishlab chiqarish (Q) hajmini o'cib borishi orqali oladi.

Firma oladigan foydani osishi ($P \times Q_{yam}$) ya'ni foyda teng bo'ladi yalpi ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatini osib borishiga bogliq. Aniq bir ishlab chiqarish korxonasida muqobil ishlab chiqarish ham teng bo'ladi $M_R = M_C$ ga, bu holatni quyidagi (9.4-rasmdan) ko'rish mumkin.

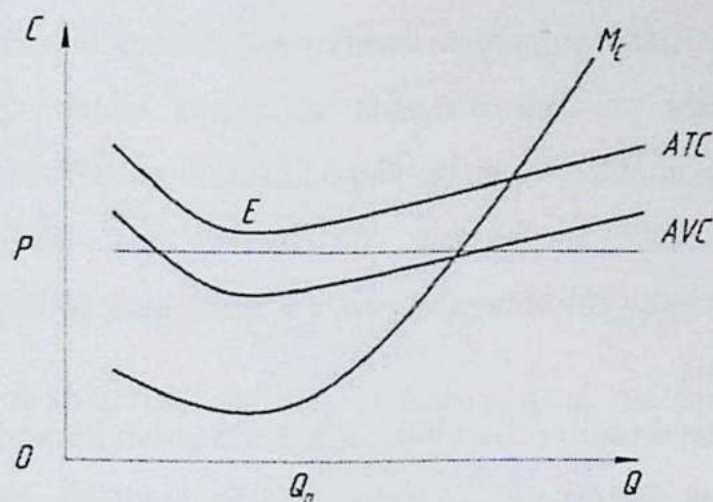

9.4-rasm. Noraqobat sharoitda foydani maksimal oshirish

Agarda ishlab chiqarish jarayonida umumiy ishlab chiqarish hajmiga chegaraviy xarajatlari chegaraviy daromadga teng bo'lsa, ishlab chiqarish jarayoning natijasi uning samaradorligi ishlab chiqarish iste'mol tovarlariga bozor iste'mol narxi va iste'mol tovarlariga bo'lgan ijtimoiy talab darajasiga bog'liq.

Ishlab chiqarish subyektlari ham ishlab chiqarish xarajatlarini tartibga solib turishlari kerak. Ishlab chiqarish subyektlari ortiqcha ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy xarajatlarni mahsulot ishlab chiqarish hajmiga monand holda xarid qilib olishi lozim. Ortiqcha iqtisodiy ishlab chiqarish xarajatlarini bo'lishi ishlab chiqarish jarayonini umumiy iqtisodiy ishlab chiqarish xarajatlarini o'sishiga va belgilangan ishlab chiqarish jarayonidan olinadigan foyda hajmini ololmasligi mumkin. Bu iqtisodiy holatni quyidagi (9.5-rasmda) ko'rish mumkin. Ishlab

chiqarish uchun muqobil bo'lgan iqtisodiy moddiy xarajatlar hajmini keltirilgan (9.5-rasmdan) ishlab chiqarish hajmini muqobil va nomuqobil holatini ko'rish mumkin.

9.5-rasm. Ishlab chiqarish hajmi

Agar bozor iste'mol narxi (ATC) ishlab chiqarish xarajatlariga umumlashgan ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish hajmi umumlashgan daromad bilan va ishlab chiqarish subyekti oladigan foyda (nolga) teng bo'ladi.

Demak ishlab chiqarish jarayonida shunday muqobil ishlab hajmini (Q_{opt}) tashkil etishi kerakki, u umumiy ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot qiymatidan olingan daromad va ijtimoiy umumlashgan ishlab chiqarish xarajatlaridan bir-biriga monand bo'lishi va ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulotda o'zlarining umumiy qiymatlarini ifoda etishlari kerak. Yuqorida olib borilgan iqtisodiy tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- ishlab chiqarish subyekti iste'mol tovar mahsulotlarini ishlab chiqarish kerakmi?

Ishlab chiqarish kerak qachonki ishlab chiqarish zarari iqtisodiy ishlab chiqarish xarajatlaridan kam bo'lsa. ishlab chiqarishdan kelayotgan ziyon ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan ortiq bo'lsa va iste'mol tovarlariga qo'yilgan narxda minimum ishlab chiqarish xarajatlari qiymatiga nisbatan past bo'lsa ishlab chiqarishni to'xtatish lozim.

9.3. Bir firma va bozor takliflari

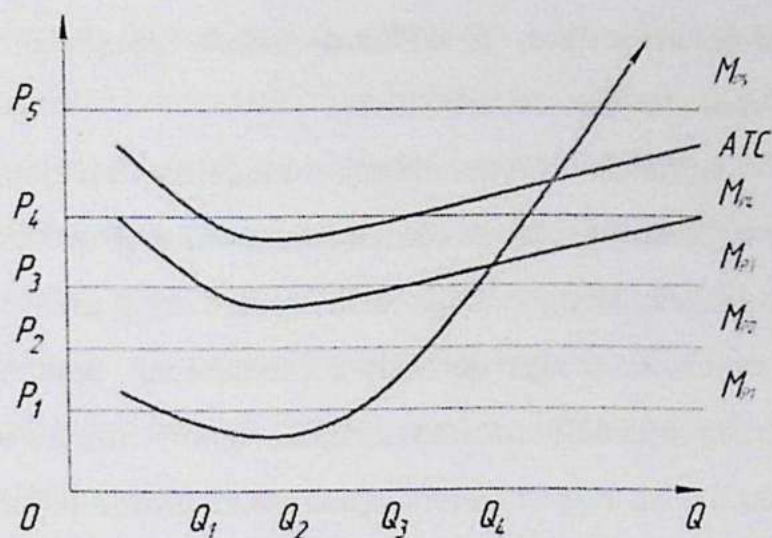
Yuqorida aytib o'tilgan bir mustaqil korxona, firma va mikrofirmalar qanday korxona bo'lishidan qat'iy nazar ular ishlab chiqarish jarayonini mustaqil olib borishlari bilan ishlab chiqargan tovarlarini iste'mol bozori orqali iste'molchilarga yetkazib berilishi va ular o'rtasida tovarlarni ishlab chiqarish hajmi va uni iste'molchilar tomonidan sotish bo'yicha iqtisodiy xo'jalik bitimi tuziladi.

Iqtisodiy bitimda korxona qanday hajmda iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishlari va sotuvchi korxona agentlari tomonidan sotiladigan iste'mol darajalari hajmi belgilanadi.

Albatta savdo subyektlari bilan ishlab chiqarish korxonalar belgilangan narxlar farqi bir-biridan farqlanadi sotuvchi subyekt vakillari ishlab chiqarish korxona tovarlarini ularning muomala xarajatlarini qoplash ma'lum savdo foydasini ta'minlovchi narxlarda iste'mol tovarlarini sotuvni amalga oshiradi.

Korxona tovarlariga savdo agentlari sotib olish uchun qo'yilgan narxlari korxonaning ishlab chiqarish xarajatlarini qoplaydigan narxda qabul qilsa korxona o'zining ishlab chiqarishni davom ettirishlari mumkin, aks holda korxona bankrotga uchraydi.

Korxona ishlab chiqarish chegaraviy umumiy ishlab chiqarish jarayonidagi umumiy chegaraviy ishlab chiqarish xarajatlari bilan teng bo'lgan korxona ishlab chiqarish egri chizig'i umumlashgan egri iste'mol xarajatlaridan yuqori bo'lmasa bu ishlab chiqarish korxonasi mahsulot ishlab chiqarilishini davom ettirishi mumkin. Bu holatni quyidagi (9.6-rasmda) ko'rish mumkin. Keltirilgan (9.6-rasmda) (p_1) narxdagi tovar ishlab chiqarish narxi o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlaridan qiymatidan past bo'lgani uchun ishlab chiqargan tovarlarini iste'mol bozoriga taklif eta olmaydi. Tovar mahsulotlarini (Q_1-Q_5) hajmda mahsulot ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlarini iste'mol bozorga olib chiqishlariga sabab iste'mol mahsulotlarga qo'yilgan iste'mol qilish narxlari ularning ishlab chiqarish uchun sarflangan o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari narxdan yuqori tarmoq sohasida ishlab chiqariladigan iste'mol tovar mahsulotlariga bo'ladigan umumiy iste'mol talabi yuqorida (9.6-rasmda) keltirilgan.

9.6-rasm. Bir ishlab chiqarish korxona yoki firmaga qarab umumiy xulosa chiqarish mumkin

Korxona, firma va mikrofirmalarda mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy ishlab chiqarish xarajatlari ularni mahsulot ishlab chiqarish hajmini belgilab beradi.

Ishlab chiqarish korxona, firma va mikrofirmalarda ishlab chiqarilayotgan tavarlarga bo'lgan talab quyidagilarga bog'liq:

- doimiy ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgarishiga;
- ishlab chiqarish resurslarini xarid qilib olish narxlarini o'zgarishiga;
- ishlab chiqarish texnologiyalarni innovatsion o'zgarishiga bog'liq.

Korxona ishlab chiqariladigan iste'mol tovarlarni iste'mol bozoriga taklif qiluvchi egri chizigi bilan bu tovarlarni iste'mol qiluvchi talaba egri chizigida tutashgan nuqtasi iste'mol tovarlarini xarid qilib olish narxini belgilaydi.

Ishlab chiqaruvchi subyektlar bilan iste'molchi subyektlari o'rtasida bo'ladigan talab va taklif muvofiqligini ishlab chiqarish va iste'mol barqaror rivojlanib borishini ta'minlaydi.

9.4. Raqobatbardosh firmalarni ishlab chiqarish subyektlarini uzoq muddatda ishlab chiqarish sharoitlari

Ishlab chiqarish korxonalarini muqobil rivojlanishini ta'minlashda o'zgaruvchan va doimiy ishlab chiqarish xarajatlarini qisqa va uzoq muddatda ishlab chiqarish subyektlarini rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rib chiqdik.

Har bir mulkdor o'ziga qarashli korxonalardan samarali va uzoq muddatda foydalanish bilan iqtisodiy manfaatdorligini inkor etib bo'lmaydi. Uzoq ishlash jarayonini tashkil etish belgilangan darajada foyda olishni ta'minlash ishlab chiqarish jarayonini kengaytirish va mukobil darajada ishlab chiqarish kuchlaridan samarali foydalanishni tashkil etishga bog'liq.

Ishlab chiqarish subyektlari uzoq muddatda ishlashlari mumkin, agarda korxona ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlari xaridorgir tovar bo'lib unga nisbatan iste'molchilar talablari o'sib borsa. Korxona uzoq muddatlar ichida ishlab chiqarish jarayonini olib borishda ishlab chiqarayotgan va iste'mol bozori orqali iste'molchilarga taklif qilinayotgan tovarlar sifatini yaxshilab borishi va iste'mol narxlarini iste'molchilarni qondirishi bu korxonalarni uzoq ishlashini kafolatlovchi asosiy ko'rsatkichlardir. Kunlardan bir kuni ishlab chiqarish bilan shug'ullanadigan korxona, firma va mikrofirmalar o'zgarishining ishlab chiqarish faoliyatlarini to'xtatadilar.

Buning asosiy sabablari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- agarda korxonalar ishlab chiqarayotgan tovarlar uzlarining iste'mol darajalari bilan sifatleri bilan iste'mol bozori talablariga javob bermasa;
- ishlab chiqarilayotgan tovarlarning taklif narxi iste'molchilar xarid qilish narxlariga mos kelmasa;
- ishlab chiqarishni tashkil etish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy ishlab chiqarish xarajatlarini ishlab chiqarilayotgan tovarlarga iste'mol xarid qilish narxlarini past bo'lsa;
- iste'mol bozori taklif etayotgan iste'mol tovarlariga to'yingan holatda korxonalar o'zlarining iqtisodiy faoliyat olib borishlarini tuxtatadilar.

Ishlab chiqarish korxonalarini uzlarining iste'mol faoliyatlarini to'xtatishi qarorlari ularni iste'mol bozoridan chiqib ketishlarini bildiradi.

Korxona ishlab chiqarish xarajatlarini qoplay olmasligi ya'ni $P < AC$ tushum hajmi ishlab chiqarish xarajatlarini qoplay olmaslik natijasini bildiradi.

Ishlab chiqarish jarayoni rivojlanib borishi va uzoq muddat ishlashi uni ishlab chiqarish jarayonidan olayotgan foyda darajasiga bog'liq. Foyda $P > AC$ ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan yuqori bo'lish ishlab chiqaruvchi subyektlarini faoliyatlarini rag'batlantiruvchi asosiy omil hisoblanadi.

Xulosa qilib quyidagilarni aytish mumkin, ishlab chiqarish hajmini chegaraviy xarajat miqdoriga $P = MC$ ga teng bo'lishi kerak.

Foyda ishlab chiqarish mos $P = AC$ ga teng bo'lsa, korxona ishlab chiqarish jarayonini olib borishga ishlab chiqarish subyektlarida qiziqish bo'ladi. Ishlab chiqarish korxonalarida qanchalik ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan ko'p foyda olinsa, ishlab chiqarish shunchalik samarali olib borilishini ta'minlaydi.

SHunday qilib uzoq muddatli ishlab chiqarish jarayonining rivojlanishini quyidagi formula $P = MC = TC = LAC$ ko'rinishida bo'ladi.

ya'ni bu yerda $(P) = MC = ATC = LAC$ ga

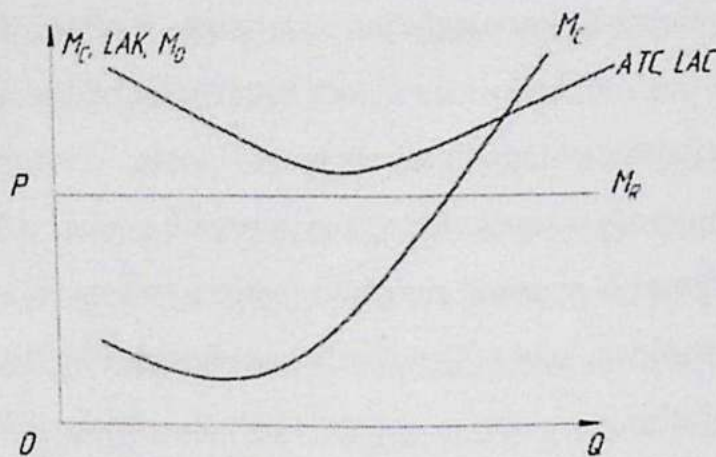
P – foyda;

MC – mahsulot ishlab chiqarish hajmi;

ATC – ishlab chiqarish xarajatlari;

LAC – umumiy ishlab chiqarish xarajatlari;

Raqobatni uzoq davom etishiga korxonaning iqtisodiy holati quyidagicha bo'ladi. Bu holat (9.7-rasmda) keltirilgan. Korxona uzoq muddat barqarorlikda Q_{opt} ya'ni ishlab chiqarish davrida P, MC, ATC va LAC o'zaro teng bo'ladi.

9.7-rasm.

Agarda ishlab chiqarilgan iste'mol tovarlar narxi chegaraviy ishlab chiqarish xarajatlariga ya'ni ($P \neq MC$) teng bo'lmasa ishlab chiqarish hajmini o'zgartirishga olib borishi mumkin.

Agarda narx chegaraviy xarajatlariga $P \neq MC$ teng bo'lmasa ishlab chiqarish korxonasi mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish hisobiga $P > MC$ ya'ni foyda ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan katta bo'ladi.

Agarda qisqa o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari uzoq muddatli xarajatlarga ($ATC \neq LAC$) mos kelmasa korxona o'zining ishlab chiqarish jarayonini o'zgartirish bo'yicha qaror qabul qilishi kerak. Korxona ishlab chiqarayotgan tovarlarga belgilangan narx uzoq muddatli ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan ($R < LAC$)ga kam bo'lsa, firma o'zining ishlab chiqarish faoliyatini to'xtatish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlariga bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot birligiga kamaytirish evaziga $P > LAC$ foydasini o'sib borishini ta'minlashi mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, iste'mol bozorida tovarlarga bo'lgan talab doimiy ravishda iste'molchilarni iste'mol tovarlarini xarid qilib olishiga bog'liq. Korxona, firma va mikrofirmalar ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda muqobil darajada ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xarajatlardan foydalanishga e'tibor berishlari kerak.

O'zlashtirilgan bilimlarni nazorat qilish savollari

1. Ishlab chiqarish xarajatlari necha qismdan iborat?
2. Chegaraviy xarajatlari qanday aniqlanadi?
3. Chegaraviy daromad olish nimaga bog'liq?

4. Firma va bozor ortasidagi munosabat nimaga bog'liq?
5. Uzoq muddatli korxona ishlab chiqarish nimaga bog'luq?

O'z-o'zini nazorat qilish testlari

1. Ishlab chiqarish hajmi nimaga bogliq?

- a) ishlab chiqarish moddiy resurslariga
- b) ishlab chiqarish kuchlariga
- v) ishlab chiqarish xom ashyolariga
- g) iste'mol bozor talabiga
- d) rejalashtirilgan foydaga

2. Chegaraviy xarajat nimaga bogliq?

- a) ishlab chiqarish hajmiga
- b) ishlab chiqarish xom ashyo va moddiy resurslariga
- v) investisiya kapitaliga
- g) iste'mol narxiga
- d) iste'mol talabiga

3. Firma va bozor taklifi nimaga bog'liq?

- a) ishlab chiqarish xom ashyosiga
- b) mehnat xodimlariga
- v) ishlab chiqarish resurslarini xarid qilib olishga
- g) ishlab chiqarish harajatlarini o'zgarishiga
- d) talab va taklifga

10-MAVZU. ISHLAB CHIQARISH OMILLARI BOZORI XUSUSIYATI

Kalit so'zlar: ishlab chiqarish omillari, foydani maksimallashtirish, chegaraviy mahsulot, chegaraviy ishlab chiqarish, xarajatlari, tadbirkorlik qobiliyati, biznes, xususiy tadbirkorlik, sherikchilik, korporatsiya.

10.1. Resurslar bozorida talab va taklif

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmatlariga bo'lgan talab o'sib boradi. Bozor ishlab chiqarish resurslarga bo'lgan talabni o'rganish asosida iste'mol resurslari bilan resurslar bozorini iste'mol resurslar bozorida iste'mol resurslari bilan resurslar bozorini talablarini o'rganib borish iqtisodiyoti bozor tuzilishini eng zaruriy yo'nalishi hisoblanadi.

Ishlab chiqarish omillar bu milliy iqtisodiyotning barcha tarmoq yo'nalishida tadbirkorlik faoliyatini olib borayotgan korxonalar va ijtimoiy ishlab chiqarish sohalarida tashkiliy ishlarni olib borishning asosiy ishlab chiqarish omillari hisoblanadi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish omillari milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda qo'llanayotgan korxonalar uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishda barcha ishlab chiqarish faoliyatlarini rivojlantirish subyektlari bajariladigan ishlarni amalga oshirishning asosiy omili hisoblanadi. Ishlab chiqarish omillari o'rtasida ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar hisoblanadi.

Turli ishlab chiqarish resurslarini ishlab chiqaruvchi korxonalar resurslari bozoriga chiqarish asosida bu resurslarni ishlab chiqaruvchilar resurslar bozorida o'zlarining tovar va resurslarining ishlab chiqarish bilan tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi subyektlar bu resurslarni xaridori iste'molchisi sifatida iste'mol bozorida talab va taklif asosida ularni xarid qilib oladilar. Resurslar bozorida korxona, firma va mikrofirmalar xarid qilib oluvchi subyektlar sifatida qatnashib resurslarni taklif etuvchi subyektlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlar amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish subyektlari tomonidan talab va taklif asosida xarid qilib olingan iqtisodiy resurslar ularni ishlab chiqaruvchi korxonalarni foydalarini tashkil etadi.

Resurslarini iste'mol bozorida sotuv bilan shug'ullanayotgan subyektlarni daromadi xarid qilib olish uchun to'langan haq ularning daromadlarini ifoda etsa, ishlab chiqarish resurslarini xarid qilib olishga qilgan xarajatlar ularning ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etadi. Ishlab chiqarish omillariga ega bo'lgan mulkdor ularni resurslar bozorida sotishlari natijasida quyidagi daromadlarni oladilar:

-ishlab chiqarish resurslari uchun yer, tabiiy boyliklar va suv uchun renta to'lovlarini to'laydilar, banklardan ishlab chiqarishga olgan mablag'lariga foiz to'lovlari, tadbirkorlik qobiliyati uchun foyda olishdan iborat.

Ishlab chiqarish resurslari bozorini muqobil ishlash resurslari bozorini doimiy ravishda tegishli ishlab chiqarish resurslari bilan ta'minlashga bog'liq. Resurslar bozoriga talab va iste'mol qilinayotgan tovarlarga bo'lgan talab bir-birlaridan farq qiladi. Tayyor iste'mol tovarlari bozorida uni sotuvchilar iloji boricha yuqori foyda olishga harakat qiladilar. Iste'mol uchun ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlari bo'lgan talab o'sob borsa ishlab chiqarilgan resurslar bo'lgan talab ham o'sib boradi.

Iste'mol bozori asoslangan holda tovarlarga xarid qilish narxlarini belgilaydilar.

Resurslar bozorida belgilanadigan xarid qilib olish narxlari bu tovarlarga bo'lgan talab darajasini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish jarayonidagi olib boriladigan harakatlar turli ishlab chiqarish omillarining harakatini ifoda etadi. Resurslariga bo'lgan talab bilan bu resurslardan ishlab chiqarish jarayonida foydalanuvchi subyektlar o'rtasida o'zaro bog'liq munosabatlar mavjud.

SHuning uchun ham ishlab chiqarish jarayonida resurslardan ko'p foydalanilsa, ular o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar yuqori darajada bo'ladi.

Resurslarga bo'lgan talab ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanish darajasi bog'liq. Ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish resurslarni ishlab chiqarish korxona, firma va mikrofirmalar oldida turgan vazifalarga bog'liq. Ishlab

chiqarish texnologiyalaridan innovatsion tarzda foydalanish ishlab chiqarish resurslarni xarid qilib olish bilan bog'liq resurslar ishlab chiqaruvchi subyektlar ilmfan va texnologik yutuqlardan foydalanishdan maqsad resurslar ishlab chiqarish xarajatlarini tejamkorligini ta'minlash asosida yuqori foyda olishdan iboratdir.

Ishlab chiqarish resurslariga bo'lgan talabni o'sishi resurslarni ishlab chiqaruvchilarni olishni rejalashtirilgan foyda darajasiga bog'liq.

Ishlab chiqarish resurslariga talabni o'sishi ular olishi lozim bo'lgan chegaraviy daromadga bog'liq.

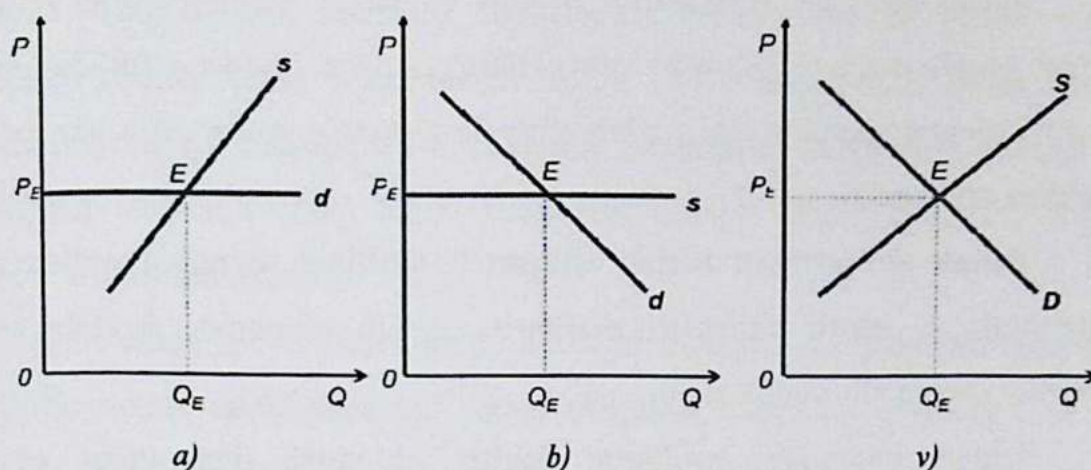
Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurslarni asosiy qismi hususiy subyektlar qo'lidadir.

Jamiyat azolarini deyarli asosiy qismi o'zlarining mehnat qilish darajalari asosida topgan kapitallarining ishlab chiqarish resurslarini ishlab chiqarishga sarflaydilar. Ishlab chiqarish vositalarini resurslar bozoriga taklif qilish asosida iloji boricha olinadigan foydani ko'paytirishga intiladilar. Resurslar bozorida foyda olishni yo'li ularni arzon ishlab chiqarish xarajatlari asosida ishlab chiqarish va yuqori narxlarda sotishdir.

Ishlab chiqarish resurslari bozorida taklif etilayotgan sotuv narxi ishlab chiqarish resurslarini ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog'liq xarajatlar ham ishlab chiqarish resurslarini taklif narxlarida ham e'tiborga olinadi.

10.2. Ishlab chiqarish resurslari bozorida nisbatlar tengligi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar va aholiga xizmatlar ko'rsatish bozoridagi erkin raqobat ishlab chiqarish vositalari iste'mol bozorida ham erkin raqobat bo'lishini inkor etib bo'lmaydi. Resurslar iste'mol bozorida talab va taklifni muqobil nisbati bo'lishi kerak. Bu nisbat ishlab chiqarilgan resurslar bilan ularni iste'mol bozoridagi talabga nisbatan taklifni moyilligida ko'rish mumkin. Iste'mol bozorida ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talab qanchalik yuqori bo'lsa uni sotuvchi marketing xodimlari uni ko'proq iste'mol bozoriga chiqarishga bo'lgan harakatini quyidagi 10.1-rasmda keltirilgan talab va taklif egri chiziqlarini uchrashuvida ko'rish mumkin.

10.1-rasm. Iste'mol bozorida bozor va yakka tartibdagi muqobillik:

a) iste'mol bozori bo'yicha keltirilgan yakka tartibdagi sotuvchi; b) yakka tartibdagi resurslar iste'moli; v) umumiy iste'mol bozorida talab va taklif

Iste'mol bozori taklif qilingan iste'mol bozoriga taklif qilingan resurslarni bozor iste'mol narxlarida iste'molchilar tomonidan xarid qilib olinishini ta'minlashi mumkin. Iste'mol bozoriga iste'molchilar taklif qilayotgan resurslar talab va taklif asosida tashkil topadi. Iste'molchilar iste'mol bozorida belgilangan narxlarda ishlab chiqarish resurslarini sotib olishga majbur bo'ladilar. Ishlab chiqarish resurslarini yakka taklif qiluvchi ishlab chiqarish va iste'molchilarga taklif qilishda taklif egri chizigi talab egri chizigiga mos bo'lgunga qadar ishlab chiqarish tovarlariga belgilangan xarid narxi talab va taklif ortasidagi munosabatni tashkil etish darajasiga mos bo'lguncha o'zgaradi. Natijada bu narx taklif va istemol o'rtasida muqobil narx belgilab beradi. Ishlab chiqarish resurslariga bo'lgan talab o'sib boradi. Buning o'sib borishiga asosiy sabab ishlab chiqarish resurslariga bo'lgan talabni o'sib borishi uning taklif qilish darajasiga nisbatan orqada qolishdir.

Ishlab chiqarish resurslariga ijtimoiy jamiyatning iste'mol resurslariga bo'lgan talabni uni ishlab chiqarishga nisbatan ustun darajada rivojlanishidir.

10.3. Iste'mol bozorida foydaning o'sib borishi

Iqtisodiy taraqqiyotni rivojlanib borishi jamiyat a'zolarini iste'mol talablarini qondirish ishlab chiqarish resurslarini ishlab chiqarishni unga bo'lgan talab darajasida tashkil etishni talab qiladi.

Ishlab chiqarish resurslarini ishlash chiqarish hajmi natural, ya'ni iste'mol bozori orqali iste'mol qiluvchi subyektlarga asosan qiymat shaklida sotiladi va u asosida qiymat shaklida taklif talab etish darajasida qondira olish natural va qiymat shaklida aniqlanadi.

Ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish omillari qiymat shaklida (MR) qilib belgilasak, u ishlab chiqarish omillarini ishlab chiqarish asosida korxonaning umumiy daromadini ifoda etadi.

Ishlab chiqarish omillarini ishlab chiqarish jarayonida o'sib borish o'zgaruvchan omillardan foydalanishni o'sib borish va ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan asosiy ishlab chiqarish omillari o'zgarmagan holda amalga oshirilib boriladi.

Bu iqtisodiy ko'rsatkichlar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurslarni ishlab chiqarish natijasida olingan chegaraviy foyda darajasini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish resurlar hajmi (MR) va o'zgaruvchan daromad bo'lsa, umumiy ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish omillaridan olingan (MR)ni olishda ishlab chiqarilgan mahsulot bo'lib, uni quyidagi formula orqali aniqlash mumkin.

$$MRP = MR \cdot MR.$$

Hozirgi erkin raqobat sharoitida ishlab chiqarish korxonalari iste'mol bozorida ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish omillariga qo'yilgan narxlariga ega bo'ladilar. Ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi subyektlar ishlab chiqarilgan belgilangan iste'mol bozorida (MR) narxni ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan narxni ifoda etadi, ya'ni ($MR = P$) bo'ladi.

Erkinlashmagan bozor iqtisodiyoti sharoitida chegaraviy olinayotgan daromad hajmi o'sib borishi mumkin.

Bu yerda ishlab chiqarish omillarini ishlab chiqaruvchi korxona qo'shimcha olinayotgan daromad mahsulot birligi uning narxiga nisbatan ($MR < R$) past bo'ladi.

Ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish omillari qiymati ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish vositalari qiymatiga nisbatan kichik bo'lsa, ishlab chiqarish korxonalari ishlab chiqarish jarayonini intensiv ravishda rivojlantirish va ishlab chiqarish

vositalari xarajatlardan samarali foydalanish evaziga narxni ishlab chiqarish xarajatlari tejamkorligini o'sib borish orqali ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish vositalari narxlariga nisbatan ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish evaziga ishlab chiqarilgan mahsulot (MR) hajmini oshirish asosida ishlab chiqarish foydasini o'sishini ta'minlash mumkin.

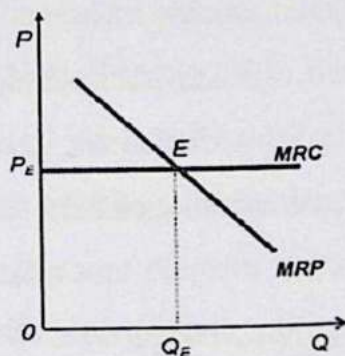
Ishlab chiqarish vositalari omillarini ishlab chiqarish mahsulotlarini iste'molchi subyektlar uchun taklif etish uni ishlab chiqarish xarajatlari qiymatiga va ishlab chiqarish subyekti rejalashtirilgan olinishi lozim bo'lgan foyda darajasiga va ishlab chiqarilgan tovarlar qiymatiga bog'liq.

Korxonalarda ishlab chiqarish xarajati xaridida bu ishlab chiqarish omillarini iste'mol bozorida erkin raqobat asosida belgilangan xarid narxleri ishlab chiqarish jarayonini qanday darajada olib borilishiga o'z ta'sirini ularga iste'mol narxlarini belgilanish darajasiga va ishlab chiqarish vositalarini sotuvi asosida olinadigan foyda daromadiga bog'liq.

Ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi korxonalar olayotgan foyda darajalarini o'sib borishida iqtisodiy jihatdan manfaaddordirlar. Ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish resurslarini qanday hajmda ishlab chiqarish o'sib borsa ishlab chiqarish subyekti oladigan daromad shunchalik o'sib boradi.

Ishlab chiqarish korxonalarini ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishning hajmi (MEP) va olinadigan o'zgaruvchan daromad (MRC) bir-biriga yangi $(MEP)=(MRC)$ bir-biriga teng bo'ladi.

Bu iqtisodiy holatni (10.2-rasmda) ko'rish mumkin.

10.2-rasm. Ishlab chiqarish holatida ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan tenglik

alomatini

Ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish tenglik alomatlari (E) nuqtasida bo'lishini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish korxonasi uchun olinayotgan foydani maksimal darajada o'sishini ta'minlash o'zgaruvchan ishlab chiqarish omillaridan foydalanish darajasiga bog'liq.

Agarda biz shartli ravishda xizmat sohasida ishlab chiqarish subyekti ikki ishlab chiqarish omillari mehnat va kapitaldan foydalansa olinadigan foydani maksimallashtirish quyidagicha ko'rinishda bo'ladi.

$$MRPL = PL = w, \quad a \quad MRPK = PK = r,$$

bu yerda

$MRPL$ – mehnat omilining chegaraviy mahsuloti;

PL – mehnat narxi, ish haqiga tenglashadi;

$MRPK$ – kapitalning chegaraviy mahsuloti;

PK – kapital narx foiz to'lovga tenglashadi.

Bu holatda foydani maksimallashtirish quyidagicha ifodalanadi.

$$\frac{MRPL}{PL} = \frac{MRPK}{PK} = 1.$$

Bu holatga rioya qilish shartli ravishda korxona samarali ishlayotganini yoki korxona ishlab chiqarish xarajatlarini kichiklashtirish asosida olinishi lozim bo'lgan foydani o'sib borishini oshirish mumkin.

10.4. Tadbirkorlik qobiliyati ishlab chiqarish jarayonining asosiy omili sifatida

Erkinlashtirilgan raqobat asosida ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va uni tejamkorlik asosida samarali olib borishni ta'minlashda inson kapitalini tadbirkorlik faoliyatiga ega inson kapitalini tadbirkorlik faoliyatiga ega. Insonning tadbirkorlik qobiliyati deganda nimani tushunish kerak?

Tadbirkorlik qobiliyati – insonda umumlashgan umumiy sifatli ko'rsatkichlar uni ishlab chiqarish jarayonini samarali tashkil etish asosida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarining sifatli darajalarini oshirish orqali foyda olishni ta'minlash ishlab

chiqarishda xavf-xatarlarga yo'l qo'ymaslik asosida mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ifoda etadi.

Avstriyalik iqtisodchi I.SHumpeter 1912 yilda o'zining "Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi" asarida tadbirkorlikning ijtimoiy mohiyatini ochib bergan. I.SHumpeter bu asarida iqtisodiy rivojlanishning yangi usulini rivojlantirishni taklif qilish asosida foyda olish nazariyasini foyda olishni ta'minlashga insonlarning tadbirkorlik faoliyatlariga bog'liq ekanligini ko'rsatib bergan.

Tadbirkorlik va biznes bo'lib, tadbirkor insondan ishlab chiqarishni mustaqil ravishda tashkil etish har bir tadbirkor tomonidan uning javobgarligi asosida tashkil etish ularning insoniy fiziologik xususiyatlariga uning jismoniy qobiliyatiga asoslangan holda huquqiy shaxs sifatida ishlab chiqarish jarayonini o'zining mulkklariga asoslangan holda yoki ishlab chiqarish jarayonini yollab olish hisobiga mehnatni moddiy rag'batlantirish asosida ishlab chiqarish jarayonini olib borish tadbirkorligi asosida amalga oshiriladi.

I.SHumpeter tadbirkor va tadbirkorlik faoliyatiga baho berishda asosan quyidagilarga bog'liq deb hisoblaydi. Bu asosiy shartlar:

Birinchidan iste'mol talablarni o'sib borishi iste'mol mahsulotlarini o'sib borish talablariga o'sishi uni ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan yuqori narxlarda sotilishini taklif etish.

Tadbirkor biznes faoliyatida o'zining tashabbuskorlik faoliyatlari bilan ishlab chiqarish jarayonlarini olib boradi.

Tadbirkorlik subyektlari o'zlarining mehnat qilishlarini tashkil etish va yuqori darajada foyda olishlari orqali mehnat xodimlarini ishlab chiqarish jarayonining bu tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilishni tashkil etadi.

Tadbirkorlik faoliyati asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

-ishlab chiqarishni tashkil etishdan asosiy maqsad mavjud tabiiy resurslardan samarali foydalanish;

-ijodiy ishlar bilan shug'ullanish asosida iste'molchilar talablarini qondiradigan sifatli iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirib borish;

-ishlab chiqarish jarayonini boshqaruvini ichki va tashqi omillardan samarali foydalanish asosida mehnat sifatini unumdorligini oshirishga e'tibor berish;

-ishlab chiqarish jarayonida ilm-fan va texnika yutuqlaridan samarali foydalanishni tashkil etish;

-ijtimoiy vazifasi tadbirkorlik ishlab chiqarish jarayonida unumdor mehnat ishlab chiqarish asosida ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnat resurslarining mehnatlaridan kelib chiqqan holda ularni rag'batlantirib borish.

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va olib borishda uning asosiy vazifalaridan biri institutsional vazifasi hisoblanadi. Bu bozor munosabatlarini takomillashtirib borish ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda progressiv ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish, ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishni tashkil etish ishlab chiqarish jarayoni samaradorligini oshirish, tadbirkorlik faoliyatining maqsadlarini amalga oshirishdan iborat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitining asosiy vazifasi tadbirkorlik faoliyatlarini rivojlantirib borish bozor iqtisodiyotining asosiy masalasi ekanligidan kelib chiqqan holda uni rivojlantirib borish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratib berish zarur.

Buning uchun tadbirkorlik ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida ishlab chiqarish kuchlaridan foydalanish rivojlantirish tadbirkorlikni iqtisodiy faoliyatlarini innovatsion tarzda rivojlantirib borish iste'mol bozorlarini monopolizatsiyalashtirishga yo'l qo'ymaslik va erkin raqobatni rivojlantirish borish bo'yicha zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratish, davlat aralashuvi asosida soliq to'lovlarini, bank krediti foizlarini takomillashtirish zarur.

Tadbirkorlik faoliyatlari bo'yicha

Ishlab chiqarish, moliya, savdo va sug'urtalash, ishlab chiqarish xizmat ko'rsatish sohalarida ilmiy-texnikaviy asosida rivojlantirishda ishlab chiqarish jarayoni rivojlantirishni o'zaro bog'liqlikda ilmiy va texnikaviy yondashuv amalga oshirish kerak.

Hozirgi zamon jahon iqtisodiyotida maslahat berish biznesi marketing moliya-kredit va soliq to'lovlari sohasida xizmat ko'rsatish tadbirkorlik faoliyatlarini rivojlantirishga e'tibor berish zarur.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik faoliyatlari boshqarish bozor talablari asosida rivojlantirishni tartibga solish zarur.

Tadbirkorlik faoliyatlarini tashkil etish ularni boshqaruvini takomillashtirish asosida erkin raqobatni rivojlantirish lozim.

SHu bilan birga aytish lozimki, bozor iqtisodiyoti sharoitida yakka tartibdagi ishlab chiqarish korxonalarini tashkil topishi va ishlab chiqarish faol ishlayotganligini ko'rish mumkin.

Bu korxonalar shaxsiy mulk, shaxsiy kapital va davlat banklaridan olingan kreditlar hisobiga tashkil topib o'zlarining iqtisodiy va ishlab chiqarish hamda savdo sohalarida sotuvchilik vazifalarini amalga oshirmoqdalar.

Xususiy ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etish uchun shart-sharoitlar mavjud. Bular quyidagilardan tashkil topgan:

- xususiy korxonalarni ro'yxatga olishni va ishlab chiqarish faoliyatlarini tashkil etish va olib borishni erkinligi;

- ularga soliq to'lovlari yengillashtirilgan usullaridan foydalanishlik;

- ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan foiz xususiy tadbirkor qo'lida jamg'arilishi;

- moliyaviy resurslarning cheklanganligi va yagona birligi tomonidan olib borilishi tufayli yagona javobgarlikning bo'lishi;

- shaxsiy ishlab chiqarish korxona mulklarini korxona egasi tomonidan tartibga solib borilishidan iborat.

Keyingi vaqtlarda bozor iqtisodiyoti tarmoq sohalarida hamkorlik asosida ishlab chiqarish ham rivojlanib bormoqda. Tadbirkorlikni korporativ shaklda tashkil topishini yirik biznes sohalarida aksionerlar jamiyatini tuzish orqali bu jamiyatiga a'zo bo'lganlar o'zlarining bu jamiyatga qo'shgan xususiy mablag'lariga qarab aksiyalarga ega bo'ladilar. Aksiya egasi shu aksioner jamiyat boshqaruvida faol qatnashadi.

Korporativ aksionerlar jamiyati ko'pincha yollangan menejerlar tomonidan boshqariladi.

10.5. Bozor iqtisodiyoti sharoitida axborot ishlab chiqarish omili sifatida

Bozor iqtisodiyoti qonunlariga asoslangan holda rivojlanayotgan jamiyatda iqtisodiy-ijtimoiy ma'lumotlar iqtisodiy va ijtimoiy holatni respublika uning mintaqada hamda korxonalar firmalar darajasida ularning kelajagini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni o'rganishda katta ahamiyatga ega.

SHu bilan hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlar mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishda qanday masalalarga va nimalarga e'tibor berish bo'yicha kerakli ma'lumotlarni o'rganish orqali iqtisodiy tarmoqlarni rivojlantirish yo'nalishlarini belgilab olish yo'llarini e'tiborga olish zarurligini ko'rsatib beradi.

Axborot ma'lumotlarini iqtisodiy va ijtimoiy xususiyati shundan iboratki, u hozirgi iqtisodiy-ijtimoiy holatni qanday holatda undagi bor bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy kamchiliklarni bartaraf etish yo'llarini belgilashga xizmat qiladi.

Axborot ishlab chiqarish jarayonining asosiy omillaridan biri deb hisoblanmasada, ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va qanday iqtisodiy-ijtimoiy holatlari etibor berishni aniqlab olishni yordam beruvchi bir omildir.

Axborot ma'lumotlari bir qisqa vaqtda bo'lib o'tgan iqtisodiy ma'lumotlarni ifoda etadi va ma'lumotlar asosida iqtisodiy va ijtimoiy holatni ishlab chiqarish korxona, firma va mikrofirmalar darajasida ularni tashkil etish hisobiga tegishli ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish bo'yicha tegishli nazariy va amaliy hulosalarga kelish mumkin.

Hozirgi vaqtda internet va matbuotlarda davlat statistika qo'mitasi tomonidan chop etilgan iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlar orqali o'tgan yil yakuni bo'yicha qanday iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan yutuqlarga erishganligimizni bilish bilan yil ichida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni iqtisodiy tahlil asosida aniqlab olishimiz mumkin.

Axborot malumotlari iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan milliy iqtisodiyotimizni o'sib borishini iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan tahlil qilib borish va tegishli chora va tadbirlarni amalga oshirish bilan axborot ma'lumotlari ham o'sib boradi. Axborot malumotlarini o'rganish natijasida nafaqat insonlarning dunyoviy qarashlarida balki iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirishni oshirib borish zarurligi asosia ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish maqsadida ishlab chiqarish iqtisodi resurslarini o'sib borishini ta'minlash orqali ishlab chiqarish hajmini o'sishiga erishish zarurligi va yalpi ichki maqsulot ishlab chiqarish hajmini yildan-yilga oshirish asosiy maqsadlardan hisoblanadi.

Informatsion axborotlar iqtisodiy rivojlanish jarayonini hozirgi iqtisodiy holatiga bildiruvchi mustaqil bir iqtisodiy yo'nalishlarni rivojlanib borishini iqtisodiy tahlil qilish asosida uning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotida erishgan iqtisodiy natijalarini tahlil qilish asosida umumlashgan yutuqlarni ko'rsatish bilan mavjud kamchiliklarni ham ko'rsatib bera oladi.

Informatsion axborotlar ya'ni elon qilingan matbuotda mamlakat taraqqiyotining iqtisodiy va ijtimoiy sohalar bo'yicha iqtisodiy ma'lumotlar ishlab chiqarish tarmoqlarini boshqaruvida kerakli ilmiy va amaliy xulosalar qilishga va insonlarning ilmiy bilim darajalarini oshirishga xizmat qiladi.

Axborot tizimida qabul qilinayotgan ma'lumotlardan ayrim ishlab chiqarish jarayonini samarali rivojlanishi bo'yicha e'lon qilingan ma'lumotlardan tegishli ishlab chiqarish soha korxonalarida foydalanish hisobiga ishlab chiqarish jarayonini iqtisodiy samaradorligini oshirishga erishishlari mumkin.

Milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan biri makroiqtisodiy darajada ishlab chiqarish jarayonlarini olib borishni ta'minlovchi korxonalar, firmalar va mikrofirmalar axborot tomonidan berilayotgan ma'lumotlardan foydalanishni o'z vaqtida amalga oshirishlari zarur.

CHunki ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish bilan bog'liq axborotlarning yangilanib borish jarayoni o'zgarishini ham etiborga olish kerak. Axborot ma'lumotlarida ishlab chiqarish jarayonini innovatsion rivojlantirishni ishlab

chiqarish hajmini o'sib borishiga, uning sifatini yaxshilanib borishiga va nihoyat ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni ishlab chiqarish xarajatlarini kamayib borishi va ishlab chiqarish subyektlari olayotgan foydalarini o'sib borishini ta'minlash tajribalaridan foydalanish oqibatida **yalpi ichki mahsulotni** o'sib borishiga va ijtimoiy iste'mol talablarini qondirishga xizmat qiladi.

Ishlab chiqarish jarayonida mahsulotlarni sarflangan ilmiy-iqtisodiy tadqiqot yangiliklarini umumiy ishlab chiqarish xarajatlaridan ajratib ko'rsatish zarur. Hozirgi vaqtda bu ilmiy innovatsion yangiliklarni yaratishga sarflangan umumiy xarajatlar orqali tovar mahsulotini qiymatini umumiy ishlab chiqarish xarajatlarida beriladi.

Ilmiy tadqiqot ishlarining va e'lon qilinayotgan va axborot malumotlariga sarflangan xarajatlarni alohida ko'rsatish axborot ma'lumotlari, ilm-fan taraqqiyotiga sarflangan xarajatlarni aniqlash uchun sarflangan moddiy va mehnat xarajatlari nisbatan foiz darajasida aniqlash orqali olingan umumiy daromaddan ishlab chiqarishdan band bo'lgan xodimlar ish haqi nisbatini foizda aniqlash orqali olingan daromadni qancha qismi umumiy jonli mehnat qismiga, qolgani esa ilmiy innovatsion xarajatlarga to'g'ri kelishida ko'rish mumkin.

Umumiy innovatsion ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnat resurslari ish haqini innovatsion mahsulotlar umumiy qiymatidan ayirish hisobiga innovatsion samaradorlikni aniqlash mumkin.

Ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlarini qiymati intellektual mehnat natijasida ishlab chiqarilgan tovar qiymatida ifodalanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida axborot ma'lumotlaridan va ishlab chiqarish jarayoniga taklif qilinadigan ilmiy yangiliklarni ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish jarayonida foydalanish axborot va innovatsion resurslaridan foydalanishga aylanishi ularni ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va rivojlantirish resurslaridan biri deb hisoblash mumkin.

Hozirgi sharoitda internet axborotlaridan ham ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirishda foydalanish mumkin.

Internet axborotlarida berilayotgan innovatsion yangiliklar ishlab chiqarish jarayonida yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini qo'llanishi nafaqat ishlab

chiqaruvchilarni, balki iste'molchilarni ham yangi turdagi innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish bilan qiziqtiradi. Yangi innovatsion ishlab chiqarish jarayonini tashkil topishi mamlakatning ijtimoiy sohalarida tub o'zgarishlarni bo'lishiga olib kelishi bilan birga jahon iqtisodiyot bozorida bu mamlakatni, korxonani ishlab chiqarayotgan yangi mahsulotlari asosida o'z o'rniga ega bo'lishini ta'minlaydi.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish savollari

1. Ishlab chiqarish omillari nimadan iborat?
2. Daromad turlari?
3. Ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talablar?
4. Ishlab chiqarish resurslariga talab erkinligi?
5. Bozor barqarorligi va yakka tartibda ishlab chiqarish barqarorligi qanday tashkil etiladi?
6. Talab egri chizig'iga nima ta'sir etadi?
7. Ishlab chiqarish samaradorligi nimalarga bog'liq?
8. Tadbirkorlikni tashkil topish ishlab chiqarish omillaridan farq qiladi?
9. Yakka tadbirkorlik qanday tashkil topadi?
10. Ishlab chiqarish xarajatlari tovar iste'moliga qanday ta'sir etadi?

O'zini-o'zi nazorat qilish testlari

1. Ishlab chiqaruvchi tadbirkor qanday daromad ko'rinishida oladi?
 - a) Renta
 - b) Ijarachi
 - c) Ish haqi
 - d) Foyda
 - e) Intellektdan daromad
2. Mulk egasi qanday daromad oladi?
 - a) Renta
 - b) Ish haqi
 - c) Foiz
 - d) Intellektual daromad tariqasida
3. Ishlab chiqarish omillarining farqlari
 - a) Davlat mablag'i hisobiga
 - b) Xususiy mablag'lar hisobiga
 - c) Ishlab chiqarish vositalari bo'lgan talab
 - d) Ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanish darajasi
 - e) Ishlab chiqarish texnologiyalariga bog'liq

11-MAVZU. MEHNAT RESURSLARI BOZORI

Kalit soʻzlar: mehnat bozori, ishchi kuchi, iqtisodiy faol aholi, iqtisodda bandlik, ishsizlik, bandlik darajasi, ishsizlik darajasi, ish haqi, nominal ish haqi, real ish haqi, vaqtbay ish haqi, ishbay ish haqi, transfert daromadi, iqtisodiy renta, kasaba uyushmasi, mehnatni taklifini qisqartirish modeli, ish haqiga toʻgʻri taʼsir etuvchi model.

11.1. Mehnat resurslari bozori xususiyatlari

Inson mehnati moddiy nematlar ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari ichida eng asosiy va yetakchi resurs hisoblanadi.

Mehnat insonlarni asosiy xususiyati boʻlib jonli mehnat tariqasida boshqa ishlab chiqarish omillaridan ajralib turadi.

Mehnat bu maxsus tovar boʻlib, u sotiladi va sotib olinadi. Bu iqtisodiy holat mehnat resurslari bozorini vujudga kelishiga asos boʻlgan. Mehnat bozori bu insonlarni mehnat qilishga qobiliyatlarini ijtimoiy mehnat munosabatlarini ifodalovchi ijtimoiy -iqtisodiy holat boʻlib ishchilar mehnatlaridan ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida ishlashni istovchi subyektlar bilan oʻrtasida boʻladigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy va iqtisodiy jihatdan mehnat qilish va uni jalb etishni huquqiy jihatdan va iqtisodiy jihatdan ijtimoiy -iqtisodiy tuziladigan bitim bu mehnat bozoridir. Mehnat bozorida asosiy tovar bu ishchi kuchi ishchini uzi tovar emas. Faqat ishchining mehnati uning ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvi asosida uning mehnati maʼlum bir istemol tovari ishlab chiqarish va xizmat koʻrsatish jarayonida yaratadi. Ishchi kuchi mehnati u ishlab chiqargan tovar mahsulotida gavdalanadi. Mehnat ishchi mehnati hisoblanib uni insondan ajratib boʻlmaydi. Insonning mehnat qilish qobiliyati insonning uzida gavdalangan maxsus mehnat hisoblanadi. Mehnat bozorida jonli mehnatni ishlab chiqarish jarayonida yaratgan istimol mahsulotlari mehnat qilish natijasi tovar sifatida olinadi va sotiladi. Inson mehnatini olib sotilishi mehnat bozorida oʻzaro kelishuv asosida olish va sotish boʻyicha uning mehnat qilish qobiliyati xarid qilib olinadi. Mehnat qilish qobiliyatiga qarab ularning bajaradigan

ish hajmi miqdoriga, uni oddiy yoki murakkabligiga qarab ularga ish haqi sifatida maosh beriladi.

Ishlab chiqarish joylari bilan ta'minlangan mehnat resurslari aktiv faol qatnashuvchi ishchi kuchlari resurslari bo'lib, aholining bir qismi ularning ijtimoiy jamiyatida ma'lum bir ishlab chiqarish jarayonida olib borilayotgan mehnatlari evaziga oladigan ish haqlari uni mehnatini taqdirlash darajasiga qarab mehnat qilish holatini o'sib borishini bajarayotgan ish hajmini o'sib borishida ko'rish mumkin.

Mehnat qilishga yaroqli mehnat resurslari milliy iqtisodiyotning barcha tarmoq yo'nalishlaridagi korxonalarda xizmat qiladilar. Ishlab chiqarishga loyiq mehnat qiluvchilarni ish joylari bilan ta'minlash iqtisodiy mehnat resurslarini bandligini ta'minlanganligini bildiradi.

SHu bilan birga bizga ma'lum mehnat resurslari deganda mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxslar e'tiborga olinadi.

SHu bilan birga mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan mehnat resurslari to'liq ish joylari bilan ta'minlanishi zarur. Ammo bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan mehnat qilishga joylasha olmagan ishsizlar guruhi bo'ladi. Ishlab chiqarish jarayonida bandlik darajasini o'sib borishini ta'minlash lozim. Ishchilarni bandlik darajasi ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan mehnat qiluvchilar sonini umumiy mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan ishchilar soniga nisbatan aniqlanadi mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan ishchilar ish jarayonlari bilan ta'minlanishiga bandlik darajasi deb yuritiladi.

Ish joylari bilan ta'minlangan mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan ishchilarga nisbatan ishsiz ishchilar bo'lib ularning darajasi ish joylari bilan ta'minlanmagan ishlashni istovchi ishchilarni umumiy ishlashga loyiq mehnat resurslariga nisbatan aniqlanadi. Ya'ni ishlab chiqarishda band bo'lmagan ishga yaroqli ishchilar miqdorini umumiy barcha yaroqli ishchilarga nisbatdan foizda aniqlash mumkin va ular ishsizlar darajasini ifoda etadi. To'g'ri ishlab chiqarishga yaroqli ishchilarni ma'lum qismi ishchilar guruxini tashkil etishiga obyektiv sabablar bor. Bunday hollarda bo'lishiga asosiy sabablardan biri ish haqlarini qoniqtirmasligi

yoki yashash joylarini o'zgartirishlari sababli bo'ladi. Ko'pchilik ishsizlikni kelib chiqishi ishlab chiqarish jarayoni bo'yicha ma'lum.

Davlat tomonidan mehnat bozorini tartibga solish va uni boshqarish boyicha maxsus dastur ishlab chiqariladi.

Mehnat bozorini tartibga solish dasturida

- bandlikni o'sib borishini rag'batlantirish, ishlab chiqarishda ishchi bandligini ta'minlash;

- ishchi kuchlarini malakalarini oshirish va qayta tayyorlash;

- ishsizlikni ijtimoiy himoyalash belgilangan.

Davlat dasturiga asoslangan holda ish joylari bilan ta'minlangan asosan ikki usulda to'gridan to'gri ish joylari bilan ta'minlash va ishlab chiqarish korxonalari tomonidan ijtimoiy va iqtisodiy holatlardan kelib chiqish orqali ishlab chiqarishni tashkil etuvchi tomonidan joylarini tashkil etish asosida.

Davlat tomonidan davlat dasturiga asosan ish joylari bilan ta'minlashda:

- minimal ish haqlari belgilanadi;

- mehnat faoliyatida qatnashish yoshlari va mehnat qilishdan ketgan holatlarda ularni ijtimoiy himoya qilishni kafolatlantirilishi;

- davlat tomonidan ishga yaroqlilarni ish joylari bilan ta'minlash;

- ishchilarni malakalarini oshirish va qayta tayyorlashni tashkil etilishi dastur asosida amalga oshiriladi.

Egri usul orqali – davlat tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan yangi ishlab chiqarish korxona, firma va mikrofirmalar asosida ishlab chiqarishni tashkil etish asosida quyidagicha ish joylari tashkil etiladi.

Kasbga ega bo'lmagan ishlar tashkil etadi.

Xulosa tariqasida maxsus tovar mehnatlarini taklif etuvchi mehnat bozori xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- mehnat bozorida ish kuchi bilan ishchi kuchini xarid qilib olish munosabatlari mahsulotlar bozoriga nisbatan uzoq muddatlarda davom etilishi; - ishlab chiqarishga jalb qilinuvchi mehnat resurslarini pul bilan bog'liq bo'lgan omillardan ish joylarini yaqinligi, mehnat qilish va dam olish sharoitlarini mavjudligi

va bajaradigan ishlarni kasbiy korlik darajasini yuqoriligi, xizmatlarni xavfsizligi, sog'liqqa ziyon keltirmasligi;

– mehnat resurslarini mehnat qilish faoliyatlarini tashkil etishda mehnat xavfsizligiga javob beradigan darajada bo'lishiga, lekin davlatning bandlik siyosatiga asoslangan holda ish joylarini tayyorlashga va ma'lum ilmiy va kasbiy darajaga asoslangan mehnat jarayonini samarali tashkil etish va olib borishga va ishlab chiqarilayotgan tovarlarga bo'lgan iste'mol talablarini ni o'sib borishi bilan mehnat bozori tomonidan taklif etilgan mehnatni sifat samaradorligi va sifatiy darajalari muhim rol o'ynaydi.

11.2. Ish haqi mehnat haqi ekanligi

Bozor sharoitida mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxslar o'zlarining mehnatlarini iste'molchi ishlab chiqaruvchi subyektlarga taklif qilish evaziga mehnat haqlarini ish haqi sifatida oladilar.

Ish haqi qilingan ijtimoiy-mehnat uchun olingan ham hisoblanadi. Ish haqi asosan pul shaklida bo'lishi bilan ayrim ishlab chiqarish sohalarida jumladan qishloq xo'jaligi tarmoqlarida natural ish haqi berish ham qo'llaniladi.

Ish haqi naminal va riyal ish haqlari tariqasida bo'ladi.

Real ish haqi bu ishchi ishlab chiqarish mehnat jarayonidagi qilgan mehnatlari hisobiga olgan ish haqi. Yashashlari uchun zarur bo'lgan iste'mol mahsulotlarini naminal ya'ni yashash uchun zarur bo'lgan darajada xarid qilib olishni aniq ish haqi xarid qilish qobiliyati ishchini oladigan ish haqi darajasiga bog'liq bo'lishi bilan uning hajmini o'sishi iste'mol mahsulotlariga belgilangan narxlarga ham bog'liq.

Bu holatni quyidagi formula orqali ko'rsak bo'ladi.

Ish haqiga bog'liq bo'lsa ish haqi (ih) deb belgilasak, nominal ish haqini (ni) deb belgilasak, tovar narxlarini (r) deb belgilasak uni quyidagi

$$I_x = N_i / r$$

nisbatan ishchi va xizmatchilarning nominal ish haqlarini ularning real iste'mol talablarni ko'rsatib beradi.

Ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan ishchi kuchlari ning real ish haqlarini o'sishi minimal ish haqlari o'sishiga bog'liq.

Ishlab chiqarish jarayonida olinayotgan real ish haqlarini o'sishiga bog'liq.

Ishlab chiqarish jarayonida olinayotgan real ish haqlarini o'sishini quyidagi formula asosida aniqlash mumkin.

$$I_{xr} = Y_{aix} / I_x$$

bu yerda I_{xr} – real ish haqi indeksi;

Y_{aix} – yakka tartibdagi ish haqi;

I_x – iste'mol narxda.

Ish haqi ishlab chiqarish jarayonida mehnat qiluvchi ishchi va xizmatchi hamda ilmiy-tadqiqot muassasalarida va ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalarida band bo'lgan shaxslarning daromadi hisoblanadi. Ular xo'jaliklarda esa ishlab chiqarishda band bo'lgan oila a'zolarini mehnat qilish qobiliyatlarni ta'minlash bilan bog'liq iste'mol buyumlari xarajatlarni minimal ish haqlari darajasiga tenglashtirish mumkin.

Iqtisodiyotda ishlab chiqarish jarayonida soatbay ish haqi asosida mehnat resurslaridan foydalanish bo'lib bu mehnat qiymati asosan soatbay asosida belgilangan tarif razryadlariga asosan ish haqi to'lanadi. Ishlab chiqarish jarayonida bajarilgan mehnat soatlari belgilangan qadriyatlar asosida mehnat haqi to'lovga ko'paytirish orqali to'lanadi.

Vaqtda ish haqi to'lash murakkab ishlarni bajarish hajmini aniqlashda (midetsina, yoshlarni tarbiyalash, ta'lim muassasalarida bajarilayotgan mehnat natijalarni ko'rsatish, natijalarini aniqlashni murakkabligi sababli vaqt berish haqida kuylanadi shu bilan birga ishbay ish haqi to'lash usulidan milliy iqtisodiyotning deyarli barcha moddiy ishlab chiqarish bilan bog'liq tarmoq korxonalarida qo'llaniladi. Ushbu ish haqi to'lashda ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan ishchini o'zi ko'proq hajmda mahsulot ishlab chiqarishdan iqtisodiy manfaatlarini bo'lishi uning mehnat faoliyatini nazorat qilishi zarurligi bo'lmaydi.

Ishlab chiqarish jarayonida ish haqini tashkil etish tizimidan foydalaniladi ish haqi tizimi mehnat qilishni tashkil etish jarayonida ish haqi to'lovi bilan mehnat qilish o'rtasidagi munosabatlar.

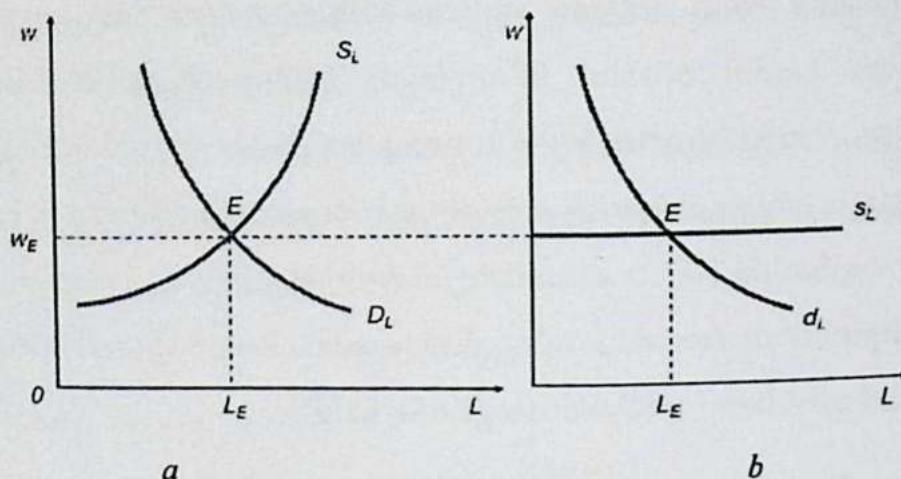
Mehnatda band bo'lgan ishlarni qilgan mehnat lariga mos qiymatga ega bo'lgan ish haqini olishini ta'minlaydi. Ishlab chiqarish ishchi resurslaridan foydalaning darajasini o'sib borishi uning malakaviy darajalarini oshirish xarajatlari bilan bog'liq. Ishlab chiqarish subyektlari tomonidan qilingan iqtisodiy va ijtimoiy xarajatlar oqibatida ishlab chiqarish jarayonida ishchi va xizmatchilarning mehnat unumdorligini o'sib borishini ta'minlash asosida ishlab chiqarish subyektlarini foyda va daromad olishlarini o'sib borishiga olib keladi.

11.3. Erkin raqobat sharoitida mehnatni barqarorligi

Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnatga bo'lgan talabni barqarorligi va ishlab chiqarish jarayonida mehnatga bo'lgan talab va taklifni o'zaro bir-biriga teng munosabatda bo'lishi bozor sharoitida mehnat bozorida ularga bo'lgan talab asosida ish haqini tashkil topishiga bog'liq.

Har qanday ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etuvchi subyekt ishchi kuchini ishlab chiqarishga yollar ekan uning olayotgan ($MR=MQ$) foydasi ishlab chiqarish jarayoniga qo'shimcha ravishda ularning ishchi kuchlaridan foydalanish uchun sharoit yaratadi. Ishlab chiqarishdan olingan mahsulot qiymati ($MRPE=MRCL$) ga ishlab chiqarish jarayonidan olingan ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati $MRPE=R \cdot MRCL$ ga ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilarning ish haqiga ($MRPL=MRCL=SH$).

Ishchi kuchlarini ishlab chiqarishga taklif etish darajasi ularga to'lanadigan ish haqi darajasiga bog'liq hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti sharoitidagi raqobat sharoitida faqat ish haqini oshirib borish evaziga ishlab chiqarishga ishchi kuchlarini jalb qilishni ta'minlaydi. Ishlab chiqarishga jalb qilinayotgan ishchi kuchini taklifi ularga to'lanadigan ish haqini o'sib borish ishlab chiqarish jarayoni talablari darajasida bo'lishi lozim. Talabga nisbatan ishchi kuchi ishlab chiqarish jarayonida qoplasa ishlab chiqarish xarajatlarini yollanma mehnatga ish haqi to'lash qismini o'sishi natijasida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot qiymatiga nisbatan ishlab chiqarish xarajatlari darajasi katta bo'lishi mumkinligi quyida (11.2-rasmda) bozor sharoitida mehnat bozorida unga bo'lgan talab tengligi keltirilgan.

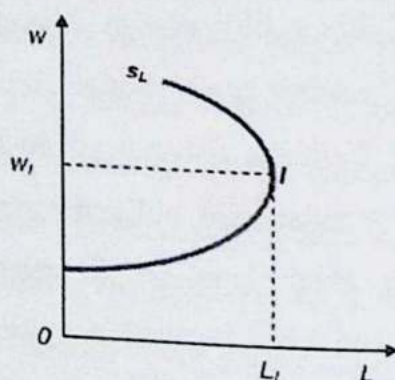
11.2-rasm Mehnat bozorida tenglik

Bu yerda birinchi rasm (a)da bozor narxi harakati va (b) rasmda esa bir firmada ish haqi to'lovlar keltirilgan ish haqi to'lovini (a) rasmda keltirilgan.

Bu rasmlarda (a) rasmda mehnatga bolgan talab yuqori darajada bo'lgan bo'lsa (b) rasmda mehnatga ish haqi to'lash yuqori darajada bo'lgan bo'lsa (b) rasmda mehnatga ish haqi to'lash iste'mol mehnat bozoridagi ish kuchini taklif qilinishi talabga nisbatan yuqori ekanligini ko'rish mumkin.

Mehnat bozorida tashkil topgan ishchi kuchlariga bo'lgan talab ish beruvchi subyektlarning asosiy vazifasi qurilgan tarmoqning (b) qismida tarmoq bo'yicha o'rtaga belgilangan o'rtacha ish haqi tarmoq taklifi sifatida qabul qilish lozim. Demak korxona bo'yicha belgilangan ish haqi o'rtacha ish kuchi (L_E) tenglik alomatini bildiradi.

SHuni aytish lozimki yakka tartibdagi mehnatni taklif qilish umumlashgan mehnat bozori taklifidan farq qiladi. Bu holatni (11.3-rasmda) ko'rish mumkin

11.3-rasm. Yakka tartibda mehnatni taklif qilish

Yakka tartibda mehnatni taklif qilish darajasi ularga to'lanadigan ish haqiga bog'liq.

Ish haqi talabga nisbatan past bo'lsa uni taklif etish darajasi o'sib boradi. Bu (11.3-rasmda) *I* nuqtasigacha ishchi kuchini taklif etish muqobillik ni tashkil etishi samarali hisoblanadi.

Keltirilgan (11.3-rasmda) *I* nuqtasidan yuqori darajada ish haqlarini to'lovini o'sib borishi tufayli uning qiymati o'sib boradi. Natijada daromad samaradorli *I* asosiy masala bo'lib egilishini asosiy sababi ish haqini o'sib borishi ishchi kuchiga bo'lgan talabni qisqarishiga olib keladi.

Keltirilgan (11.3-rasmda) keltirilgan *I* nuqtasidan keyingi yigit chiziqni yigilib borishi yakka tartibda mehnat ni taklif qilinishiga bog'liq.

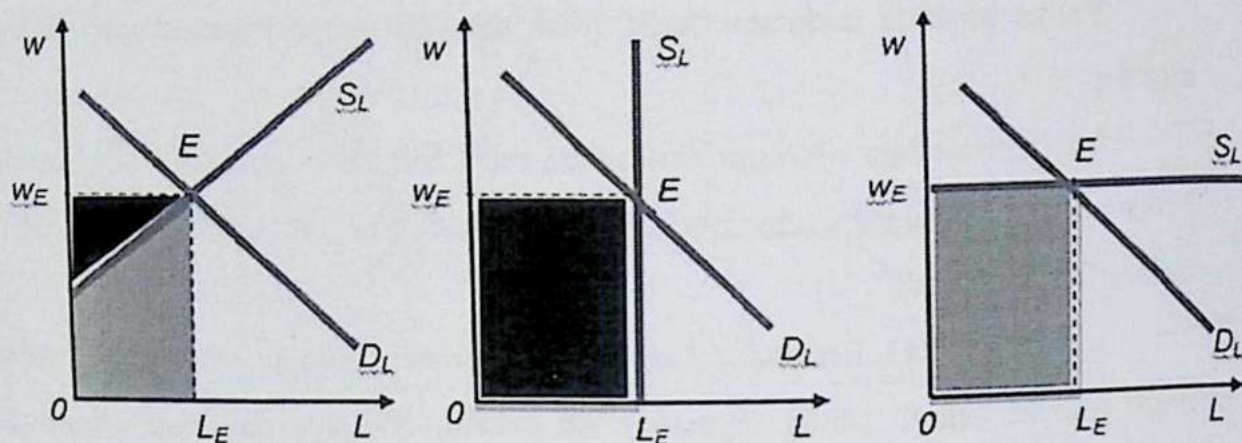
11.4. Iqtisodiy renta va transfer daromadi

Umuman ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda ishlab chiqarish subyektlari oladigan daromadni 2 qismdan iborat bo'lib uni bir qismi transfert daromadini va ikkinchi qismi iqtisodiy rentani tashkil etadi.

Transfert daromadi inglizcha (transfert) so'zlaridan olingan bo'lib transfert daromadi bu ishlab chiqarish omillari asosida olingan daromadni boshqa soha ishlab chiqarishini tashkil etish asosida boshqa soha bandligini ta'minlashda ifodalanadi.

Iqtisodiy renta ishlab chiqarish omillarini xarid qilib olish to'lovlarini ifoda etadi.

Transfer daromadiga aylantirilishi ifoda etadi. Ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish jarayonining ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanish asosida olingan daromad ham iqtisodiy renta hisoblanadi. Umumiy ishlab chiqarish jarayonida olingan transfer daromadini (11.4-rasmda) ko'rish mumkin

11.4-rasm. Iqtisodiy renta va transfert daromadi

Keltirilgan (11.4-rasmda) (OELE) nuqtalar iqtisodiy renta ni ifoda etadi yoki ishlab chiqarish uchun harid qilib olinish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish omillarini xarid qilib olishni ifoda etadi. Taklifni elastik bo'lmagan "b" da ishlab chiqarish resurslaridan to'liq foydalanish natijasida alternativ ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishga talab bo'lmaydi va nihoyat "v" rasmda ishlab chiqarish xodimlari iqtisodiy renda sababi ularning olayotgan daromadlari transfert daromadiga teng. Buning asosiy sababi mehnat bozori tomonidan malakasiz mehnat qiluvchi resurslarni taklif qilinishidir.

11.5. Mehnat bozorida monopsoniya

Mehnat bozori boshqa bozor turlariga qarab har xil sharoitda tashkil topishi va rivojlanishi mumkin. Bozorlarni barqaror rivojlantirish ularda raqobat asosida ishchi kuchini taklif etuvchi subyekti bilan xarid qiluvchi subyekt o'rtasida tenglik asosida iqtisodiy munosabat larni tashkil topishiga bog'liq.

SHu bilan birga mehnat bozorida monopsoniya mehnat bozori ham bo'ladi.

Monopsoniya mehnat bozorida mehnatni xarid qiluvchi subyekt bir subyekt bo'lishida ifodalanadi. Bu monopsoniya bozori ma'lum iqtisodiy mintaqada yagona ishlab chiqarish jarayoni bilan shug'ullanuvchi korxona subyekti hisoblanadi. Ishlab chiqarishda mehnat qilishni istagan ishchi kuchlari turli sohalariga mos bo'lgan ishlab chiqarish kuchlaridan tashkil topgan ishlashni hohlovchi mehnat qilib qilishni istovchi ishlardan tashkil topadi.

Monopsoniya ishlab chiqarish korxonalarida ish haqini o'sib borishini ishlashni istovchi ishchi kuchlarini taklif etilishini o'sib borishi bilan erkin raqobat sharoitida ishchi kuchlarini ishga qabul qilish.

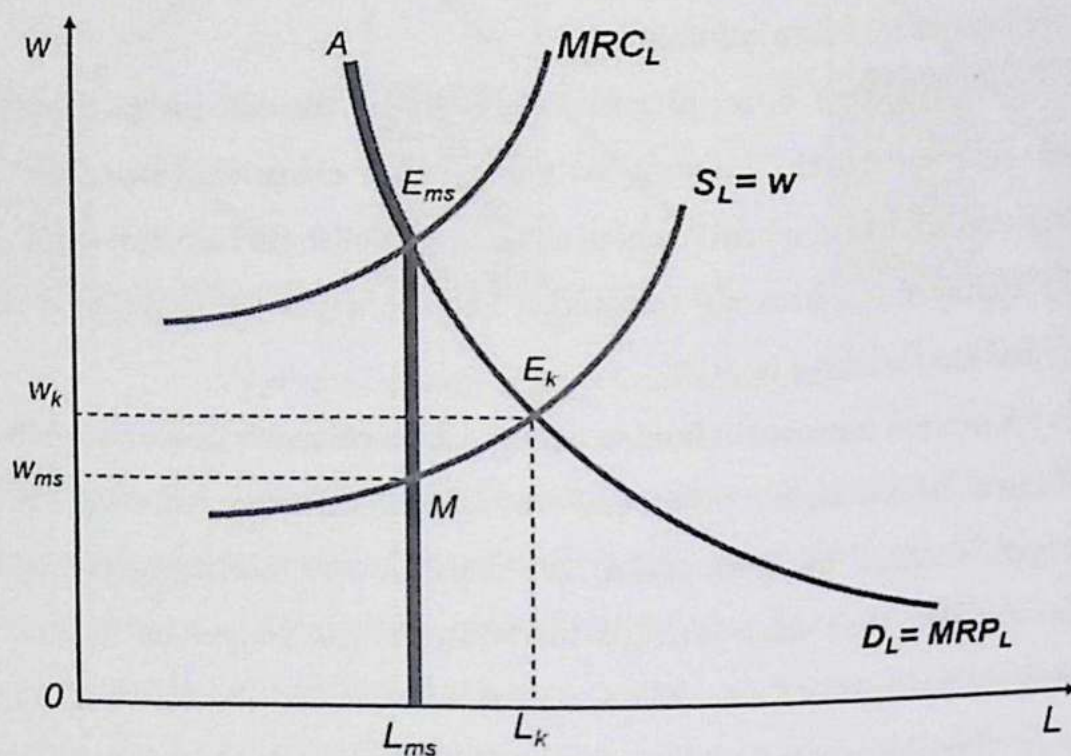
Monopsoniya bozorini xususiyati shundan iboratki ishlab chiqarish jarayoni bilan shug'ullanuvchi korxona bo'yicha ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ishchi kuchlarini xarid qilib olish ish haqlarini darajalariga ustiga yoki kamayishiga korxona tomonidan belgilanadigan ish haqlarini o'sib borishiga yoki uni kamayishiga bog'liq.

Korxona tomonidan buning uchun ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilinadigan yollanma ishchi kuchi miqdorini o'sib borish korxona ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilar ga to'lanadigan ish haqlarini o'sib borishi bilan bog'liq bo'ladi. Monopsoniya egri talab chizig'i (11.5-rasmda) pul miqdorida mehnat tomonidan ishlab chiqarilgan iste'mol mahsulotlarini xajmini (MRP)tashkil etadi. Yigit taklif (s) ishlab chiqarish xarajatlarining mehnat xarajatlarini (ARCe) ifodalaydi. Monopsoniya egri chizig'i xususiyati shundan iboratki chegaraviy xarajatlar(MRC) ishlab-chiqarish jalb qilinayotgan ishchilar sonini o'sishiga qarab o'sib borishi ishlab chiqarish (ARC) moddiy xarajatlarni ishlab chiqarish kuchlarini jalb etishga nisbatan yuqori darajada bo'lishini ko'rish mumkin.

Bu iqtisodiy holatni bo'lishiga sabab qo'lishimcha ish kuchlarni qabul qilinishi moddiy ishlab chiqarish xarajatlarini o'sib borishiga olib keladi.

Monopsoniya ya'ni bir xil iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxona bir xil maosh darajasi kerak darajada ishchilarni ishga qabul qilish kuvotalarini ishlab chiqarish hajmini o'sishiga qarab o'zlari belgilaydilar. Ishlab chiqarish subyektlari tomonidan ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlariga talab o'sib borsa bu talabni qondirish uchun kerakli miqdorda ishchi kuchlarini ishga oladi. Ishchi kuchiga korxona talabi bo'lgan holatda bu ishlab chiqarish korxonalari boshqa ishlab chiqarish korxonalarida ishlab kelayotgan mehnat xodimlarini o'zlariga turli shart-sharoitlarni yaratib berish va ish haqlarini oshirish shartlari bilan ularni o'zlarining korxonalarga jalb qiladilar. Demak monopsoniya korxonalarni ishlab chiqarish kuchlariga bo'lgan talablarini qondirish ma'lum darajada ishlab chiqarish

xarajatlarini ishchilarga haq to'lash qismini oshirishga olib keladi. Bu iqtisodiy holat (11.5-rasmda) ko'rsatilgan.

11.5-rasm. Mehnat bozorida monopsoniya

Agarda monopsoniya mehnat bozorida E da belgilansa o'zgaruvchan egri chiziq bo'yicha chegaraviy ishlab chiqarish xarajatlari (MRC) va mehnatni chegaraviy daromad qismi (MRP) egri monopsoniya chizig'ining E , nuqtasida uchrashadi. Bu holatda ish haqi darajasi ni tashkil etadi hozirgi raqobat sharoitida ishlab chiqarish ga yollangan ishchilar soni (Q_m) (Q_e)ni tashkil etadi.

Natijada monopsoniya korxonasi maksimal darajada foyda olishni nafaqat darajasini ($Q_e - Q_m$)ga oshirishdan qaramasdan olayotgan foydasini o'sib borishini ta'minlashga erishgan.

Vaxolanki ($Q_e - Q_m$) sharoitda ishchi kuchlarini bandlik darajasini kamaytirishga erishgan holda ish haqini darajasidagi kamayish holati hozirgi raqobat sharoitida ish haqida erkin raqobat sharoitidagi ish haqini $SH_e - SH_m$ kamayishiga erishilgan.

11.6. Mehnat bozorini tashkil topishi va uning samarali ishlashida kasaba ittifoqining roli

Kasaba ittifoqi erkinlashgan raqobat asosida milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlantirishda va mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash hamda ularning iqtisodiy va ijtimoiy holatlarini himoya qilishda muhim ahamiyatga ega.

Kasaba ittifoqining roli beqiyos katta. Kasaba ittifoqi o'z a'zolarining bergan mehnat xodimlari mehnatlarini himoya qilish ish haqlarini qilgan mehnatlariga monan daraja to'lab berishni tashkil etish mehnat va ijtimoiy dam olish sharoitlarini yaxshilash qo'shimcha ish haqi turlarini ishlab chiqarish rejalarini bajarilganda amalga oshirish, ish kunlarini, ish vaqtlarini tartibga solish, ishga qabul qilishni va ishdan bo'shatish tartiblarini takomillashtirish masalalari kasaba ittifoqlarining asosiy vazifalaridan bo'lib kasaba ittifoqi bu masala ularni o'z vaqtida bajarilishi ta'minlashi kerak.

Kasaba ittifoqlarining asosiy faoliyat olib borishi quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

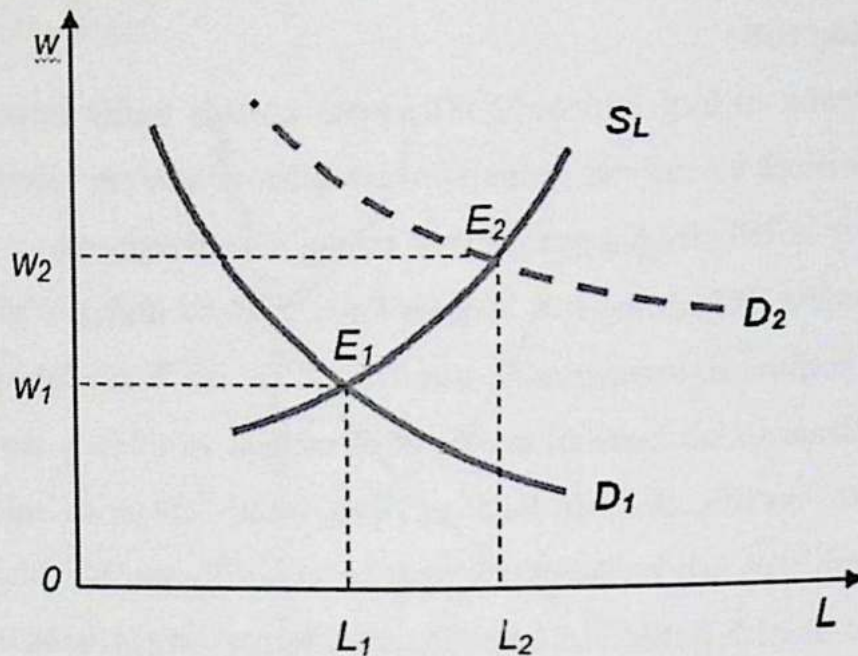
- asoslangan mehnat qilish imtiyozlarini mehnat qilish ho'jalik bitimiga asoslangan holda rioya qilish;

- mehnatga bo'lgan talabni aniqlash asosida ishlab chiqarish tarmoq korxonalarida va ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalarida ish joylarini yaratishda faol qatnashishini ta'minlash;

- ish vaqtlarini mehnat qilishni tarmoq sohalarida tashkil etishda mehnatning og'irligi va murakkabligini e'tiborga olgan holda ish vaqtlarini joriy etishini nazorat qilib borish ishlab chiqarish jarayonida usta va shogird asosida ishlab chiqarish malakali ishchilarni tashkil etilishini nazorat qilib boruvchi;

- ishlab chiqarish jarayonida mehnat xodimlarini ishlab chiqarish faoliyatlaridan kelib chiqqan holda ularni ma'naviy va moddiy jihatdan rahbatlantirib borish va mehnat qilish jarayonini qisqartirib borishni tashkil etishni olib borishlarini nazorat qilib olib borishlari zarur.

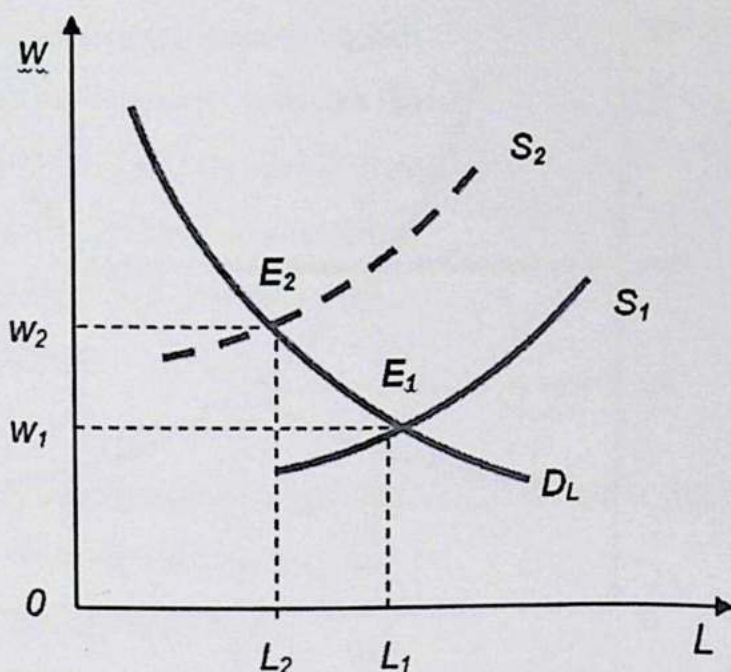
Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnatni rag'batlantirish modelini rivojlantirish shakli (11.6-rasmda) keltirilgan.

11.6-rasm. mehnat resurslariga bo'lgan talabni rag'batlantirish

Kasaba ittifoqi iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida uni umumiy hajmini oshirish va sifatini yaxshilash korxona mehnat xodimlarini rag'batlantirish lari mumkin va zarurdir. Ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarilayotgan mahsulotning D_1 - D_2 darajasiga o'sishini ta'minlashi mehnat resurslarini ish bilan bandligini oshirish va iste'mol mahsulotlarini hajmini o'sib borishiga asoslanishi mehnat resurslarini (D_1 - D_2 ga) ko'payishi omillari ishlab chiqarishning omillari bo'lib ular ta'sirida ishlab chiqarish xodimlarini bandlik darajasi (L_1 dan L_2) gacha ko'paygan.

SHu bilan ishlab chiqarish tarmoq korxonalarida ortiqcha band bo'lgan mehnat xodimlarini qisqartirish zarur bo'ladi. Mehnat resurslarini bandligini qisqartirish moduli (11.7-rasmda) keltirilgan.

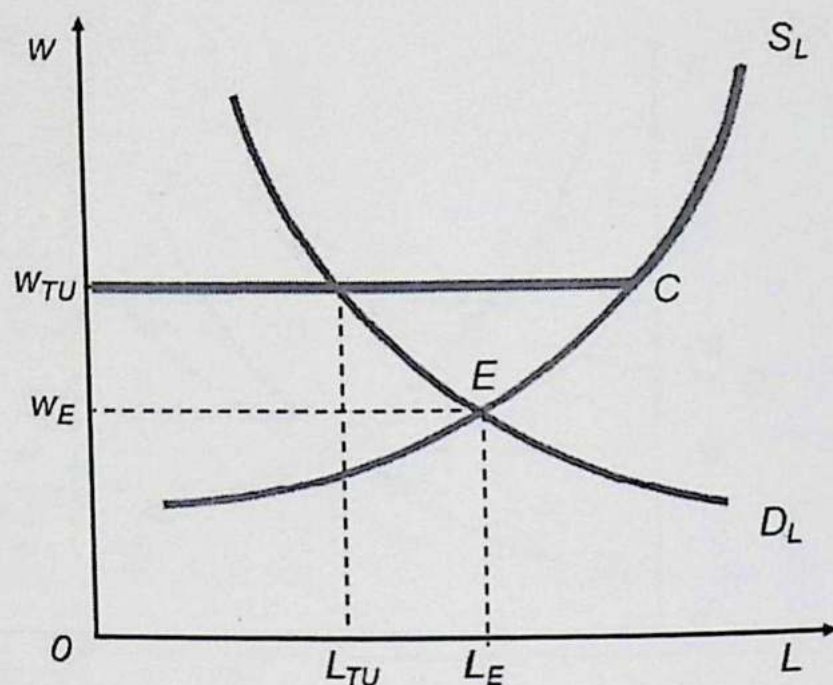

11.7-rasm. Kasaba ittifoqi tomonidan mehnatni qisqartirish moduli

Bu yerda mehnat resurslarini qisqartirish kasaba ittifoqi tomonidan qonunlashtirilgan holda mehnat qiluvchilar soni qisqartiriladi. Kasaba ittifoqlari mehnat resurslarini qisqartirish zarurligini bo'lgan holda qat'iy qisqartirish raqamlarini tegishli korxonalarga beradilar.

Kasaba ittifoqi ishlab chiqarish korxonalarida bandlikni qisqartirish bilan birga umumiy mehnat xodimlari sonini qisqartirish kerak bo'lsa davlat tomonidan kerakli bo'lgan qonunlarni qabul qilishda faol qatnashadilar.

Kasaba ittifoqi mehnatni taklif etishni qisqartirish holatlariga olib kelishi mumkin. (11.7-rasmda) bu holatni (S_2) (S_1) kamayishida ko'rish mumkin. Ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan ishchi kuchlari qilgan mehnatlari hisobiga ish haqlarini uning qiymatiga mos bo'lishi kerak. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kasaba ittifoqini ishchi kuchlari mehnatlariga to'lanadigan ish haqlariga ta'sir ko'rsatish murodilla mavjud bo'lib bu modul (11.8-rasmda) keltirilgan.

11.8-rasm. Kasaba ittifoqini ish haqiga ta'siri

Keltirilgan (11.8-rasmda) aniq bozor sharoitida ish haqi bilan SHE mehnat bozori o'rtasida kasaba ish haqini belgilash SHTU darajasidan past bo'lmashligiga aks holda ish tashlashni yuzaga keltirishi mumkinligini ko'rsatadi. Mehnatni Se taklif chizig'i SHTUSe egri chizig'iga uzgaradi korxonaning egri taklifi ish haqini o'sishiga mos keladi, ish haqi SHE ga SHTU ga kelgusi ishchi xodimlari soni LF dan LT gacha bandlik darajasi qisqaradi. Tahlil 11.8-rasm bo'yicha ishchi kuchlarini LE dan LT gacha qisqarishini ko'rsatadi.

Kasaba ittifoqini ish haqiga ta'sir etish moduli ikkinchi va uchinchi moduli mehnat bozorida ish haqini o'sib borishini ta'minlaydi ish haqini o'sib borishi mehnat bandligini qisqartirish hisobiga amalga oshiriladi.

Ana shu iqtisodiy tahliliga asoslangan holda kasaba ittifoqini ish haqini oshirishga bo'lgan harakati ishlab chiqarishda bo'lgan mehnat xodimlarini qisqartirish bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorida yirik monopolistik kompaniyalar kasaba ittifoqlari uni monopolistik holatiga qarshi turadi. Natijada mehnat bozorida ularni ishlab chiqarishga talab qiluvchi yirik monopo'liyalar va korxonalar tomonidan kasaba ittifoqlari qarshi ularni tartibga solib turadilar. Iqtisodiy holat mehnat bozorida ikkiyoqlama monopo'liya'ni ifoda etadi.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish

1. Mehnat bozori mohiyati nimadan iborat?
2. Ishchi kuchi va iqtisodiy faollik nima?
3. To'liq va qisman bandlikni farqlang?
4. Mehnat bozori mohiyati nimada?
5. Ish haqi nima?
6. Ish haqi to'lash shakllari?
7. Mehnatga bolgan talabni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar?
8. Talab egri chizig'i nimaga bog'liq?
9. Ish haqi qanday belgilanadi?
10. Mehnat bozori monopoliyasi qanday tashkil topadi?

O'zini-o'zi nazorat qilish testlari

1. Ijtimoiy mehnat tashkil topishi nimaga bog'liq?
 - a) Mehnat qonuniga asosan
 - b) Fuqarolik qonuniga asosan
 - c) Mehnat bozoriga asosan
 - d) O'zaro xo'jalik bilishiga asosan
 - e) Yollanma mehnatga asosan
2. Insonni mehnatga munosabati.
 - a) Ish kuchi
 - b) Mehnat
 - c) Mehnat resurslari bozori
 - d) Yollanma ishchi
 - e) Mardikor
3. Mehnat bozorida taklif qonuniga subyektlar
 - a) Oila xo'jaligi
 - b) Firma
 - c) Davlat
 - d) Ijtimoiy tashkilotlar
 - e) Fermer xo'jaligi

12-MAVZU. KAPITAL BOZORI VA FOIZ

Kalit so'zlar: kapital, sanoat kapitali, kapitalni doiraviy harakati, kapital aylanish vaqti, investitsiya, yalpi investitsiya, sof investitsiya, kapital aylanishi, asosiy kapital, asosiy kapitalni ishdan chiqishi, jismoniy ishdan chiqish, ma'naviy ishdan chiqish, amortizatsiya, amortizatsiya normasi, kapital daromad normasi, foiz normasi, normal foiz stavkasi, real foiz stavkasi.

12.1. Bozor sharoitida kapital bozorini xususiyatlari

Kapital iqtisodiy kategoriya bo'lib u daromad keltiruvchi asosiy manba hisoblanadi. Kapital orqali ishlab chiqaruvchi jarayonini tashkil etib va iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish orqali aholining iste'mol mahsulotlariga bo'lgan talablarini qondirish uchun iste'mol tovar mahsulotlari ishlab chiqariladi. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishning asosiy manbayi bo'lib ishlab chiqarish kapitali hosiblanadi. Kapital boylik yaratuvchidir.

Umuman kapital naqt pul holatida va ishlab chiqaruvchi uchun zarur bo'lgan moddiy resurslar holatida ham kapital hisoblanadi.

Kapitalning asosiy xususiyati bu iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni tashkil qilish uchun ajratilgan qiymat shaklidagi pul kapital bo'lib xizmat qiladi.

Kapital ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari va moddiy xom ashyolarni xarid qilib olishni ta'minlaydi. Natijada ijtimoiy is'temol talablarni qo'ndirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun xom ashyolar, ishlab chiqarish vositalari aholining iste'mol talablarini kondirish uchun iste'mol mahsulotlari ishlab chiqariladi. Ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xom ashyolar texnika va texnologiyalar holatida aholini iste'mol talablarini qondirish uchun bu mahsulotlar ishlab chiqarish tovar mahsulotlari va iste'mol mahsulotlar iste'mol bozorlarida iste'molchilarga sotish asosida ishlab chiqarish xarajatlari qoplanadi natijada ishlab chiqarish jaroyiniga kapital asosiga iste'mol bozorida ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish orqali ularga

foйда keltiradi. Bu ishlab chiqarishga sarflangan avanslangan kapitalga ustama foйда shaklida qoshimcha foйда keltiradi.

Pul-iqtisodiy kategoriya bo'lib muomalaga chiqarishdan maxsat ishlab chiqarishni va ijtimoiy sohalarni rivojlandirish asosida jamiyat a'zolariga zarur bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy sharoifat yaratishdan iborat. Pul bu dastlab kapitalning bir ko'rinishidir. Pulning asosiy vazifalaridan biri bu umumiy ekvivalentlik vazifasini bajarishdir. Pul umumiy ekvivalentlik vazifasini bajarishini iste'mol bozorlarida va muomala sohalarida uni (P-T-P) ya'ni tovar sotib olish va ishlab chiqarishni qayta tashkil etish maxsatida yana ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish holatini P-T-T-P ifoda etsak avanslangan P-P ishlab chiqarish jarayonida yaratgan iste'mol mahsulotlarini sotish orqali uni avanslangan pul qiymati ishlab chiqarish asosida qo'shimcha "P" kapitalni o'zlashtirishni ta'minlaydi. Yuqorida kapitalni ikki turda bo'lishini aytib o'tgan edik. Natural kapital turli shakllarda bo'ladi.

Kapital turli ko'rinishlarda ifodalanadi. Kapitalning bir shakli bu moliyaviy kapital hisoblanadi moliyaviy kapital naqt pul shaklida yoki qimmatli qogazlar shaklida unga zaruriati bo'lgan iqtisodiy tarmoq karxonalarini, firmalarini rivojlantirish uchun banklaridan pul kapitalini naqd yoki naqdsiz holatda olishlari mumkin. Masalan ishlab chiqarish sanoatini olsak u ichlatadigan kapital sanoat kapitali bo'lib hisoblanadi. Sanoat kapitali bu pul mablag'ini ishlab chiqarish jaroya'niga ishlab chiqarishni tashkil etish orqali yaratilgan boylikni iste'mol bozorida sotishdan maqsad qo'shimcha qiymatni yaratish hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jaroyonini doimiy ravishda takrorlanishi sanoatda bu avanslangan kapitalning doimiy harakatini ta'minlaydi.

Sanoat tarmog'i karxonalari ishlab chiqarish jaroyonini tashkil etish uchun ishlab chiqarishni tashkil etish uchun ajratilgan avanslangan kapitalga ishlab chiqarishni tashkil etishga zarur bo'lgan iqtisodiy ishlab chiqarish moddiy resurslarini sotib oladi va ishlab chiqarishning asosiy omili inson kapitalini ishlab chiqarishga jalib qilish asosida yangi qiymatga yega bo'lgan iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish va uni iste'mol bozorlarida iste'molchilarga sotish asosida ishlab chiqarish harajatlarini qoplashni ta'minlaydi.

Demak sanoat kapitali qo'shimcha foyda olishi maqsadida ishlab chiqarish jaroyonini doimiy ravishda takroriy olib borishi bilan ishlab chiqarishga sarflangan avanslangan kapital doimiy harakatda bo'ladi.

Kapitalni doiraviy aylanish harakatini quyidagi formula orqali ko'rsatish mumkin

$$P - T \begin{matrix} -I_k \\ -I_v \end{matrix} \dots I - T' - P'$$

Sanoat ishlab chiqarishni rivojlantirishiga ajratilgan kapitali doiraviy harakatini birinchi bosqichida ishlab chiqarish jaroyonini tashkil etish uchun kapitalga ishlab chiqarish kuchlarini "ICH" va ishlab chiqarish vositalarini "IB" sotib olishi kerak u quyidagicha ifodalanadi.

$$P - T \begin{matrix} -I_k \\ -I_v \end{matrix}$$

Bu kapital doiraviy harakatining birinchi bosqichi hisoblanadi. Kapital harakatining ikkinchi bosqichida korxona egasi ishlab chiqarish jaroyonini tashkil etish ichun ishlab chiqarish omillari ta'sirida yangi qiymatga ega bo'lgan tovar qiymatini yaratadi. Kapital harakatining ikkinchi bosqichi quyidagicha ifodalanadi.

$$T \begin{matrix} -I_k \\ -I_v \end{matrix} \dots I - T'$$

Kapital doiraviy harakatining uchinchi bosqichi quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$T' - P'$$

Ishlab chiqarilgan yangi qiymatga ega bo'lgan tovarlar iste'mol bozorida qo'shimcha qiymatni ifoda etuvchi kapitalga sotish orqali qo'shimcha qiymatni ifoda etuvchi kapitalga aylantiriladi

Sanoat kapitali doimiy ravishda harakatda bo'lib u ishlab chiqarish kapitali umumiy kapital va pul kapitali sifatida harakatda bo'ladi. Bu kapitalni harakati ma'lum vaqt ichida amalga oshiriladi.

Kapitalning aylanish vaqti deb ma'lum bir vaqtda avanslangan kapital ishlab chiqarish muomala va pul tariqasida bo'lishi o'zida qo'shimcha qiymatni ifoda etadi. Kapitalni harakatida bosib o'tish bosqichlar bir-birlari bilan o'zaro bog'liq. Kapitalni

ishlab chiqarish tovar va pul shaklidagi harakatida ular o'zlarini mohiyatlari jihatdan bir-birlaridan ajralib turadi lekin o'zaro ham bog'liqdir

Yuqorida biz kapitalni ishlab chiqarish tovar va pul kapitalida bo'lishini aytib o'tgan edik.

Ishlab chiqarish jarayoni ham doiraviy harakatda kengaytirilgan shaklda harakatda bo'lib ishlab chiqarish harakati hajmi o'sib boradi. SHu holatda tovar ishlab chiqarishning takroriy harakatida mahsulot ishlab chiqarish hajmi natural holatda o'sib boradi va nihoyat tovar mahsulotlari iste'mol bozorida sotilishini takrorlanib borishi natijasida ishlab chiqarishga avanslangan kapitalni ham doiraviy harakatini natijasida uning qiymati o'sib boradi.

Sanoat korxonasini ishlab chiqarishdan oladigan daromati ishlab chiqarish jarayoni kengaytirilish uchun investitsiya jamg'armasi tariqasida foydalanish mumkin.

Investitsiyalashtirish bu qo'shimcha jamg'arilgan yoki banklardan ishlab chiqarish jarayonini kengaytirilgan holda tashkil etish uchun olingan va sarflangan kredit bolib umumkapital foyda bilan birga korxona investisiyasini tashkil etadi.

Investitsiya yalpi investitsiya holatida asosan kapital quymalar holatida asosiy kapitalni ma'lum bir davrda sarflanishida ifodalanadi. Yalpi investitsiya bu umumiy jamg'arilgan mablag'lar yigindisida ifodalaniladi. Investitsiya mablag'larini sarflashda ma'lum qismi sof investitsiya mablag'i bo'lib hisobga olinadi bu mablag' hajimida amortizatsiya qismi chiqarib tashlashdan qolgan qismi sof investitsiya mablag'ini tashkil etadi. Demak sof investitsiya mablag'i yalpi investitsiya mablag'idan amortizatsiya qismini ayirgandan so'ng qolgan mablag'ni tashkil etadi.

Kapital ishlab chiqarish omili sifatida ishlab chiqarish turli daromad yaratadi.

Bu daromadlardan kapital bozori manfaatdorligi asosiy ishlab chiqarish fondlarini sotish va sotib olishda foydalaniladi.

Xizmatlar kapitali asosida mavjud ishlab chiqarish karxona va firmalar hamda turli mulklarni ijaraga berishni etiborga olinadi. SHu bilan birga iste'mol bozorida zarur tariqasida ssuda kapitali sotilishi va ma'lum mudatga ijaraga beriladi.

Yuqorida asosiy fondlarni harid qilib olish yoki ijaraga berish savdo bitimlarini tuzishda albatta naqd pul kapitali kerak ham kerak bo'ladi.

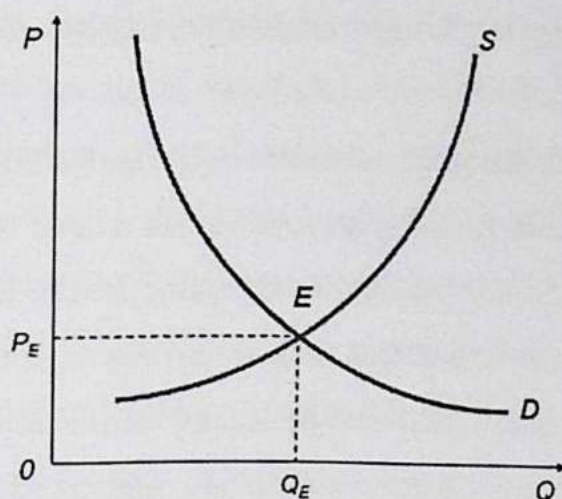
Yollanma kapitali yoki ssuda kapitali ishlab chiqarish fondlarini tashkil etish yoki ijara shartnomalarini asosida bozirda yollanma kapital jamg'armasi orqali yoki bankda ssuda kapitalidan foydalanish uchun qarz olishni tashkil etadi.

12.2. Bozor sharoitida kapital bozorida foydalanish manfaatdorlik balansi

Kapital bozorining asosiy xaridorlari ishlab chiqarish subyektlari bo'lib korxona firma va mikrofirmalar hisoblanadi, kapitalga bular talab va taklif asosan ana shu korxonalari turlari orqali tashkil topadi. Ishlab chiqarish korxonalari turli sanoat tarmoqlari korxonalarida ishlab chiqarishni ko'payishini rivojlantirish uchun moddiy ishlab chiqarish xarajatlarini, istemol mahsulotlari ishlab chiqaradilar va iste'mol bozorda xaridor subyektlariga xarid qilib olishlari uchun ularga taklif qilinadi. Natijada talab va taklif asosida ishlab chiqarilgan moddiy ishlab chiqarish resurslariga texnika va texnologiyalarga xarid qilib olish o'zaro kelishuv narixlar asosida amalga oshiriladi va bu iqtisodiy kelishuv "T-K" asosida amalga oshiriladi.

Talab va taklif asosida bo'ladigan iqtisodiy munosabat taklif va talab qiluvchi subyektlar o'rtasida amalga oshiriladi talab va taklif munosabatlarini ifoda etuvchi taklif egri chizig'i ijobiy holatda bo'lishi taklif iqtisodi qonuni talablariga roiya qilinishiga asoslanganligi taklif egri chizig'i taklif qonunga mos holda bo'ladi.

Talab va taklif egri chiziqni harakatini (12.1-rasmdan) ko'rish mumkin. Iste'mol bozor talablarini qondirish ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan kapital miqdorga bog'liq.

12.1-rasm. Kapital bozoridagi barqarorlik

Bozor talab va taklif qonuniga asosan kapitalga bo'lgan talab va takliflarning kesishgan nuqasi kapitalga bo'lgan talabi barqarorliga ifoda etadi. Kapitalni (E) nuqtasida kelishuvi va uni barqarorligi ishlab chiqaruvchi subyektlar tomonidan ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlari hajimiga va uni iste'molchilar tomonidan belgilangan narixlarda taklif tovarlarini harid qilib olish hajimiga bog'liq.

Kapital jamg'arma kapitali tariqasida u asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi.

Aylanma kapital ishlab chiqarish jarayonida o'zining qiymatini ishlab chiqarishda yaratilgan yangi tovar qiymatiga to'liq o'tkazadi. Iste'mol tovarlari iste'mol bozorida sotilgandan song aylanma kapital qiymati sotilgan keyin tovarlar qiymatida tushgan pul hisobiga to'liq tiklanadi.

Ishlab chiqarilgan iste'mol tovarlarini sotish asosida tushgan pul aylanma kapital hajimi tiklanadi.

Asosiy kapital esa ishlab chiqarish jarayonida foydalanish asosida uning qiymatini ma'lum bir qismi amortizatsiya xarajatlari sifatida ishlab chiqarilgan ya'ni mahsulot tushishidan tushgan umumiy ya'ni mahsulot qiymatidan bu ulardan foydalanish mudatlaridan kelib chiqqan holda amortizatsiya normasi darajasida foydalanish xarajatlari tariqasida amortizatsiya fondiga belgilangan amortizatsiya normativi darajasida mablag' o'tkaziladi. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish muddatlaridan kelib chiqqan holda asosiy fondan foydalanganlik uchun

amortizatsiya fondiga belgilangan holda amortizatsiya mablagi normativ asosda pul tushumi qilinadi.

Asosiy fondlar jismoniy va manaviy jihatga yaroqsiz holatiga kelishi mumkin. Ishlab chiqarish asosiy fondlaridan foydalanish mudati belgilangan. Ana shu muddat ichida uning qiymat amortizatsiya fondida jamg'arilishi kerak.

Jamg'arilgan amortizatsiya mablag'lari hisobiga ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan texnika va ishlab chiqarish texnologiyalarini harid qilib olish mumkin.

Ammo ko'pincha ishlab chiqarish jarayonining asosiy fondlaridan foydalanish muddatlariga roiya qilmaslik oqibati korxona ishlab chiqarish asosiy fondini inavatsion darajada yangilanishi unga salbiy ta'sir etadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan belgilangan vaqt ichida foydalanmaslik ularni manaviy jihatdan eskirishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish fondlarini manaviy jihatdan eskirishi va ulardan foydalanish ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bilan bog'liq ishlab chiqarishning moddiy xarajatlarini o'sishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida mahsulot tan narxini o'sishiga tovarlarni harid qilib olishiga bo'lgan talablarini pasayishiga va olinadigan foydani kamayishiga olib keladi. Amortizatsiya asosida jamlangan jamg'arma mablag'larini ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun kapitalni majburiyatlaridan biri hisoblanadi. Amortizatsiya mablag'lari amortizatsiya normativlariga bog'liq.

Amortizatsiya mablag'i deb bir yillik amortizatsiya mablag'lari uzatmalarini yillik o'zaro asosiy ishlab chiqarish fondi qiymatidagi bo'lgan nisbatini foizda ifodalanishiga aytiladi.

Umuman amortizatsiya normallarini belgilash va uni ishlab chiqarilgan ya'ni dastlab qiymatidan chiqarib olish davlat tomonidan qabul qilingan amortizatsiya normalariga bog'liq.

Bozor iqtisodiyati sharoitida ishlab chiqarish jarayonini erkin raqobatga asoslanishi ishlab chiqarish subyektlaridan ulardan samarali foydalanishni talab etadi. Aks holda bu kapital yangi innavatsiyon mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan texnika va ishlab chiqarish texnologiyalarini ishlab chiqarish ularni yaroqsiz kapitalga aylanishiga olib keladi.

Kapital nima va qanday tashkil topishini ko'rib chiqish asosida kapital daromadi normasi nimadan iborat ekanligini bilib olishimiz kerak. Kapital foyda muqobil ishlab chiqarishda olingan umumiy yalpi foydani ishlab chiqarishga sarflangan kapitalga bo'lgan nisbatida ikki sof foydani ishlab chiqarish jarayoniga avanslashtirilgan kapitalga nisbatini foydani ifodalanishiga aytiladi.

Uni aniqlash uchun ishlab chiqarishga ajratilgan kapital daromadni aniqlash uchun bir yilgacha ishlab chiqarilgan daromaddan yillik ishlab chiqarish holatlarini ayirish va undan qolgan foydani avanslangan kapitalga bo'lish orqali aniqlashni quyidigan formula asosida hisoblash mumkin, ya'ni:

$$K_{fn} = Y_{ad} - I_{chx} - K_x$$

- K_{fn} - kapital foyda normasi;
- Y_{ad} - yalpi daromad;
- I_{chx} - ishlab chiqarish xarajatlari;
- K_x - kapital xarajatlari.

Kapital hisobiga olingan foyda normal ishlab chiqarish obyektlarini ulardan samarli foydalanishni ta'minlashga olib keladi.

Ishlab chiqarish korxonalari bozor iqtisodiyati sharoitida erkin raqabatni itiborga olgan holda yuqori darajada foyda keltirish uchun investitsion jabxalardan foydalanishdan iqtisodiy manfaddorligi yuqori bo'lgan.

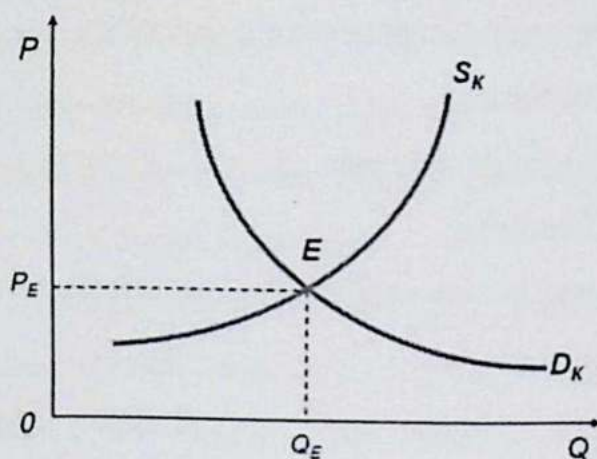
12.3. Xizmatlar bozorida kapital barqarorligi

Erkinlashtirilgan bozor iqtisodiyati sharoitida milliy iqtisodiyatining ishlab chiqarish tarmoqlar iqtisodiyatini rivojlantirish bilan ijtimoiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari rivojlanib bormoqda.

Ijtimoiy xizmat ko'rsatish tarmoqlarini rivojlanishi asosida aholiga xizmat ko'rsatishni takomillashtirib borish darajada bu tarmoqlarga kapital ajratishni talab etadi. Iste'mol bozorida kapitalni xizmat ko'rsatuvini barqarorlashtirish bu soha tarmoq xizmatlarini aholi talablari asosida yaxshilanib borishi talab qiladi. Xizmat ko'rsatish sohalarida ham kapital iste'molida korxona firmalar va mikro-firmalarning roli katta. Xizmat sohalarida ko'rsatiladigan kapital tarmog'idang xizmatlar ma'lum

darajada belgilangan ijara to'lovlari bilan bog'liq. Xizmat ko'rsatish jarayonida rivojlantirishda kapital alohida ahamiyatga ega.

Ishlab chiqarish subyektivlariga ijara xizmatlarini davlat tamonidan qabul qiladigan ijara to'lovlari qoydalari asosida xizmat ko'rsatish kapitali xizmatlari tartbga solib borishi bu sahoni samarali ishlarini talab va taklif asosida amalga oshiriladi iste'mol bozorida va xizmatlar ko'rsatish kapitalini talab va taklif asosida barqaror rivojlanishi (12.2-rasm)da keltirilgan.

12.2-rasm Xizmat ko'rsatish bozorida kapital barqarorligi

Kapitalni ishlab chiqarish jarayonlariga jalb etishi o'sib borish xizmat ko'rsatish sohalari kapitalini o'sishini uni barqaror bo'lishini talab etadi.

Ishlab chiqarish jarayoniga ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish kapitali jalb qilishni o'sib borish mahsulot ishlab chiqarish kapitalini kamayishiga (MRPIZ) yoki chegaraviy kapital daromadini pasayishiga olib keladi. Natijada xizmat ko'rsatish kapitaliga bo'lgan talab nisbiy egri chizig'ini pasayishiga olib keladi. qisqa muddatda xizmat ko'rsatish kapitalini xizmat darajasini oshirib bo'lmaydi. SHunig uchun kapital xizmatlari bozor sharoitida xizmat qilishni ta'minlashda qisqa muddatda qo'llash uchun kapital xizmatlariga to'lanadigan to'lov narxlarini oshirish zarur.

SHu bilan birga chegaraviy xizmat ko'rsatish kapitali (PE) arenda to'lovini oshirish hisobiga kapital xizmat qilish muqobillashadi.

Egri chiziqni harakati talab va taklifga asoslangan holda texnologiyalar iste'molning iste'mol sifati va taklifga bog'liq. Tenglik darajasini o'zgarishiga ishora to'lovi va unga monan bozor kapital xizmatlari mos kelishi kerak.

12.4. Ssuda kapitali bozorida barqarorlik

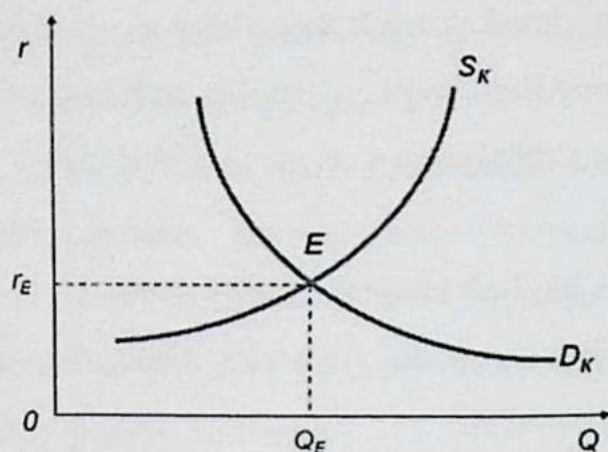
Ssuda kapital bozorida yollanma mablag'lar ssuda kapitali sifatida o'z faoliyatlarini olib boradilar.

Ssuda kapitali sifatiga asosan uy xo'jaliklari va uning a'zolari hisoblanib ular o'z mablag'larini jamg'arish maqsadida banklarga qo'yadilar. Ssuda kapitali asosan aholi jamg'armalaridan tashkil topgan karxona firma va mikrofirmalar foydalaniladi. Ssuda kapitali mablag'lari banklari tomonidan ham beriladi asosan yirik ishlovchini obyektlari va jismoniy texnika ishlovchini vosita va texnologiyalarni hard qilib o'sish uchun ssuda kapital orqali qarz beriladi. Ssuda kapitali pul kapitali bo'lib banklar tomonidan ssuda kapital tariqasida bank bilan ssuda oluvchi subyektivlar o'rtasida keltirilgan kamchiliklar holda ssuda kapitalidan foydalanganlik uchun talab darajasida foiz olishga asoslangan holda unga zaruriyati bo'lgan huquqi subyektlarga va jismoniy shaxslarga beriladi.

Ssuda kapitaliga tolanadigan foiz qiymat bo'lib olingan qarzlarga to'lanadigan foiz tolov darajasi hisoblanadi.

Foiz hajmiy bozorga berilgan ssuda kapitalidan foizlanganlik uchun ssuda kapitalidan foydalangan uchun tolangan foiz darajasini ssuda kapitali foydasidan tashkil topgan.

Ssuda kapitaliga (D) bo'lgan talab egri chiziqni harakati (12.4-rasm) keltirilgan.

12.4-rasm. Ssuda kapitaliga (D) bo'lgan talab egri chiziqni harakati

Keltirilgan (12.4-rasmda) ssuda kapital bozoridagi barqarorlikda ishlab chiqarish subyektlari tomonidan olinayotgan ssuda qarzi (D) egri chiziq nisbiy chizik holatiga tasvirlanadi. Ssuda kapitali tariqasida olingan qarz hajimi o'sib borishi urniga uni pasayadigan holatni ko'rish mumkin. Ishlab chiqarish jarayoni o'sib borish xususiyatiga ega bo'lsa olinayotgan ssuda qarz ham o'sib boradi.

Ishlab chiqarish jarayonini o'sib borishi natijasida kapital ishlab chiqarish jarayonini ishlab chiqarish o'sib boradi.

Ssuda kapitalidan foydalanish foiz past bo'lsa, undan foydalanishga bolgan talab osib boradi. Ishlab chiqarish subyektlari olgan ssuda kapitali qarzlari ularning...qarzlari deb hisoblanadi. Ssuda kapitali to'lovi hajmiga to'lanadigan foiz darajalari ssuda kapitalini hajmini banklarda o'sib borishiga olib keladi.

Keltirilgan (12.4-rasmdagi) exizmada taklif qilinayotgan (SK) ssuda kapitali o'sib borishi uning ijobiy holatini u jamg'arma oila jamg'armalarini o'sib borayotganini ko'rsatadi.

Bu jamg'arma oilalarni joriy iste'molarida foydalanishga nisbatan uni banklarida jamg'arma holatida saqlanish afzalligini ko'rsatadi.

Jamgarma mablag'lariga banklarda to'lanayotgan foiz darajalari o'sib borishi oila xo'jaliklarini kundalik iste'mollarini qondirishga bo'lgan pul xarajatlarini tejamkorlik asosida tashkil topadigan Ssuda kapitallaridan foydalanish uchun to'lanadigan foiz to'lovlari pasayishiga olib keladi.

Xulosa qilib aytish mumkin (12.4-rasmda) keltirilgan ssuda kapital bozoridagi barqarorligi nisbatini(E) nuqtasida ko'rish mumkin. Bu (E) nuqtasida taklif qilayotgan (SK) ssuvda kapitali va uning (CHE) mos kelishida ifodalangan.

12.5. Ssuda kapitaliga to'lanadigan nominal va real foiz darajalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitidagi erkin raqobat investitsiya mablag'laridan foydalanish darajasini uni olish va ishlab chiqarishda foydalanish uchun to'lanadigan foiz darajalarini o'sib borishi undan foydalanishga salbiy ta'sir etadi. Ssuda kapitali ssuda bozorida bo'ladigan talab darajalarini barqarorligini ta'minlashda asosan unga foydalanganlik uchun olingan ssuda kapitaliga to'lanadigan foiz to'lovlarini tartibga solib turishda nominal va real foiz stavkalaridan foydalanish maqsadga to'g'ri bo'ladi.

AQSHlik iqtisodchi olim I.Fisher ssuda kapitaliga to'lanadigan nominal va real foiz to'lovlar o'zaro bog'liqlik borligini aniqlab bergan. U quyidagilarni bildiradi u nominal foiz darajasi o'zgarib boradi sababi real foiz stavkasini o'zgarmasligi uchun. I.Fisherning nominal va real foiz stavkasi bo'yicha bergan iqtisodiy nazariyasi fisher samaradorligi nomi bilan atalgan.

Fisher samaradorligi nazariyasi bo'yicha nominal foiz darajasi shunday o'zgaradiki real foiz stavkasi o'zgarmay qoladi.

Nominal foiz stavkasi quydagi formula orqali hisoblanadi:

$$r_n = r + i,$$

bu yerda r_n – noma'lum foiz stavkasi

r – real foiz stavkasi

i – foiz hisobida kutilayotgan inflyatsiya.

Masalan kutilayotgan inflyatsiya 1% ni tashkil etsa nominal foiz darajasi 1% ga teng bo'lsa real foiz darajasi o'zgarmay qoladi.

Nominal stavkasi nimani ifoda etadi- bu foiz stavkasini tijorat va davlat banklari tomonidan kredit operatsiyalariga belgilanadi. U inflyatsiya holatini e'tiborga olmaydi.

Real foiz darajasi - bu taxminan nominal bo'ladigan inflyatsiya darajasini chiqarib tashlanganligini ifoda etadi.

Real foiz stavkasi nominal inflyatsiya darajasini etiborga olmagan holdagi foiz darajasi.

Real foiz stavkasi nominal foiz stavkasini chiqarib tashlangandagi iqtisodiy holatini bildiradi va u quyidagi formula orqali hisoblanadi.

$$r_r = \frac{1 + r_n}{1 + i} - 1,$$

bu yerda r_r - aniq foiz darajasi;

r_n - nominal foiz darajasi;

i - inflyatsiya darajasi.

Nominal foiz darajasi quyidagi formula orqali aniqlanadi.

$$r_n = (1 + r_r) \cdot (1 + i).$$

Ishlab chiqarish subyektlari ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish uchun innovatsion loyihalarini bajarish bo'yicha tegishli qarorni qabul qilishlari kerak.

Bizga ma'lum ishlab chiqarish korxonalaridagi asosiy ishlab chiqarish fondlaridan ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddatlar ichida foydalaniladi.

SHunga asosan ishlab chiqarish omillaridan uzoq muddatda foydalanishi bozor sharoitida ulardan foydalanish vaqti iqtisodiy ahamyatga ega.

Har qanday korxona faoliyati ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirishda kapital quymatlar bilan bog'liq. Ya'ni pul mablag'lari xarajatlari bilan bog'liq. Bu xarajatlar ma'lum ishlab chiqarish jarayonidan keyin ishlab chiqarish korxonasiga daromad keltiradi.

SHuning uchun ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishdan oldin asoslangan holda investitsiyani rivojlantirish qarorlarini qabul qilish asosida ishlab chiqarishni tashkil etish zarur.

Buning uchun bo'ladigan ishlab chiqarishning joriy xarajatlarini hisoblab chiqish asosida yillik ishlab chiqarish xarajatlarini va daromadlarini aniqlash lozim.

Ishlab chiqarish jarayonida korxona olayotgan pul daromadlarini hisobga olib borishida uni diskant usuli orqali daromad va xarajat hisobini olib borish lozim.

Daromad va xarajatni diskontlashtirishda kelajakda olinadigan daromad va xarajatni hozirgi davrga ekvivalent summani kelajakda to'lanishida ifodalanadi.

Diskontlash asosida qiymatni pasayishini pul tushumiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Joriy diskontlashda keltirilgan qiymat quyidagi formula orqali aniqlanadi

$$PV = \int_{i+1}^n \frac{FV}{(1+r)^t}$$

Bu yerda FV – hozirgi summani kelajakdagi qiymati;

r – foiz stavkasi

t – yil soni

Investitsiya daromadini aniqlashda ishlab chiqarish vositalari qiymatini (C) va hozirda investitsiyalashtirish va shu yerdagi qiymatni kelajak tushinishlari (PV) diskontlash asosida uni kg qiymatlarini (NPV) quyidagi formula orqali hisoblash mumkin

$$NPV = PV - C$$

Diskontlash asosida qiymatini hisoblash sof investitsiyalarini kriteriyasi qiymati investitsiyalashtirish zarur bo'ladi qachonki $(NPV) > 0$ dan katta bo'lsa.

Kapital bozori sharoitida daromad va harakatlarni diskontlash asosida hozirgi davrga asoslangan kelajak daromad va harakatlarini aniqlashni ta'minlaydi.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish savollari

1. Kapitalning iqtisodiy mazmuni?
2. Oddiy tovar harakati bilan pul harakatidagi farqlar?
3. Investitsiya va inovatsiya mohiyati va farqi?
4. Qanday kapital bozorda harakat qiladi?
5. Asosiy kapitalni ishdan chiqarish turlari?
6. Aylanma kapital ishdan chiqish turlari?
7. Yangi ishlab chiqarish texnologiyalari qanday yuzaga keladi?
8. Foiz stavkalari salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin?

9. Bozorda ssuda kapitalni xususiyatlari?
10. Daromad va xarajatlarni diskontlash nima?

O'zlashtirishni o'zi nazorat qilish testlari

1. Tovar va xizmat ko'rsatish uchun harajat qilish resurslari?

- a) Er
- b) Mehnat
- c) Kapital
- d) Axborot
- e) Kapital quymatlar

2. Pul kapitalini pulga aylantirish

- a) Yirik kapital
- b) Aylanma kapital
- c) Asosiy kapital
- d) Asosiy va aylanma kapital
- e) Kapital qiymatlar

3. Kapitalning doiraviy xarakati?

- a) Aylanma kapital
- b) Doimiy kapital
- c) Investitsiya
- d) Innovatsiya
- e) Jamg'arma

13-MAVZU. YER BOZORI VA YER RENTASI

Kalit so'zlar: yer ishlab chiqarish omili, tabiiy resurslar, qayta takrorlanuvchi tabiat resurslari, qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar, yer resursi, yer unumdorligi, yerdan foydalanish, yer egaligi, renta, yer rentasi, absalyut yer rentasi, differentsial yer rentasi, monopol yer rentasi, ijara to'lovi.

13.1. Yer bozori va yer rentasi

Erkinlashtirilgan iqtisodiy raqobat munosabatlariga asoslangan iqtisodiy rivojlanish milliy iqtisodiyotining hamma jabhalarini shu jumladan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni ham qamrab oladi. O'zbekistonning agrar sohasi ishlab chiqarish miqdori, aholining bandligi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarilishi hamda qishloq xo'jaligiga mahsulotlarini eksport qiliish bo'yicha iqtisodiyotning asosiy sohasi hisoblanadi.

Yer ishlab chiqarish jarayonini qishloq xo'jaligiga tashkil etishda asosiy omil bo'lishi bilan birga u tabiat tomonidan inom hisoblanadi. Yerni ko'paytirish mumkin emas ammo uning unumdorligini oshirib borish mumkin.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishda asosiy omil bo'lib unda qishloq qishloq xo'jalik jarayoni tashkil etishda samarali foydalanish mumkin. Yer ishlab chiqarish jarayonining tabiiy resursi hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarida ishlab chiqarish jarayoni yer va suv resurslari bilan bog'liq.

Yer resurslar real va o'rganilgan va qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan resurslarga bo'lish mumkin. Real tabiat resurslari o'rganilgan va o'rganib borilayotgan resurslari mamlakatning milliy boyligi bo'lib aholining ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan sharoitlarini yaxshilanib borishiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Yerning samadorlik darajasi uning ishlab chiqarish jarayonini asosiy omili sifatida ishlab chiqarish kuchlarini ishlab chaqirishda faol qatnashuvlari natijasida zarur bo'lgan hajmda milliy mahsulot turlarini ishlab chiqaradi. Tabiat resurslar ishlab chiqarishi natijasida ulardan foydalanilsa ham u kamaymaydi. Birinchidan tabiat resurslari

tabiiy jarayonlar asosida va insonlar tomonidan uning foydalilik darajalarini oshirib boriladi.

SHu bilan tabiiy resurslardan foydalanishda ma'lum davrdan keyin uning foydalilik darajasi tiklab bo'lmaydi.

Bunday unumdorligini tiklab bo'lmaydigan resurslarga asosan yer osti boyliklari kiradi.

SHu bilan birga tabiiy resurslarni o'rnini bosadigan boshqa iqtisodiy jihatidan samarili bo'lgan sanoat va qishloq xo'jaligi sohalarida foydalanish mumkin bo'lgan resurslar, yoki energetika resurslarini sanoat asosida ishlab chiqarish atom energitikasidan foydalanish va boshqalar. Insonlar tomonidan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etishda yerdan turlicha foydalanish mumkin. Bu foydalanish yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida va o'rmon xo'jaligida xozirgi zamon qishloq xo'jaligi texnikalarini va ishlab chiqarish texnologiyalarini qo'llash asosida dehqonchilik sohasida hama qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda yuqori hosildorlikka erishish mumkin bo'lsa o'rmon xo'jaliklari tabiiy qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarmoqlaridan biri bo'lgan bog'dorchilikni asalarichilikni va baliqchilik xo'jalik ishlab chiqarishini rivojlantirish mumkin.

– qishloq xo'jaligi sohalarida inavatsion texnika va ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanish asosida yerlarning tabiiy unumdorligini oshirish bilan birga yuqori darajada hosildorlikni oshirish mumkin.

– qishloq xo'jaligi yetishtirgan yuqori ko'rsatkichlarini e'tiborga olgan holda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sanoat asosida qayta ishlab chiqarishga e'tibor berish zarur.

Yerlarning unumdorlik darajalari uning unumdorligi bilan ifodalanadi.

Yerlarni unumdorlik darajalarini quyidagilarga bo'lish mumkin; tabiiy unumdorlik, sun'iy unumdorlik va iqtosiydiy unumdorlikka bo'lish mumkin.

Tabiiy yer unumdorligi tabiat ta'siri asosida tashkil topgan yerlarni unumdorligi ifoda etadi; tabiiy yer unumdorligiga ega bo'lgan ham u yerlarga dehqonchilik ishlari olib borilmagan yerlarning unumdorlik darajasi yuqori bo'ladi.

Yerlarning sunniy unumdorligi bu yerlarga zarur bo'lgan mineral o'g'itlardan foydalanish, bu yerlarda suv chiqarish, maxalliy o'g'itlardan foydalanish asosida ularning unumdorligini oshirishga ifodalanadi.

Qishloq xo'jaligida yerga egalik monopoliyasi yerdan foydalanish monopoliyalari mavjud. Yerga egalik monopoliyasi yerlarni tashkilot va muassasalarga, fermer, dehqon xo'jaliklariga topshirilishi ularni yer mulkdorligini ta'minlaydi. Yerlarni ijaraga berilishi ma'lum muddatlarga bu holat yerga ishlab chiqarish monopoliyasini tashkil etadi.

Yerni foydalanishi uchun olgan inson uni egasi emas, balki ma'lum mudatta ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish egasi hisoblanadi.

Yer ishlab chiqarish jarayonini asosiy omili sifati ekanligi quyidagilardan iborat;

- yer o'zining kelib chiqishidan qaraganda u tabiat omili hisoblanadi;
- yerdan cheksiz foydalanish mumkin;
- yerni takror ishlab chiqarish mumkin emas, u tabiat in'omi hisoblanadi;
- yer qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayoni asosiy omili bo'lib yerni almashtirib bo'lmaydi.

Yer bozorida yerlar unumdorlik segmentlariga qarab yerlar sotiladi va sotib olinadi.

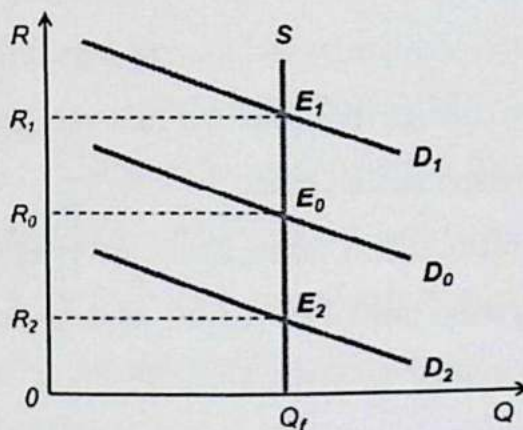
Yerning unumdorligiga qarab yerning bahosi aniqlanadi.

13.2. Yer bozori xizmatlarida barqarorlik

Yer egalari bo'lgan fermer xo'jaliklari o'zlarining yerlaridan foydalanish maqsadida ishlab chiqarish jarayonini tashkil etuvchi ijrochi subyektlar talablariga qarab yerlarni ijaraga berish egri chizig'i ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Biz (13.1-rasmda) yerga xizmat ko'rsatish barqaror egri chizig'idagi iqtisodiy holatni ko'rib chiqamiz. Ijaraga yer oluvchi ijarachi yerni unumdorlik darajasidan kelib chiqqan holda yerni ijaraga oladi. Bu ijara haqi yerning unumdorligi darajasiga bog'liq bo'lganligi uchun (13.1-rasmda) keltirilgan egri chiziq elastik holati yuqoridan pastga

qarab pasayib boradi. Natijada chegaraviy mahsulot pul shaklida ijarachi olishi mumkin, qachonki foydalanilayotgan yer ijara haqi pasayib borsa.

Yer taklifi (Q_f) qat'iyliigi sababli narx bo'yicha elastik bo'lmaganligi (13.1-rasmda) cxizmadagi vertikal chiziq orqali ko'rsatib berilgan.

13.1-rasm Yer xizmatlari bozorida barqarorlik

Yerdan olinadigan yer rentasi yer egalari daromadini tashkil etadi, ya'ni ORE_iQ ga teng bo'ladi.

Yerga bo'lgan talab qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabdan kelib chiqadi. Talabni o'sib borishi qishloq xo'jaligi yerlariga bo'lgan talabni o'sib borishiga olib keladi (D_1), bu o'z navbatida arenda to'lovlarini o'sishiga olib keladi. Natijada yer egasini daromadi ijara to'lovi hisobiga (R_{1ga}) tenglashadi. Natijada yer egasi daromadi o'sib borishi (OR_1E_1Q)ga teng bo'ladi.

Yerga talab pasaysa (D_2) kamaysa arenda ijara haqi (R_2)ga pasayadi va renta summasi qisqarib (OR_2E_2Q)ga qisqaradi.

Biz keltirgan yer xizmati R barqarorligi modeliga talabni faolligini ko'rish mumkin. Iqtisodiy jihatdan nosamarador yer rentasini to'liq yerga bo'lgan talab xizmati qiymatiga bog'liq.

Yerga bo'lgan talab quyidagi narxlarga bog'liq bo'lgan omillarga bog'liq. Bu omillar shu yerga ishlab chiqarilgan mahsulotga talab va taklifga, yerning sifatiga va uning unumdorligiga va ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resruslarga bog'liq.

Bozor iqtisodiyoti umuman egasiz yer bo'lmaydi. SHuning uchun ham zar qanday yer o'zining qiymatiga ega bo'lib uni foydalanish uchun olishga yer sotib olinadi yoki ijaraga ma'lum muddatda foydalanish mumkin.

Ijaraga olib foydalangan yerga to'langan yer rentasi differentsiyalangan bo'ladi.

Differentsiyalangan yer rentasi bu qo'shimcha daromad manbai hisoblanadi. Yerning qiymati uning mulkdorlik darajasiga bog'liq. Yerlar o'zlarining samaradorlik xususiyatlariga qarab unumdorligi past, unumdorligi o'rtacha va yuqori unumdor yerlarga bo'linadi. Differensial yer rentasi iqtisodiy foydani tashkil etadi. Unumdorlik darajasi past yerlarda ham yerlarni tekinga haq to'lamay foydalanishga berilmaydi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida olingan qishloq xo'jaligi mahsulotlariga berilgan narx asosida sotilishi tufayli bunda yerlarga ishlab chiqarish bilan shug'ullanayotgan xo'jaliklardan ijara haqi absolyut ijara haqi deb yuritiladi.

Differensial renta faqat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishda emas balki moddiy moddalar ishlab chiqarishda qurilish sohalarida, energetika va baliqchilik tarmoqlarda ham bo'ladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayoni intensiv ravishda rivojlantirish mumkin. Buning uchun yerlarga mahalliy mineral o'g'itlar berish yerlarni sun'iy ravishda sug'orish va qishloq xo'jaligi unumdorlikda qishloq xo'jaligi mahsulotlariga zarar keltiruvchi zararkunandalarga qarshi kurashish intensiv usullardan foydalaniladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonida olinadigan renta qo'shimcha foyda bo'lib, u ishlab chiqarish jarayoniga qo'shimcha kapital xarajatlari asosida qishloq xo'jaligi tarmoqlarida qo'shimcha mablag' sarf qilish asosida uchun o'simlikshunoslik ekin tarmoqlarida qo'shimcha kapital xarajati evaziga olinadi

Qishloq xo'jaligida bozor sharoitida ko'proq ijara to'lovlari ishlatiladi. Yer ijara haqi va diferensial renta bir ma'noni bir ma'noni yer egasidan yerdan foydalanish uchun yerni ijaraga oluvchi tomonidan yerdan foydalanishi uchun to'lanadigan haq ma'nosini bildiradi.

Arenda to'lovlari bu yerni ijaraga olganligi uchun to'lanadigan haqdir. U ijaraga olingan yerdan foydalanish huquqini beradi. Yer ijara haqi bu yer egasi

tomonidan yerdan ijarachi foydalanish uchun ko'rsatgan xizmat haqi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishda differensial renta bir, differensial renta ikki va monopol renta foydalari bo'ladi.

Differensial renta 1 yerning tabiiy unumdorlik darajasida olinadigan bo'lsa differensial 2 qoshimcha kapital sarflari asosida olinadi. Monopo'l renta kamyob o'simliklar o'sadigan yerlardan olingan qishloq xo'jaligi mahsulotlariga monopo'l narx qo'uyish asosida olinadi. Yuqorida absolyut ijara haqi bo'yicha tushuntirish bergan edik. Absolyut renta, absolyut ijara haqi bir ma'noni bildiradi va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ist'emol bozorlarida talab va taklif orqali ist'emol narxlari belgilanishida unumdorligi past yerlarda mahsulotlarni ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash narxlari asosida sotilishi orqali olingan foydaga absolyut renta deb yuritiladi.

Xulosa qilib aytish mumkin ijara to'lovlari ijara bahosi sifatida yerdan foydalanish huquqini yerni ijaraga oluvchiga beradi.

13.3. Yerning narxi bahosi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida yer bozorida nafaqat yerni ijaraga berish talab va taklif asosida amalga oshiriladi.

Balki yerlar ham sotiladi, sotiladigan yerning narxi shunday narxda sotilishi kerakki uni bankka qo'yilganda to'lanadigan foiz darajasi olinadigan yer rentasi foydasiga teng bo'lishi kerak.

Demak yerning bankka qo'yilgan pulga to'lanadigan bank foizi qiymati yerdan olinadigan renta qiymatiga teng bo'lishi kerak, u quyidagi formula orqali topiladi:

$$\varepsilon_v = \frac{\varepsilon_d}{f} \times \varepsilon_{v=\frac{\varepsilon_b}{f}} 100\%$$

Bu yerda ε_b — yer bahosi

ε_v — yer rentasi

f = bankda to'lanadigan foiz qiymati.

SHunday qilib bozor iqtisodiyoti sharoitida yer tovar sifatida bozor qonuni talab va taklifga asoslangan holda sotiladi va har qanday yerning unumdorlik darajasidan qat'iy nazar o'z egaligiga ega bo'ladi.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish savollari

1. Yer ishlab chiqarish omili ekanligi?
2. Real va ishlab chiqarish yer resurslari?
3. Yer resurslarini qayta tiklash?
4. Yerdan foydalanishni taklif etish?
5. Yerning tabiiy unumdorligi nima?
6. Yerning iqtisodiy unumdorligini aniqlash?
7. Yer egaligi va yerga bo'lgan iqtisodiy munosabatlar?
8. Absolyut yer rentasi?
9. Differensial renta I va II?
10. Monopo'l yer rentasi.

O'zini-o'zi nazorat qilish testlari

1. Yerni iqtisodiy resursi nimadan iborat?
 - a) Yer
 - b) Mehnat
 - c) Kapital
 - d) Tadbirkorlik qobiliyati
 - e) Inflyatsiya
2. Yerning unumdorligi nimada ifodalanadi?
 - a) O'rtacha
 - b) Tabiiy
 - c) Sun'iy
 - d) Iqtisodiy
 - e) Unumli yer
3. Yer unumdorligini qayta tiklash?
 - a) Quyosh energiyasi bilan
 - b) Tabiiy holat
 - c) Mahalliy o'g'it solish orqali
 - d) Kimyoviy o'g'itlar orqali
 - e) Tabiiy, iqtisodiy, mahalliy va kimyoviy o'g'itlar orqali

14-MAVZU. UMUMIY BARQARORLIK VA IQTISODIY SAMARADORLIK

Kalit soʻzlar: qisman tenglik, umumiy tenglik, qayta aloqa samarasi, iqtisodiy-ijtimoiy jarayon, sinfiy liberalizm, egalitarizm, Raul kripteriyasi, Pareto samaradorligi, Pareto-muqobil taqsimoti, Pareto iqtisodiy manfaatdorlik taqsimoti, ishlab chiqarish kontrakt egri chizigʻi, mahsulot transferti chegaraviy hajmi, kontrakt egriligi, ijtimoiy barqarorlik nazariyasining birinchi nazariyasi, ijtimoiy barqarorlikni ikkinchi nazariyasi.

14.1. Milliy iqtisodiyotning umumiy barqarorligini bozor iqtisodiyoti sharoitida taʼminlash

Hozirgi davrda ishlab chiqarish jarayonini va ijtimoiy xizmatlarini tashkil etish sohalarini turli mulkchilik shakllariga asoslanishi va har bir huquqiy va iqtisodiy subyektlarga asoslangan holdagi erkin raqobat asosida yuqori darajada foyda olish maqsadida ishlab chiqarish jarayonini tashkil etgan subyektlar va mustaqil tadbirkorlar ishlab chiqarishga asoslangan holda milliy iqtisodiyotni rivojlantirishni taʼminlash hozirgi bozor iqtisodiyotining asosiy dolzarb muammosi hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti davrida milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlanishini taʼminlash uchun eng asosiy omil bu ishlab chiqarish jarayonini isteʼmol bozori talablari asosida rivojlantirib borish zarurligini koʻrsatadi.

Iqtisodiy barqarorlikka erishish va ijtimoiy jarayonlarni isteʼmol talablarini qondirish asosiy maqsad boʻlib qolishi bilan birga ishlab chiqarish jarayoni samaradorlik darajasini oʻsib borishini taʼminlab borish lozim.

Umumiy barqarorlik asosida milliy iqtisodiyotni rivojlanishini taʼminlashni asosiy shartlaridan biri isteʼmol bozorida talab va taklif oʻrtasida muqobil nisbatni tashkil etishga asosiy eʼtiborni qaratish lozim.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida muqobil barqarorlikni talab va taklif oʻrtasida taʼminlash muammo hisoblanadi. Buning asosiy sabablaridan biri bozor sharoitida isteʼmol talabini oʻzgarib turishi hisoblanadi.

Bozor sharoitida ma'lum vaqt davrida ayrim bozorlarda ayrim iste'mol tovarlari bozorlarda iste'mol narxlarining talab va taklifga monand bo'lishida ifodalanadi. Ammo bu nisbatlar o'zgarib turishi barqarorlikni buzilishiga olib keladi.

Iste'mol bozorlarida qisman barqarorlikni ma'lum bozorlarda va ularda sotilayotgan iste'mol mahsulotlariga belgilangan narxlar talab va taklifga muqobil bo'lishi qisman barqarorlikni ifoda etadi. Iste'mol bozorlarida umumiy barqarorlik holatlari asosan to'yingan iste'mol mahsulotlari iste'mol talablari darajani qoniqtiradigan darajada bo'lishi bu bozorda umumiy bozor barqarorligini ko'rish mumkin. Bunday bozorlardan biri qishloq hojaligi mahsulotlarini sotish bozorida ko'rsatish mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkin umumiy barqarorlik bu bozor tizimida mikroiqtisodiyotiyot subyektlarini ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan iste'mol mahsulotlari bilan iste'molchilar talablarini qondirilishi bu bozorlar tizimida talab va taklif barqarorligi umumiy barqarorlikni ifoda etadi.

Bozor modeli sharoitida umumiy barqarorlikni bozor tizimida ta'minlashni iqtisodiy tizim xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'rganish zarur.

Bozor iqtisodiy tizimda iste'mol tovarlariga belgilangan narxlar talab va taklif asosida takomillashgan holda yagona talab va taklifga ma'qul bo'lgan iste'mol narxlaridan tashkil topadi bu iqtisodiy holat qayta aloqa samaradorligi deb yuritiladi. Qayta aloqa samaradorligi bu iste'mol bozorlaridagi narxlarni o'zgarishi va iste'mol tovarlar miqdorini ma'lum bozorida ko'payishi iste'mol bozorlarini tovar narxlarini iqtisodiy tahlil qilinishi oqibatida iste'mol narxlari o'zgarishiga olib keladi.

14.2. Umumiy farovonlik iqtisodiyoti

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdan asosiy maqsad umumiy farovonlikni barqaror rivojlantirishdan iborat. Umumiy iqtisodiy farovonlikni ta'minlashda vazifa bu mavjud iqtisodiy resurslarni taqsimotini turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida taqsimotini barqaror bo'lishini ta'minlashda ana shu iqtisodiy ishlab chiqarish resurslarini taqsimotini ijtimoiy va xususiy manfaatdorlikni ta'minlashdan kelib chiqqan holda taqsimlanishini ta'minlash lozim. Ijtimoiy-iqtisodiy manfaatdorlikni

ijtimoiy ishlab chiqarish natijalariga bog'liq ekanligini dastlab ingliz iqtisodchisi A.Smit asoslab bergan.

A.Smit insonlarning turmush sharoitlarini yaxshilanib borishini jamoa ishlab chiqargan mahsulotiga va iste'molchilar soniga bog'liqligini asoslab bergan. Nosinfy nazariya vakillaridan (L.Volrans, K.Mekger va boshqalar) yakka tartibdagi insonlarning turli turmush barqarorligini ularning iste'moli uchun zarur bo'lgan iste'mol mahsulotlarini tanlab olishiga bog'liqligini asoslaydilar. Iqtisodchi V.Paretto XX asrda insonlarning maksimal darajada turmush sharoitlarini muqobil darajadagi resurslarini joylashtirish va ishlab chiqarishni tashkil etish maksimal darajada iste'mol sharoitini yaxshilashga erishish mumkin deb hisoblagan. Ularni taqsimoti jamiyat a'zolarining turmush sharoitlarini yaxshilashga olib kelmaydi deb hisoblagan.

J.M.Keyns fikriga ko'ra davlat o'zining makroiqtisodiy siyosati bilan mehnat resurslarini bandlik darajasiga va milliy daromadni tashkil topishiga o'z ta'sirini o'tkazish zarurligini aytib o'tgan. SHu bilan ishchilarning turmush darajalarini yaxshilanib borishini aytib o'tgan.

Ingliz iqtisodchisi A.Smit insonlarning turmush darajalarini yaxshilashga ijtimoiy darajadan kelib chiqqan holda tahlil qilishni taklif etgan. SHu bilan u jamiyatni rivojlantirish tarafdori bo'lgan.

Iqtisodchilardan A.Bergson va Nobel mukofoti lauriatlari K.Errou va P.Samuelsonlar tomonidan yakka tartibdagi va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik nazariyasini ilgari surganlar. Iqtisodchi A.Bergson 1938 yilda A.Smit nazariyasiga asoslangan holda yakka tartibdagi uning fikricha avtoritar tashkilot shakllanishi mumkin. Uning ijtimoiy barqarorlik qonun Konsepsiyasi qarorini yuqori tashkilot boshqaruviga havola qiladi.

Iqtisodchi P.Somuelson esa o'zining ilmiy ishlarida turmush darajasini yaxshilanishi uning turli iste'molchilar tomonidan foydali ekanligini takrorlanishiga bog'liq deb hisoblaydi. Insonlarning turmush darajalarini yaxshilanib borishi ularni ish joylari bilan ta'minlanishiga ularning olayotgan ish haqlarini o'sib borishiga va ishlab chiqarishda teng bo'lgan xodimlarining mehnat qilish darajalarini rag'batlantirishga bog'liq. Insonlarning ijtimoiy turmush sharoitlarini yaxshilanib

borishi jamiyatning iqtisodiy jihatdan rivojlanib borishi bilan bog'liq bo'lib jamiyatning ijtimoiy yashash darajasini o'sib borishi insonlarning turmush darajalarini yaxshilanib borishiga asoslanadi.

14.3. Iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy haqiqat

Ijtimoiy haqiqatni bir mamlakat yoki iqtisodiy mintaqa darajasida ta'minlash iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va uni samarali rivojlanib borishiga bog'liq iqtisodiy barqarorlikni doimiy ravishda ta'minlash muammosini hozirda hech bir davlat hal etgan emas.

Ijtimoiy taqsimotni tashkil etish ijtimoiy ta'minotini tashkil etishga bog'liq. Jamiyatni ijtimoiy talablarini qondirish ishlab chiqarish jarayonini iqtisodiy barqaror rivojlanishi bilan bog'liq. Bu shuni ko'rsatadiki iqtisodni samarali rivojlanishi jamiyat a'zolarining ijtimoiy turmush sharoitlarini yaxshilashga olib boradi. Demak bu ikki iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy xaqiqat asosida jamiyat a'zolarining iste'mol talablarini qondirish muammosini o'zaro bog'liqligi bu muammo iqtisodiy va falsafiy muammo bo'libki uni hamkorlik asosida hal etishni talab etadi.

Ijtimoiy holat XIX-asrdan boshlab iqtisodiyot nazariyasining ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganilib kelinmoqda va tegishli xulosalar qabul qilinmoqda.

Sinfy liberalistlar ijtimoiy daromadga yakka tartibdagi shaxsning manfaatdorlik darajalaridan kelib chiqqan holda har bir shaxs o'zining ilmiy bilimi darajalarida o'zining ijtimoiy holatini yaxshilashga intilishi zarur deb hisoblaydilar. Ular jamiyatni yakka individuallardan tashkil topgan jamiyat deb qaraydilar. Jamiyat esa yakka individlar asosida tashkil topadi. SHuning uchun jamiyat ijtimoiy haqiqat boyicha o'zining fikriga ega emas deb hisoblaydilar.

Albatta bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi qanday qilib har bir mustaqil individ o'zining turli sharoitlarini yaxshilash maqsadida ishlab chiqarish jarayonida faol qatnashuvini anglagan bo'lsa va jamiyat ulardan tashkil topsa jamiyat hamhar bir individ shaxsniva ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirishi va ijtimoiy iqtisodiy barqarorlikni tashkil etishga ta'sirini sinfiy liberallar bu holatni tan olmaganlar. Sinfy liberalistlar har bir ishlab chiqarish subyektini ishlab chiqarishida

qatnashuvini majbur qilib bo'lmashlik ularni erkin mustaqil shaxslar deb qarashga asoslanadi.

Ular indvidlarni ishlashiga erkin qarovchi jamiyatni yaxshi jamiyat deb qaraydilar.

Ular erkinlik deganda yakka tartibdagi subyektlarni ishlab chiqarishga davat etmaydigan jamiyatni so'z erkinligida tan olish ular siyosiy so'z erkinligiga va iqtisodiy erkinlik g'oyalarini suradilar.

Bizga ma'lum bozor mexanizmi markazlashmagan axborotlarni ommaga tarqatishda eng yaxshi axborotlarni tarqatuvchi mexanizm hisoblanadi. Bozor mexanizmi axborotlarni iste'molchilariga tarqatuvchi bo'lib iste'mol mahsulotlari bo'yicha kerakli axborotlarga omma ega bo'lishi mumkin. Bozor axborotlar tizimi iste'molchilarga kerakli bo'lgan tovarlarini xarid qilib olishiga yaqindan yordam beradi.

Bozor iqtisodiyot sharoitida uning subyektlari o'rtasida tenglik alomati bo'lishi zarur ekanligini inkor etib bo'lmaydi. Chunki ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ijtimoiy jamiyatni iqtisodiy va ijtimoiy talablariga javob berishi zarur.

Ammo ishlab chiqarish samaradorligi va ijtimoiy jarayonini shakllantiradigan haqiqat har bir jamiyat a'zosini ishlab chiqarish va ishlab chiqarish jarayonlarida faol qatnashishiga bog'liq.

Iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy barqarorlikka o'tish oqimi ijtimoiy barqarorlikni yakka tartibda harid qiluvchilarni jamiyat a'zolarining barqarorligini ifoda etadi deb hisoblaydilar.

Utalitar oqim namoyondalari fikriga ko'ra haqiqat uning mohiyati qachonki uning foydalilik darajasi jamiyatning barcha a'zolarini foydaligini maksimallashtirishda deb hisoblaydilar.

Iqtisodchi Roulaza fikricha ijtimoiy barqarorlik aholining turmush sharoitlarini yaxshilanib borishiga bog'liq deb bu holatni eng kambagal oila azolarini nazarda tutgan.

Italiyalik iqtisodchi o'zining **Pareto samaradorlik nazariyasini taklif etgan.** U bir shaxsni iste'mol talablarini qondirish ikkinchi iste'molchi talablarining

yomonlashuvi hisobiga amalga oshiriladi deb hisoblaydi. Ijtimoiy barqarorlikni maksimal darajada o'sib borishini ta'minlash va uni ijtimoiy foydaliligini faqat ishlab chiqarish jarayonida moddiy ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish bu ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishga va uni foydalanuvchini saqlab qolishga bog'liq deb hisoblaydi.

Ishlab chiqarishni samarali tashkil etish samarali ishlab chiqarishga va ishlab chiqarilgan ijtimoiy boylikni samarali taqsimotga bog'liq deb hisoblaydi.

14.4. Ishlab chiqarish jarayonini iqtisodiy samaradorligi

Iqtisodiy ishlab chiqarish samaradorligiga erishish uchun ishlab chiqarish iqtisodiy resurslaridan samarali foydalanish asosida iste'mol talabiga ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish va iste'mol bozorida ularni sotuvi evaziga ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash va foyda olishda ifodalanadi.

Poretto nazariyasiga asoslangan holda aytish mumkin ishlab chiqarish xarajatlari asosida yangi qiymatga ega bo'lgan iste'mol tovar mahsulotlariga talab bo'lgan chog'dagi uni iste'molchilar xarid qilib olishlari natijasida iqtisodiy foyda olish mumkin. **Paretto nazariyasiga asoslangan holda** iqtisodiy ishlab chiqarilgan boylikni taqsimotida talabni qondirish darajasi boshqa bir iste'molchini iste'mol talabini yomonlashuvi hisobiga amalga oshiriladi deb hisoblaydi.

Poretto nazariyasiga asoslangan holda bir xo'jalik subyektini iste'mol talabini yaxshilashga olib kelsa va bu taqsimot ishlab chiqarishda band bo'lgan subyekt ishchi kuchini iqtisodiy holatini boshqa ishlab chiqarishda band bo'lgan subyektlar iqtisodiy holatlarini pasayishiga ta'sir ko'rsatmasligini Paretto taxminiy taqsimotini ifoda etadi. Bunday holatni tushuntirish uchun yashik modelidan foydalaniladi. Bu model muallifi Ingliz iqtisodchisi Frensiy Sidro edjuor bu nazariy nazariya'ni iqtisodchi (1845-1926) yashab o'tgan. Uning yashik nazariyasiga asosan ishlab chiqarish texnologiyasini tanlab olish asosan samarali iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish mumkinligini asoslab bergan.

Paretto nazariyasiga asosan mehnat va kapital ishlab chiqariladigan iqtisodiy manfaatdorlikni ta'minlovchi boylik Poretto samaradorligini ifoda etmaydi.

Egri ishlab chiqarish kontrakti bu ishlab chiqarish jarayonini barcha holatlarida ishlab chiqarishning moddiy ishlab chiqarish resurslarini tagida taqsimlanishiga asosan ishlab chiqarish omillaridan foydalanishda ifodalanadi.

Mahsulot transformatsiyasi chegaraviy darajasi Bu mahsulotni transformatsiyalashni chegaraviy darajasi bir mahsulotni ishlab chiqarish qisqartirish hisobiga boshqa mahsulotni ishlab chiqarish mavjud ishlab chiqarish resurslariga asoslanishi kerak.

14.5. Almashuvda iqtisodiy samaradorlik

Bozor sharoitida ishlab chiqarish jarayonini asosiy maqsad har qanday mulkchilik shakliga asoslangan subyektlar maqsadlari ishlab chiqargan iste'mol tovarlarini almashuv jarayonida yuqori darajada foyda olishdan iborat.

Ishlab chiqarish korxona egasi maqsadi bu foyda olishdan iborat. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash va ular tomonidan rejalashtirilgan foydani o'zlashtirish asosiy maqsadi bo'lganligidan kelib chiqqan holda ishlab chiqarishga jalb qilingan ishchi kuchlariga haqi to'lash va iste'mol bozorida taklif egasi tovarlarni sotishdan oladigan foydani o'sib borishini ta'minlashga harakat qiladilar.

Mulkdor ishlab chiqarish subyekti ishlab chiqarishdan yuqori foyda olishni rejalashtirishi bilan ishlab chiqarishni tashkil etish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy ishlab chiqarish omillarini xarid qilib olishdan va ulardan foydalanish va ko'proq iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'mol bozorida yuqori narxlarga sotishga harakat qiladilar.

Ammo iste'mol tovarlarini iste'mol bozorlarida narxlarni tashkil topishi talab va taklifga asoslanadi.

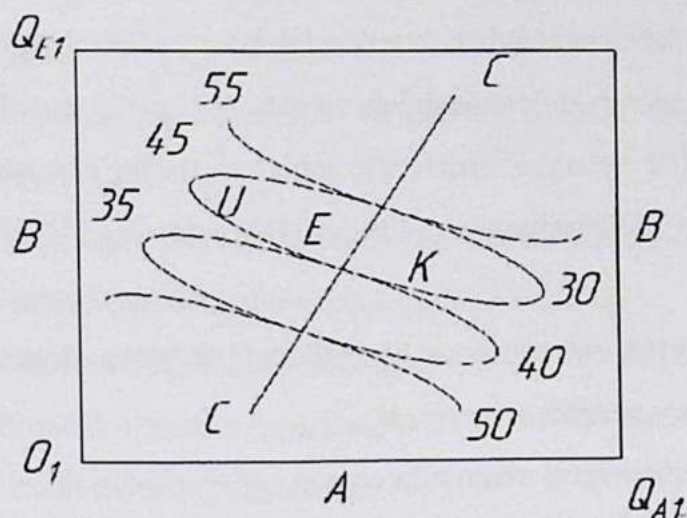
Ishlab chiqarish subyektlari iste'mol tovarlariga belgilaydigan narxi iste'molchilarni bu tovarlarga bo'lgan talablaridan kelishuv asosida tashkil topadi.

Demak iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi har bir korxona egasi mulkdor ishlab chiqarayotgan mahsulotlarini iste'molchilar tomonidan xarid qilib olinishiga

o'z e'tiborini berib mahsulotlarni sifatli va xaridorgir narxlarda iste'molchilarga taklif etishlari lozim.

CHunki ishlab chiqarish subyekt va iste'molchi subyektlari o'rtasida bo'ladigan tovar va pul munosabati ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchi subyektlar o'rtasida iqtisodiy xarid qilish va harid qilib olish bitimiga asoslanadi.

Italiyalik iqtisodchi olim Pareto ishlab chiqarilgan mahsulot taqsimotini samaradorligini ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar hajmini iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishi orqali bir iste'molchini iste'mol holatini yaxshilash ikkinchi iste'molchi holatini yomonlashuvga olib keladi deb hisoblaydi bu holatni quyida (14.1-rasmdan) ko'rish mumkin.

14.1-rasm. Pareto nazariyasiga asosan iste'mol almashuvi va egri chizig'i

Keltirilgan 14.1-rasmda Pareto samaradorligini ifoda etuvchi iste'mol mahsuloti keltirilgan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni va iste'molchilar o'rtasidagi taqsimoti natijasida (14.1-rasmda) quyidagi (A) va chap tomondagi (B) mavjud ishlab chiqarilgan iste'mol tovarlar ular hajmini ifoda etadi. Bular farqsiz egri chiziqni tashkil etadi "A" va "B" nuqtalaridagi iste'mol tovarlari almashuvi Pareto fikricha iste'mol tovarlarini "U" nuqtasidagi "K" nuqtasiga o'tishi iste'mol tovarlarini Pareto nazariyasiga asosan yaxshilanishini ko'rsatadi. CHunki bu "U" va "K" nuqtalar orqali egri chiziq o'tmoqda. Natijada ishlab chiqarilgan iste'mol

mahsulotlari hajmi ikkala iste'molchilar bu iqtisod holatdan iqtisodiy manfaaddordirlar. Natijada "U" nuqtadan "B" nuqtasiga iste'mol tovarlari almashuvi erkin kelishuv asosida ikkala tomon manfaaddorligini o'sib borishi ikkala qatnashuvchi tomonlar manfaaddorligini o'sish jamiyatning turmush sharoitlarini yaxshilashga xizmat qiladi. SHunday qilib nafaqat ishlab chiqarish subyektlari bu iste'mol tovarlarini almashinuvidan iqtisodiy jihatdan manfaaddor ekanligini balki ijtimoiy jihatdan ham jamiyat a'olarining iqtisodiy va ijtimoiy yashash sharoitlarini samaradorligini oshiradi. Demak bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish jarayoni bilan iste'mol tovarlarini almashuvini samaradorligini ta'minlashda kontrakt asosida amalga oshirish ishlab chiqarish bilan iste'mol o'rtasida o'zaro kelishuvini iqtisodiy variantlardan biri deb hisoblash mumkin.

Xulosa tariqasida aytish mumkin talab va taklifning egri chiziq orqali iste'mol talablarini qondirish oqibatida talab va taklifni bozor sharoitida o'zaro egri chiziq harakati asosida kelishuv orqali iste'mol tovarlarini almashuvi iqtisodiy barqaror rivojlanishini va iqtisodiy samaradorligini ta'minlaydi.

14.6. Ishlab chiqarish va birgalikdagi Pareto almashuvida samaradorligi va ijtimoiy barqarorlik nazariyasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'zaro ishlab chiqarish va tovarlar almashinuvida bo'ladigan iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni tashkil topishiga birgalikda Pareto samaradorligi deb aytiladi. Iqtisodiy barqarorlik ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy moddiy ishlab chiqarish moddiy resurslarini o'zaro ishlab chiqarish subyektlari o'rtasida qayta taqsimlash asosida ishlab chiqarish jarayoni hajmini o'sib borishiga boshqa ishlab turgan chiqarishga zarur bo'lgan barqarorlikni ta'minlamasdan turib bir ishlab chiqarish subyektini talablarini qondirish boshqa subyekt ishlab chiqarish moddiy xarajatlarini kamaytirmasdan turib uni amalga oshirib bo'lmaydi. Umumiy ijtimoiy sharoitni barqarorligi nazariyasiga asosan.

Umumiy raqobat umumiy raqobat barqarorligi va Pareto samaradorligi ikki umumlashgan ijtimoiy barqarorlikni ifoda etadi.

Umumiy ijtimoiy barqarorlik barqarorlikning birinchi nazariyasi umumiy iqtisodiy resurslarini Pareto samaradorligi asosida joylashuvida ifodalanadi.

Ya'ni iqtisodiy bitimda qatnashayotgan birga subyektlar tomonidan o'zlarining foydalanish samaradorligi ijtimoiy samaradorlik taqsimotida ijtimoiy jamiyatning maksimal darajada ijtimoiy barqarorligini ta'minlaydi. Ijtimoiy barqarorlikni ikkinchi nazariyasi texnologik ishlab chiqarishdan manfaatdorlik va iste'molga e'tibor berishda Pareto resurslarini samarali taqsimoti narxlar tizimini bo'lishi orqali umumiy iqtisodiy barqarorlik ta'minlanadi.

O'zlashtirilgan bilimni nazorat qilish savollari

1. Iqtisodiy barqarorlikda qanday masalalar hal etiladi?
2. Ijtimoiy iqtisodiy barqarorligi nima?
3. Ishlab chiqarish samaradorligini va jamiyat ijtimoiy barqarorligini qanday ta'minlash mumkin?
4. Sinfy liberalizm tomonidan ijtimoiy mahsulotni taqsimotiga qarashlar?
5. Ijtimoiy samaradorlikka qay holatda erishish mumkin?
6. Pareto samaradorligi nimani ifodalaydi?
7. Ishlab chiqarish kontrakti mohiyati?
8. Ijtimoiy sharoit barqarorligi nima?

O'zini-o'zi nazorat qilish testlari

1. Bozorlarda barqarorlikni ta'minlash:
 - a) umumiy
 - b) qisman
 - v) uzoq muddatga
 - g) qayta aloqa qilishda
 - d) to'g'ridan-to'g'ri boshqarishda
2. Narxlarni o'zgarishi nimalarga bog'liq?
 - a) moliyaga

- b) daromadga
- v) tovar qiymatiga
- g) olinadigan foydaga
- d) tovarlar nahxiga

3. Narxlarni o'zgarishi natijasida ishlab chiqarish jarayoniga bo'ladigan ta'sirlar?

- a) mahsulot ishlab chiqarish hajmi kamayadi
- b) sifati buziladi
- v) iste'mol tovariga talab o'sadi
- g) ishlab chiqarishni rivojlantirish
- d) foyda darajasi pasayadi

GLOSARIY

A

AYIRBOSHLASH TENGLAMASI - unga binoan jami xarajatlar milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning qiymatiga teng, ya'ni $M \times V = P \times Q$; bunda M - pul taklifi; V- pulning aylanish tezligi yoki aylanish soni; R- tovar va xizmatlarning o'rtacha narxi; Q - sotilgan tovarlar soni.

AN'ANAVIY IQTISODIYO'T - iqtisodiy tizim. Unda ishlab chiqarish texnikasi, ayirboshlash, daromadlarni taqsimlash avloddan- avlodga o'tuvchi an'analar asoslanadi. Texnika taraqqiyoti va yangiliklarni tatbiqetish cheklangandir, chunki ular an'analar bilan to'qnashib, ijtimoiy tuzilmaning barqarorligiga xavf soladi.

Diniy va madaniy qadriyatlar iqtisodiy faoliyatga nisbatan birlamchi bo'lib hisoblanadi. Jamiyat oldida turuvchi muammolar o'sha an'analar va urf- odatlar asosida hal etiladi. Bunday iqtisodiy tizim sust rivojlangan mamlakatlarga xosdir.

ARALASH IQTISODIYO'T - iqtisodiy tizim, sof kapitalizm va bo'yruqbozlik iqtisodiy tizimlarning ijobiy taraflarini o'zida qo'shgan, ya'ni ishlab chiqarish vositalariga ijtimoiy mulkchilik va xususiy mulkchilik unsurlarini birlashtirgan. Aralash iqtisodiyot turli mulkchilikka asoslangan, iqtisodiy faoliyat esa, ikkita vosita bozor mexanizmi (narh, raqobat) va davlat tomonidan tartibga solinadi.

AGROSANOAT MAJMU'I - xalq xo'jaligida qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish, ularni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan shug'ullanuvchi tarmoqlarining jami bo'lib, asosan to'rt sohani o'z ichiga oladi.

Birinchi soha - qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalarini etkazib beradigan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligidagi ishlab chiqarishga texnika xizmatini ko'rsatadigan tarmoqlar.

Ikkinchi soha - qishloq xo'jaligining o'zi. Uchinchi soha - qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchilarga etkazib berishni ta'minlaydigan (tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish) tarmoqlar.

To'rtinchi soha - agrosanoat majmui tarkibida mahsulot ishlab chiqarishni hamda kishilarning hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infrastrukturalar.

AYLANMA FONDLAR - ishlab chiqarish fondlarining xom ashyo, yoqilg'i, yordamchi materiallarda ifodalangan qismi bo'lib, ular bir doiraviy aylanish davomida o'zining moddiy, buyum- shaklini butunlay yo'qotadi va ishlab chiqarilgan mahsulotga o'z qiymatini to'liq o'tkazadi. Ular jumlasiga mehnatga haq to'lash uchun avanslangan mablag'lar ham kiradi.

B

BOZOR - tovar va pullar harakatini ta'minlovchi, ishlab chiqarish bilan iste'mol, sotuvchi bilan xaridor o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarning murakkab tizimi. Bozor mavjud bo'lishining birinchi va asosiy sharti erkin tadbirkorlikdir. Tovlar ishlab chiqaruvchi mustaqil ravishda o'z imkoniyatlariga va bozor talablariga ko'ra ishlab «chiqarishning tuzilishi hamda hajmini belgilashi, xo'jalik yuritishning shakllari hamda usullarini takomillashtirishi kerak. Sotuvchi va xaridor bir- birlarini bozorda topadilar va narh xususida kelishadilar. Tadbirkorlik erkinligi - bu odamlarning talablar va raqobatdan emas, balki davlatning xo'jalik yuritish faoliyatiga to'g'ridan- to'g'ri aralashuvidan erkinlikdir. Pul talabi va bozor raqobati ishlab chiqaruvchini jamiyatga zarur tovarlarni chiqarishga buyruqlar va qarorlarga qaraganda ancha yaxshiroq majbur qiladi. Bozor tovarlarni sotish borasidagi iqtisodiy aloqalar va munosabatlarning majmui sifatida mehnat taqsimoti rivojlangan har qanday iqtisodiy tuzumning muhim tarkibiy qismidir. Bozor xo'jaligi bozorning xilma- xil turlari mavjud bo'lishini taqozo etadi.

BOZOR INFRASTRUKTURASI - bozor iqtisodiyoti uchun xizmat ko'rsatuvchi har xil sohalardan iborat. Unga banklar, tijorat banklari, birjalar, savdo uylari, tashqi savdo firmalari, davlatning tashqi savdo mahkamalari, soliq undiruvchi tashkilotlar, tijorat va sohibkorlik idoralari, vositachi firmalar, savdo- sotiq uyushmalari, konsorsium va boshqalar kiradi. Bozor infrastrukturasini tovar ishlab chiqaruvchilarning savdo- sotiq, moliya- kredit ishlariga sherik topishga, ishchi kuchi yollashiga yordamlashadi, davlatning iqtisodiyotni tartibga soluvchi tadbirlarini amalga oshiradi. Bozor infrastrukturasini faqat davlat idoralari emas, balki mustaqil

uyushma, tashkilot va firmalardan ham iborat bo'lib, ular ko'rsatgan xizmatlari uchun haq oladilar.

BOZOR IQTISODIYO TI - iqtisodiy hatti- harakatlarni erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularni bozor mexanizmi orqali bir- biriga muvofiqlashuvidir. Bozor iqtisodiyoti - bu erkin tovar- pul munosabatlariga asoslangan, iqtisodiy monopolizmni inkor etuvchi, ijtimoiy mo'ljalga ega bo'lgan iqtisoddir. Bozor iqtisodiyoti g'oyat ko'p qirrali va murakkab iqtisodiyotdir. Bozor iqtisodiyotining quyidagi sub'ektlari mavjud:

a) iqtisodiy mustaqillikka ega bo'lgan mulk egasi yoki iste'molchi kishilar yohud guruhlar. Bularga odatda yollanib ishlovchilar, yer egalari, kapital sohiblari, ishlab chiqarish vositasi egalari kiradi. Ular tadbirkorlik qilmaydi. O'z mulkidan daromad topadi yoki yollanib ishlaydi;

b) firma, korxona, xo'jaliklar. Ular foyda olish yo'lida mustaqil ish yuritadilar, ishlab chiqarish omillarini ishga soladilar;

v) davlat, aniqrog'i davlatning barcha mahkamayu tashkilotlari. Ular ham ishlab chiqarish, ham iste'mol bilan shug'ullanadilar. Bozor va unda ishtirok etadiganlarni nazorat qiladilar. Bozor iqtisodiyotining muhim belgisi iqtisodiy plyuralizm, ya'ni mulk shakllari va xo'jalik yuritish usullarining turli- tuman bo'lishidir. Bozor iqtisodiyotida ayrim mulkning hukmron bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi. Xo'jalik yuritish usullari ham turlicha bo'ladi: yakka tartibda, jamoaga uyushgan tartibda, sher ikchilik- paychilik yoki aksiyadorlik asosida, o'z mablag'iga yoki qarzga olingan mablag'ga tayanib xo'jalik yuritish, yer va boshqa vositalarni ijaraga olish va ishlatish kabilar bilan birgalikda boradi.

Bozor iqtisodiyoti - erkin iqtisodiyotdir. Iqtisodiy faoliyat erkinligining asosi - ishlab chiqarish omillari yoki yaratilgan tovarlarning mulk ob'ekti bo'lishi, mulkdorlarning esa mustaqillikka ega bo'lishidir. Har bir korxona, tashkilot, ayrim fuqaro o'z ixtiyoriga ko'ra, qonun doirasida o'ziga ma'qul bo'lgan ish bilan shug'ullanadi. Bozor iqtisodiyoti erkin bo'lganidan, u har qanday iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Biroq u o'zining tartibga soluvchisiga ega. Ularning eng muhimi bozor narxidir. Narx oshib, tovarlar jadal sotilsa, foyda ko'payadi, ularni

ishlab chiqarish kerak bo'ladi. Tovarlarning narhi pasayib, yaxshi o'tmasa, demak ishlab chiqarishni qisqartirish yoki undan tamomila voz kechish kerak bo'ladi. Bozor munosabatlarining har bir sub'ekti korxonami, davlatmi, alohida kishimi buning ahamiyati yo'q, o'z manfaatini ko'zlab faoliyat ko'rsatadi. Ammo, ko'r- ko'rona, xohlagan ishini qilolmaydi, chunki u bozor bilan hisoblashishga majbur, aks holda uning ishi yurishmaydi, xonavayron bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti shunday iqtisodiy munosabatlarni, ular ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantiruvchi kuchni yuzaga chiqaradi. Ular har qanday iqtisodiyot kabi iqtisodiy qonunlarni ta'sirida rivojlanadi.

BANK KREDITI - banklar tomonidan ish yurituvchilarga pul ssudasi shaklida beriladigan kredit. U qisqa muddatli (odatda bir yil muddatga), o'rtacha muddatli (besh yilgacha muddatga) va uzoq muddatli (besh yildan ko'proq muddatli) bo'ladi.

BANK TIZIMI - biror bir davlatda mavjud bo'lgan va amal qilib turgan banklarning barchasi tushuniladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi bank tizimi o'z ichiga: 1. Markaziy bank. 2. Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki. 3. Ixtisoslashtirilgan aksiyadorlik tijorat va davlat banklari majmuidan iborat bo'lgan 31 ta bankni o'z ichiga oladi. 4. Ulush, qo'shish, hissadorlik hamda xorijiy kapitallar ishtiroki asosida tashkil topgan qo'shma banklar, kooperativ va xususiy banklardan iborat.

V

VALYUTA- 1. Muayyan mamlakatda qabul qilingan pul tizimi va shu mamlakatning pul birligi (dollar, so'm, rubl, manat, marka, ien va boshqalar); 2. CHet el kredit biletlari, moneta va boshqalar; 3. Veksel muomalasida - vekselda ko'rsatilgan to'lov miqdori. Valyutaning ikki turi mavjud bo'lib, birinchisi har bir mamlakatning valyutasi bo'lmish milliy valyutadir; ikkinchisi, erkin almashtiriladigan valyutadir. Milliy valyuta qaysi mamlakatniki bo'lsa, o'sha mamlakatda tovar bilan qoplangandagina haqiqiy kuchga va qadrga ega bo'ladi. Milliy valyuta faqatgina oltin zahirasi bilangina emas, balki barqaror, erkin almashtiriladigan valyuta bilan ham etarlicha mustahkamlangan bo'lishi kerak. Buning uchun esa mamlakat o'z mahsulotini eksport qila olishi kerak.

Erkin almashtiriladigan valyuta Xalqaro valyuta fondi tomonidan belgilanadi. AQSH dollari, Germaniya markasi, Fransiya franki, Angliya funt sterlingi va Yaponiya ieni shunday valyutalardan hisoblanadi.

VALYUTA KURSI - muayyan mamlakat pul birligining boshqa bir mamlakat pul birligida ifodalangan bahosidir. Valyuta kursining ikki turi mavjud: 1. Qat'iy qayd etilgan. 2. O'zgarib turadigan. Qat'iy qayd etilgan valyuta kursi - valyuta bozorlari va valyuta kursini aniqlash ishida davlatning aralashuviga asoslanadi. O'zgarib turadigan valyuta kursi esa, butunlay valyuta bozoridagi u yoki bu valyutaga bo'lgan erkin talab va taklifga asoslanadi.

VAQTBAY ISH HAQI - xodimga uning malakasi, mehnatining sifati, ishlagan vaqtiga qarab belgilanadigan ish haqi. U odatda mehnatning natijalarini aniq hisoblab bo'lmaydigan, balki ular aniq vazifalar doirasini bajarish bilan belgilanadigan vaqtda (masalan, muhandis- texnik xodimlar va xizmatchilar, sozlovchilar, elektr ta'mirlovchilar va shu kabilarga haq to'lashda) yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologik jarayonining borishi bilan belgilanadigan va bevosita ishchiga bog'liq bo'lmagan (masalan, konteynerlar va avtomat liniyalarda ishlash) sharoitida qo'llaniladi.

D

DAVLAT BYUDJETI - davlat tomonidan o'z vazifalarini amalga oshirish uchun sarflanadigan markazlashtirilgan pul fondidir. U ikki qismdan iborat: 1. Daromad qismi - unda barcha tushumlar ko'rsatiladi. 2. Xarajat qismi - unda barcha xarajat turlari ko'rsatiladi. Xarajat va daromad teng bo'lganda davlat byudjeti muvozanatga ega bo'ladi. Xarajatlarning daromaddan oshib ketishi byudjetning etishmovchiligini bildiradi. Byudjet etishmovchiligini bartaraf etish uchun davlat byudjetining daromad qismini ko'paytirishga, ya'ni soliqlarni oshirishga, davlat qarzini ko'paytirishga, shuningdek, qo'shimcha miqdorda pul chiqarishga majbur bo'ladi. Davlat byudjetining xarajatlari uning vazifasiga ko'ra tashkil qilinadi va uning orasida eng yiriklari: iqtisodiy xarajatlari, mudofaa xarajatlari, tashqi faoliyatga

doir xarajatlar, ijtimoiy maqsadlarga yo'naltirilgan xarajatlar, davlat mahkamalarini saqlab turish xarajatlaridan iboratdir.

DAROMAD – bu korxonalarning barcha yo'nalishlarda olib brogan faoliyatlarining iqtisodiy natijasiga aytiladi.

DAROMAD SAMARASI - mahsulot bahosi pasayishi xaridorni sotib olish qobiliyatini oshiradi, natijada u oldingiga nisbatan xarid qiladigan tovardan ko'proq miqdorda sotib oladi. Masalan, mol go'shtini xaridor 400 so'mdan ikki kg. xarid qilar edi. Bahoni 50% pasayishi natijasida, endi xaridor 200 so'mdan 4 kg. mol go'shtini xarid qiladi.

Daromadlar bo'yicha YaMM yollanma ishchilarni ish haqi, renta to'lovlari, bank foizi, foyda, daromadga qo'shilmagan to'lovlar (tadbirkorlikka bilvosita soliqlar, amortizasion ajratmalar) jamlash orqali hisoblanadi.

DAROMAD SOLIG'I - yalpi daromadga solinadi, unda moddiy sarf xarajatlar va soliq imtiyozlari chegirib qolinadi. Daromad solig'i asosan ish xaqi berilishi va daromadning boshqa turlarida, shuningdek, maxsus moliya tashkilotlariga manbalarini ko'rsatgan holda barcha ishlab topilgan summani o'z ichiga olgan daromadlar to'g'risidagi deklarasiyani taqdim etish chog'ida chegirib qolish yo'li bilan undiriladi.

E

EVROPA IQTISODIY UYUSHMASI (EEIU) - 1957 yilda G'arbiy Evropadagi 6 ta davlat: Fransiya, Italiya, Germaniya, Niderlandiya, Belgiya va Lyuksemburg davlatlari o'rtasida boj chegaralarini yo'qotish va «umumiy bozor» barpo etish maqsadida tuzilgan iqtisodiy uyushma. 1973 yilda unga Buyuk Britaniya, Daniya va Irlandiya, 1981 yilda Gresiya, 1986 yildan Ispaniya va Portugaliya ham a'zo bo'lib kirdi. Bu uyushmani tuzishdan ko'zlangan maqsad boj ittifoqi va uyushmaga kirgan davlatlar o'rtasida tovar, kapital, xizmatlar va ishchi kuchining umumiy bozorini tashkil etishdan iborat. SHuning uchun ham u «Umumiy bozor» nomini oldi. Elning tashkil etilishi G'arbiy Evropa markazining rivojlanishini tezlashtirdi.

J

JAMOA MULKI - madaniylashgan jamiyatda mulkchilikning bir shakli bo'lib, uning asosiy belgisi ishlab chiqarish vositalari va uning natijalariga jamoa- guruh tarzida egalik qilinishidir. O'zbekistonda qabul qilingan mulkchilik to'g'risidagi qonunda ishlab chiqarish vositalariga jamoa egalik qilishining kooperativ (jamo), shirkat, ijara, aksionerlik, konsern mulk shakllari mavjud bo'lishligi ko'rsatilgan. Milliy ishlab chiqarishning miqdorini ortishi baholarni o'zgarishi sharoitida yuz beradi .

JAMI TALAB - mumkin bo'lgan har qanday baholar darajasida iste'molchilar, tadbirkorlar va davlat tomonidan sotib olinishi mumkin bo'lgan mahsulot hajmi. Jami talabga baxo darajasi, teskari proporsional ta'sir ko'rsatadi, ya'ni baho o'sgan sari talab kamayadi va aksincha, shuningdek jami talabga aholi daromadlari, investision sarflardagi o'zgarishlar kabi omillar ta'sir qiladi.

JAMI TAKLIF - iqtisodiyot ishlab chiqaradigan hamma tovar va xizmatlar; mumkin bo'lgan har bir baho darajasidagi ishlab chiqarishning real hajmi. Unga baho ta'sir etadi. Bu ta'sir proporsionaldir, ya'ni baho darajasi o'sgan sari jami taklif-miqdori ham o'sadi. Undan tashqari jami taklifga resurslarga baholarning o'zgarishi, ishlab chiqarish unumdorligini o'sishi va shu kabi omillar ta'sir ko'rsatadi.

JAHON PULI - xalqaro miqyosda umumiy xarid, to'lov vositasi, boylikning umumiy moddiy timsoli, baynalminal qiymat ifodasi bo'lgan pul. Ilgarilari jahon puli vositasini oltin yombilari bajargan, hozir esa bu vazifani dollar, evro, funt sterling, nemis markasi, yapon ieni, Fransiya va SHveysariya franki bajaradi.

JAHON XO'JALIGI - jahon xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etuvchi va jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy munosabatlar tizimi orqali bog'liq bo'lgan mamlakatlar milliy xo'jaliklarning yig'indisidir.

Z

ZARURIY MAHSULOT - Zaruriy ish vaqti davomida yaratilgan mahsulotga zaruriy mahsulot deyiladi. U ishchi va xodimlarning oladigan ish haqiga to'g'ri

kelishi yoki rivojlangan mamlakatlardagidek aholi qo'liga nafaqalar, imtiyozlar ko'rinishida kelib tushishi mumkin.

ZARURIY MEHNAT - ishchi va xodimlar tomonidan zaruriy mahsulotni yaratish uchun sarflangan mehnat.

ZARURIY ISH VAQTI - sarflangan ish vaqtining bir qismi. Zaruriy ish vaqti davomida ishchi o'zining yashash sharoitini ta'minlash uchun zarur bo'lgan qiymatdagi mehnat mahsulotini yaratadi. Zaruriy ish vaqtining umumiy sarflangan ish vaqtidagi ulushi miqdori ishchilarning mehnat unumdorligi darajasi, mehnatning intensivligi, ish haqi darajalariga bog'liq bo'ladi. Zaruriy ish vaqti ishchi sarf etgan jismoniy va aqliy quvvatini qayta tiklash, malakasini oshirish, o'zi va oila a'zolarining hayot kechirishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan mablag'ni yaratadi.

ZAYoM (olingan yoki berilgan qarz) - davlat tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirish, byudjetdagi kamomadni to'ldirish yoki boshqa maqsadlarda sotuvga chiqarilgan zayom obligasiyalari shaklidagi qimmatbaho qog'ozlar.

ZAKOT (arabcha - tozalanish, sadaqa berish) - mol- mulk va daromaddan ixtiyoriy ravishda beriladigan xayr- ehson. Zakot - islom dinining besh asosiy talablaridan biri. Unga ko'ra har bir musulmon yillik umumiy daromadining qirqdan bir ulushini (ya'ni 2,5% ni) zakot sifatida berishi lozim.

ZARAR - korxona daromadi va umumiy xarajatlari orasidagi manfiy ayirma. Masalan, korxona daromadi 15 ming, xarajatlari 20 ming so'mga teng. Unda zarar - 5 ming so'mga teng bo'ladi.

ZARARSIZLIK NUQTASI - umumiy xarajatlar umumiy daromadga yoki o'rtacha xarajatlar, mahsulot narhiga teng bo'lganda ishlab chiqarish hajmi agarda bozor narhi zararsizlik nuqtasidan pasaysa, unda korxonalar tabiiyki, o'z tarmoqlarini tashlab boshqa tarmoqqa o'tib ketadilar. Bu nuqtada faqat yangi mahsulotni ishlab chiqarishga o'tgan korxonalar faoliyat ko'rsatishlari mumkin bo'ladi yoki korxona tomonidan o'tkazilgan tahlil shu tarmoqda ishlab chiqarilayotgan mahsulotga qisqa muddatda talabning ko'tarilishi natijasida narhni ko'tarilishini tasdiqlasa, korxona o'z faoliyatini davom ettirishi mumkin.

I

ISHLAB CHIQRISH – barcha tarmoqlarning moddiy ishlab chikarishini umumlashgan shakli bo'lib, ishlab chiqarish uchun shart- sharoit – ishlab chikarish vositalari va iste'mol buyumlarini ishlab chiqaradi. Ishlab chiqarish sohasiga sanoat, qishloq va o'rmon xo'jaligi, transport, aloqa, energetika, savdo, umumiy ovqatlanish, xo'jalik omborxonalari va xizmat ko'rsatish tarmoqlari kiradi. Ishlab chiqarish sohalariga ilm- fan (innovation) yutuqlar ham kiradi. CHunki ular ishlab chiqarish jarayonida qo'llaniladi.

ISH KUCHI – bu mehnatga layoqatli resurslarning ishlab chiqarishda faoliyat olib borayotgan qismini ifoda etadi.

ISH HAQI - yollanma- xodim tomonidan pul shaklida olinadigan haqi tushuniladi, ish kuchi egasining yashash vositalari narxini ifodalaydi.

ISH HAQI MINIMUMI - ish haqini eng kam stavkasi, uni tadbirkor qonuniy asosda xodimga ish vaqti birligiga to'laydi. Ish haqi minimum davlat tomonidan belgilanadi, tadbirkorlar esa undan kam ish haqi to'lashga haqqi yo'q. CHunonchi O'zbekistonda 2003 yil maydan boshlab eng kam ish haqi miqdori 5440 so'm miqdorida belgilangan.

ISHLAB CHIQRISH OMILLARI - ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishda qatnashuvchi inson (ishchi kuchi), mehnat vositalari va mehnat sarflanadigan xom ashyolar yig'indisidan tashkil topadi. Insonlar nimaniki yordamida mehnat ashyosiga o'z ta'sirlarini o'tkazsalar, shu narsalar mehnat vositalari (qurollari) hisoblanadi. Ular turli xil mashina va mexanizmlardan, asMavzu-uskunalaridan, turli qurilmalardan va hokazolardan tashkil topadi. Ishlab chiqarish jarayonining ro'y berishi uchun ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalari bilan mehnat jarayonida inson o'z ta'sirini o'tkazadigan tabiat narsalari (xom- ashyo)lar mehnat omillarini ifodalaydi.

ISHLAB CHIQRISH XARAJATLARI - mahsulot tayyorlash uchun qilingan barcha moddiy va ma'naviy mehnat sarfi. Uning qiymat shakli mahsulot tannarhini o'zida aks ettiradi. Korxonalarning ishlab chiqarish xarajatlarini ikkita qismga: doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarga bo'lish mumkin. Doimiy xarajatlarga: ijara

to'lovi, qorovullik va ma'muriyat xizmati kabilar kiradi. O'zgaruvchan xarajatlarga xom ashyo, yoqilg'i, energiya, ish haqiga qilingan sarf- xarajatlar kiradi.

IQTISODIY TAFAKKUR – o'zining tarifiy rivojlanish darajasiga ega bo'lib u doimiy ravishda rivojlanishi asosida mukammalashib boradi. Iqtisodiy tafakkur insonlarning onglarini iqtisodiy jihatdan rivojlanishini, uning ma'nosini anglashini va iqtisodiyotni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan shart va sharoitlarni tashkil topishga asos soladi.

IQTISODIY OMILLAR – xar qanday mulkchilik shakllariga asoslangan iqtisodiy tizimdagi iqtisodiyotni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish qurollari (texnika, texnologiya)lardan, xom- ashyolardan va ish kuchlaridan tashkil topadi.

IQTISODIY O'SISH - mamlakat iqtisodiy salohiyatining ortishi, ya'ni aholi ehtiyoji uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishning ko'payib, yaxshilanib borishi. Iqtisodiy o'sish mamlakatning rivojlanib, taraqqiy etib borishini ifodalaydi. Iqtisodiy o'sish - yalpi milliy mahsulot va milliy daromad hajmining ortib borishi, aholi jon boshiga yaratilgan mahsulotning ko'payishi bilan o'lchanadi. Iqtisodiy o'sishning intensiv va ekstensiv turlari mavjud.

IQTISODIY ISLOHOTLAR – bu davlatlarda qabul qilingan iqtisodiy siyosat asosida o'zlarining milliy iqtisodiyotlarini bozor iqtisodiyoti talablari asosida tashkil etish bo'lib u nafaqat iqtisodiy tarmoqlar rivojlanishini balki uning jismoniy sub'ektlari va insonlarda ham iqtisodiy islohotlarini amalga oshirish bo'yicha onglarini rivojlantirishga olib keladi.

IQTISODIY MUSTAQILLIK – mulkchilik munosabatiga ko'ra yuzaga kelib, turli korxonalarda ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilik chegaralanishiga va ishlab chiqarish natijalariga asoslanadi.

ILMIY ABSTRAKSIYA – u ko'pincha sohta tassavur berib yuzaga chiquvchi iqtisodiy xodisalar tub mohiyati va yo'nalishini ochish uchun turli tuman murakkab xodisalar orasidan eng asosiysini sof xolda ajratib olib ilmiy tekshirishni qiyinlashtiruvchi xodisalarni yo'q deb faraz qilishdir.

IJTIMOIIY EHTIYOJ – jamiyat a'zolarini ehtiyojlarini qondirish bo'lib, insonlarni kamol topishi uchun zarur narsalar ularning hayotiy ehtiyojlarini tashkil etadi.

INVESTISIYA – milliy iqtisodiyotni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan mablag'dir. U ichki va tashqi investisiya mablag'laridan tashkil topadi.

INVESTISIYA BOZORI – moliyaviy bozorning o'ziga xos bir ko'rinishidir.

INNOVASIYA BOZORI – innovasiyaga texnik va ijtimoiy- iqtisodiy yangiliklar, ixtiro va rasionalizatorlik takliflari hamda ilmiy texnikadagi yangi yutuqlaridan tashkil topadi.

ISTE'MOL BAHOLAR INDEKSI – iste'molchilarning iste'mol savatchalarining qiymatini va uni o'tgan yildagiga nisbatan qiymatlashganligini yoki arzonlashganligini ko'rsatuvchi iqtisodiy baholar indeksidir.

IPOTEKA KREDITI – uzoq muddatli ssuda, ko'chmas mulkni (yer, bino, inshootlar)ni garovga olish orqali beriladigan kredit shaklidir.

Q

QIYMAT O'LCHOVI – umumiy ekvivalent tovar qiymatini yaratishga sarf qilingan ishlab chiqarish xarajatlarini ifoda etadi va u pulda ifodalanadi.

QIYMAT QONUNI – ishlab chiqarish xarajatlarini, mehnat xarajatlarini aniqlashda qo'llaniladi. Qiymat qonuniga asosan tovarlar, xizmatlar qiymati aniqlanadi. U ob'ektiv iqtisodiy qonun bo'lib, ishlab chiqarish, taqsimot, ayrboshlash va iste'mol jarayonlarida mehnat sarflarini ularni qiymatini o'lchashga xizmat qiladi.

M

MUOMILA VAQTI – ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq vaqtga muomila vaqti deb ataladi. Muomila vaqtida tovarlar pulga aylantiriladi.

MUOMILA XARAJATLARI – mahsulotlarni tashish, saqlash, sortlarga ajratish, kerakli og'irlikda qadoqlash, savdo bilan bog'liq bo'lgan va reklama xarajatlaridan tashkil topadi.

MEHNAT - kishilarning ongli, aniq maqsadga qaratilgan faoliyat jarayoni bo'lib, ular ana shu faoliyat yordamida moddiy ashyolarni va tabiat kuchlarini o'zgartirib o'z ehtiyojlarini qondirishga moslashtiradilar.

MEHNAT BIRJASI - doimiy ish joyini yo'qotgan ishsizlarni ro'yxatga olish, ularga nafaqa to'lash, yangi ish o'rne topib joylashtirish va boshqa kasb- hunarga o'qitishni tashkil etib berish kabi vazifalarni bajaruvchi muassasa. Mehnat birjasining mamlakat bo'yicha bosh boshqarmasi, viloyat va tumanlarda esa bo'limlari mavjud bo'ladi.

MEHNAT BOZORI - ish kuchiga talab va taklif asosida bo'lgan munosabatni shakllanishi. Mehnat bozori mamlakatdagi ishchi kuchiga bo'lgan talab uni taklif etilishi o'rtasidagi mutanosiblik nisbatini ifodalaydi. Mehnat bozori shakllanishi mumkin, agarda ishchi kuchi o'zining mehnatini egasi bo'lsa. Mehnat bozori orkali ishchi kuchi ma'lum muddatga sotiladi. Ishchi kuchiga bo'lgan talab uni taklifidan ortiq bo'lsa, uning bahosi ko'tariladi yoki aksincha.

MONOPOLIYA- (yunoncha: tanho sotaman) iqtisodiyotning biron- bir sohasidagi tanho hukmronlik. Monopoliya ishlab chiqarish vositalari, ish kuchi va yaratilgan mahsulotlar asosiy qismining yagona yoki ozchilik korxonalar, tadbirkor shaxslar yoki davlat qo'lida to'planishi natijasida paydo bo'ladi. Monopol korxonalar hukmronlik mavqeidan foydalanib, sarflarni kamaytirish monopol baho belgilash orqali foyda ko'rish, raqobatning yo'qligi yoki zaifligidan bozorda o'z izmini o'tkazishi mumkin. Monopoliya bozor munosabatlarini cheklaydi, shu sababli davlatlar antimonopol chora- tadbirlar joriy etadilar.

MONOPOLIYADAN CHIQRISH – raqobat munosabatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan davlat tomonidan tartib- qoidalarining joriy etilishi. Bunda yirik korxonalar va xo'jalik tuzilmalari maydalashtiriladi yoki parallel tuzilmalar tashkil etiladi. SHu bilan birga tarmoqqa yangi ishlab chiqaruvchilar kirishi uchun turli xil rag'batlantiruvchi sharoitlar yaratiladi.

MAKROIQTISODIYOT (grekcha maros – katta va iqtisodiyot ma'nosini bildiradi) – u davlat iqtisodiyotiga bog'liq bo'lib, iqtisodiy voqeylikni va jarayonni o'rganadi. Asosiy maqsadi va muammolari quyidagi asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi: yuqori darajada ijtimoiy mahsulotni o'sishini, ish bilan bandlikni yuqori darajada ta'minlash, narxlarni muvofiq darajada bo'lish, eksport va importni muvofiqlashtirish.

Makroiqtisodiyotni o'rganuvchi ob'ekti bo'lib, hamma xo'jaliklar bo'yicha umumlashgan ko'rsatkichlar, jumladan, milliy boylik, yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, umumlashgan davlat va xususiy investisiyalar, umumiy pul miqdori va ularning aylanishi hisoblanadi. SHu bilan birga makroiqtisodiyot mamlakat miqyosida o'rtacha daromad, o'rtacha ish haqi, inflyasiya darajasini, ishsizlikni, ish bilan ta'minlanganlik, mehnat unumdorligini ham o'rganadi. Makroiqtisodiyotni predmeti bo'lib mamlakat iqtisodiyotini tavsiflovchi umumlashgan iqtisodiy o'sish, uni ko'payishi yoki kamayishi, iqtisodiy jarayonlar va ularning tarkibiy nisbatlari hisoblanadi.

MAKROIQTISODIY MUVOZANATNING KEYNSANCHA MODELI - narhlar darajasi o'zgarmas bo'lgan sharoitda jami sarflar va real yalpi milliy mahsulot o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiruvchi model (qarang, Keynsancha iqtisodiy nazariya, Keynes D.).

MAKROIQTISODIY TAHLIL - Makroiqtisodiy tahlilda jamiyat miqyosida yuz beradigan iqtisodiy jarayonlarning kechishi harakati tahlil etiladi. Makroiqtisodiy tahlilda, iqtisodiyotda o'ziga xos bo'lgan faoliyat ko'rsatish va rivojlanish qonuniyatlariga ega bo'lgan xususiy, davlat va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni ishsizlik, inflyasiya, moliya- kredit tizimi, iqtisodiy o'sish kabi muammolarini bitta turkum sifatida olib o'rganadi.

MOLIYA BOZORI - moliyaviy mablag'larni vaqtincha haq to'lab ishlatish yoki ularni sotib olish yuzasidan bo'ladigan munosabatlar. U tarkiban qimmatbaho qog'ozlar bozori va qarzga beriladigan pul bozoridan iborat. Moliya bozori tizimiga - qimmatbaho qog'ozlar bozori, valyuta bozori, ssuda kapitali bozori kabilar kiradi.

Moliya bozorida pulga obligasiya va aksiyalar, veksel, va sertifikatlar, valyutalar oldi- sotti qilinadi.

MOLIYA VIY MUNOSABATLAR - pul jamg'armalarining xarajati natijasida davlat va uning quyi va yuqori tashkilot idoralari, turli xo'jalik yuritish shaklidagi korxonalar, firmalar, kooperativlar, birlashmalar, jamoa uyushmalari alohida aholi qatlamlari o'rtasida o'zaro yuzaga keluvchi iqtisodiy munosabatlar.

ME'YORIY DAROMAD (MG) - tovarni qo'shimcha birligini sotish natijasida- umumiy daromadni ortgan miqdori.

$Mr = Tr/Q$; bunda Tr - yalpi daromadning ortgan qismi..

Q- sotish hajmini ortgan qismi.

N

NOMINAL MILLIY MANSULOT – joriy baholarda xisoblanagn yalpi milliy mahsulotdir.

NOMINAL ISH HAQI - ishchi va xizmatchini ma'lum ish vaqt davrida sarflagan mehnatining miqdori va sifatiga ko'ra oladigan pul qiymati. Nominal yalpi milliy mahsulot - joriy narhlarda hisoblangan yalpi milliy mahsulot, YaMM darajasini hisoblash maqsadida nominal YaMM va real YaMM tushunchalar farqlanadi, ya'ni ular pulda hisoblangan ko'rsatkichlar, uning miqdori narhlar ta'sirida o'zgarishi mumkin. Faraz qilamizki, mamlakat joriy yildagi narhlarda hisoblaganda YaMM 465 mlrd. dol. tashkil etdi, bu nominal yalpi milliy mahsulotni tashkil etadi.

ORTIQCHA ZAHIRALAR - bankning Markaziy bankdagi depozitlar summasi, shuningdek, kassa naqdi.

ORTIQCHA ISHLAB CHIQUARISH – iste'mol talabiga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilgan iste'mol va ishlab chiqarish vositalari xomashyolaridan tashkil topadi.

P

PUL - hamma tovarlar va xizmatlar ayirboshlanadigan umumiy ekvivalent bo'lmish maxsus tovar. Pul bozor yuzaga kelishi va rivojlanishining mahsulidir. Pul

kelib chiqish tarixi va tabiatiga ko'ra 3 xil xususiyatga ega: a) hamma narsaga ayirboshlanadigan muhim harid vositasi; b) boylik timsoli; v) mehnatni qiymat shaklida o'lchab boradigan vosita.

PUL MUOMALASI QONUNI - bozor iqtisodiyoti xo'jaligining ob'ektiv iqtisodiy konuni. Muomaladagi pul miqdori pul muomalasi konuniga ko'ra boshqariladi, ya'ni tovarlar muomalasini ta'minlash uchun zarur bo'lgan miqdori quyidagilarga bog'liq bo'ladi: a) muayyan davrda sotilishi lozim bo'lgan tovarlar bahosining qiymatiga, chunki tovarlar qanchalik ko'p bo'lsa, ularni sotilishi uchun shunchalik ko'p pul zarur bo'ladi; b) bir pul birligining aylanish tezligiga, chunki ayni pul birligi qiymati ayirboshlashga ko'proq yoki ozroq xizmat qilishi mumkin; v) to'lov vositasi vazifasida foydalanishga, chunki nasiyaga sotilgan tovarlarning haqi boshqa vaqtda to'lanadi, shunga ko'ra zarur pul birligi miqdori kamayadi va bir tomondan boshqa tovarlarni to'lov vaqti boshlanadi. Yuqoridagilarga ko'ra muomala uchun zarur pul miqdorini quyidagi ifoda orqali aniqlash mumkin bo'ladi:

$$P_M = \frac{(T_{SH} - X_T) + (X_K - K_T)}{OT}$$

P_M - muomala uchun zarur, bo'lgan pul miqdori;

T_{SH} - sotilishi lozim bo'lgan tovarlar bahosi yig'indisidir;

X_T - nasiyaga berilgan tovarlar bahosining yig'indisi;

X_K - nasiyaga berib haqini to'lash muddati kelgan tovarlar bahosi yig'indisi;

K_T - bir- birini qoplaydigan to'lovlar qiymati yig'indisi;

T - pul oboroti (aylanishi) tezligi.

PUL MUOMALASINING BARQARORLIGI - pulning xarid quvvati pasaymagan holda uzluksiz harakatda bo'lishi. Pul muomalasining barqarorligini ta'minlash (u avvalo, bozorga etarli miqdorda va sifatli tovarlar chiqarilishi) kerak. Tovarlarni taqchilligi mavjud bo'lgan sharoitda pul muomalasi barqarorligiga erishib bo'lmaydi, tovarlar qimmatlashib, pul qadrsizlanib boradi.

PUL QIYMATI - pul birligiga almashtirilishi mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori; pul birligini sotib olish qobiliyati; baho darajasiga teskari kattalik.

PULGA UMUMIY TALAB - bitimlar uchun pul va aktivlar tomonidan pullarga talab summasi (qarang, pul bozori).

PULNING AYLANISH TEZLIGI - muomaladagi pul birligini yiliga necha marta tovarlarni sotib olishga xizmat qilish soni.

PULNING VAZIFALARI - pul vositachiligida bajarish mumkin bo'lgan tadbirlar bo'lib, ular 5 tani tashkil etadi: a) tovarlarni qiymat o'lchovi vazifasi, ya'ni barcha tovarda gavdalangan mehnat miqdori pul orqali o'lchanadi; b) muomala vositasi vazifasi, ya'ni tovarlar oldi- sotdi qilinishi muomalasi pul vositasida amalga oshiriladi; v) jamg'arish, xazina to'plash vositasi vazifasi, ya'ni o'zida mehnatni gavdalantirgani uchun boylikning umumiy shakliga aylanadi va kishilar ehtiyojlaridan ortiqcha pullarni jamg'ara boshlaydilar. Lekin pulni boylik sifatida jamg'arilishi uchun uning qadri, xarid quvvatining saqlanishi muhim ahamiyatga ega; g) to'lov vositasi vazifasi, nasiyaga sotilgan tovarlar va xizmatlar haqi to'langan pul to'lov vositasi vazifasini bajaradi; d) jahon puli vazifasini, tovarlar muomalasi bir mamlakat doirasidan chiqaboshlashi va xalqaro savdoning yuzaga kelishi bilan bog'liq. Jahon puli vazifasini oltin, u bilan bir qatorda konvertlangan valyutalar ham bajaradi.

U. Pettini fikricha foyda faqat ishlab chiqarish sohasida yaratiladi. U birinchi marta iqtisodiyot nazariyasini o'rganish ob'ektini muomala sohasidan ishlab chiqarish sohasiga olib o'tgan.

PULNING QADRSIZLANISHI - uni xarid quvvatining pasayishi (yana qarang- inflyasiya).

R

RAQOBAT - tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va foydali qilib sotish uchun kurash. Raqobatning asosiy maqsadi, bozor sub'ektlari turli bozorlarda o'z mavqelarini mustahkamlashdir. Raqobat - bozor mexanizmining zarur va tarkibiy elementi hisoblanadi.

REAL ISH HAQI- pul shakldagi ish haqini sotib olish qobiliyati, nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori. Real ish haqi ish

haqining haqiqiy darajasini ko'rsatuvchi iqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi. Real ish haqiga soliqlar miqdori, tovar va xizmatlarga baho, inflyasiya va boshqa shunga o'xshash omillar ta'sir ko'rsatadn.

REAL DAROMAD - nominal (pul) daromadi miqdoriga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori. Agarda nominal daromad narhlarga nisbatan tez sur'atlarda o'ssa unda real daromad o'sib boradi va aksincha. Real daromadni o'zgarishini qo'yidagicha ifodalash mumkin:

Real daromadni o'zgarishi nominal daromadni va narh darajasini o'zgarishiga bog'liq. Agarda nominal daromad bir yilda 10% oshsa, baholar darajasi 8% ko'tarilgan bo'lsa, unda real daromad 2% o'zgargan (oshgan) bo'ladi.

S

SAMARASIZ BOZOR – vaqtinchalik faoliyat ko'rsatadigan bozor.

SALOHİYATLI BOZOR – ma'lum sharoitdagina rivojlangan bozor.

SAMARADORLIK – xo'jalik faoliyatining samaradorlik darajasini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u ma'lum vaqt, yil, kvartal va oylar davomida ishlab chiqarishning foydaliligini ko'rsatadi.

SAMARADORLIKNI "O" DARAJASI – iqtisodning umumiy darajasi "o" ga teng bo'lganda, daromad va xarajatlar teng bo'ladi.

SALBIY SAMARADORLIK - mahsulot ishlab chiqarish xajmini kamayib borishida ifodalanadi.

SAMARALI SAMARADORLIK – iqtisodiy jihatdan ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotning qiymatini uni ishlab chiqarish xarajatlarga nisbatan ustun darajada o'sishida ifodalanadi.

T

TADBIRKOR - foyda olish maqsadida yangi texnologiyalarni va jamiyat ehtiyojlarini qondirish usullarini izlash bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy jarayonning ishtirokchisi.

TAKLIF - ishlab chiqaruvchini bozorga sotishga taklif etadigan mahsulot hajmi.

TAKLIF EGRI CHIZIG'I - sotuvchilar bozorda taklif eta oladigan tovar narhi va miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni grafik ifodasi.

TALAB – iste'molchining muayyan joyda va muayyan vaqtda tovar yoki xizmat sotib olish imkoniyatidir. Boshkacha qilib aytadigan bo'lsak, bu pul bilan ta'minlangan ehtiyoj, ya'ni to'lovga qodir ehtiyojdir. Aynan mana shu ehtiyojga qarab, bozorga chiqarilishi lozim bo'lgan tovarlarning miqdori va assortimenti aniqlanadi.

TALAB EGRI CHIZIG'I - tovarga qo'yilgan narx bilan talab miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni grafik ifodasi.

TOVAR - bozorda oldi- sotti orqali ayirboshlanadigan mehnat mahsuli. Mahsulot sotilgandan so'ng tovarga aylanadi. Tovar moddiy shakldagi mahsulot bo'lishi shart emas, xizmatlar ham tovar hisoblanadi.

TOVAR ISHLAB CHIQUARISH - oldi- sotti orqali tovarlarni ayirboshlash uchun mahsulotlarni ishlab chiqarish. U ibtidoiy tuzum emirilishi davrida vujudga kelgan. Tovar ishlab chiqarishning vujudga kelishi sabablari quyidagilar: ijtimoiy mehnat taqsimoti; tovar ishlab chiqaruvchilarning xususiy mulkni vujudga kelishi natijasida alohidalashuvi. Bozor iqtisodiyotini o'zi tovar ishlab chiqarishga asoslangandir. Tovar ishlab chiqarish umuminsoniy hodisa hisoblanadi. Tovar ishlab chiqarishni qiymat qonuni talab va taklif qonuni, pul muomalasi qonunlari tartibga soladi.

TOVAR XOSSALARI - tovarning iste'mol qiymati va qiymati. Tovar qiymati tovarda mujassamlashgan ijtimoiy mehnatdir. U tovarlar ayirboshlanishida ifoda etiladi, tovar narxini ob'ektiv asosi hisoblanadi. Qiymat miqdorini ayrim ishlab chiqarishning yakka tartibdagi sarflangan mehnati emas, balki ijtimoiy zaruriy mehnat sarfi, ya'ni tovarning aksariyat qismini yaratish uchun ketgan, ya'ni o'rtacha mehnat malakasi, mehnat shiddati va texnika darajasi sharoitida sarflangan va ehtiyojini kondirganligi uchun jamiyat tomonidan e'tirof qilgan mehnat belgilaydi. Tovarning iste'mol qiymati uni biror- bir ehtiyojlarni qondira olishidir. Narsaning foydaliligi, uni iste'mol qiymatiga aylantiradi va undan foydalanishda namoyon bo'ladi. Tovarning iste'mol qiymatlari har qanday jamiyat boyligining moddiy

mazmunini tashkil etadi. Demak, tovar ikki xossaga, ya'ni iste'mol qiymati va qiymatga ega. Tovar iste'mol qiymati va qiymatning birligidan iborat.

TRANSMILLIY KORPORASIYALAR - kooperativ asosda tashkil etilgan, jahon xo'jaligida bitta yoki bir qator tarmoqlarni nazorat qiluvchi yirik birlashmalar. Ularning kapitallari esa transmilliy kapital deyiladi.

U

ULGURJI SAVD- tovar muomalasini shakllaridan biri, uning vositasida korxonalar o'rtasida iqtisodiy aloqalar amalga oshiriladi. O'zbekistonda ulgurji savdo asosan tovar, xom ashyo birjasi orqali amalga oshiriladi.

F

FOYDA - sof daromadni asosiy shakli, mahsulotni sotiladigan bahosi va uning tannarhi o'rtasidagi farq asosida vujudga keladi. Foyda korxonalar faoliyatining samaradorligini ko'rsatuvchi umumiy ko'rsatkichdir.

FOYDA NORMASI – ishlab chiqarilgan qiymat ko'rinishidagi foyda massasini ishlab chiqarish xarajatlariga bo'lgan nisbatini foizda ifodalanishiga aytiladi.

FOYDA MASSASI – natural hollarda ishlab chiqarilgan mahsulotlarda ifodalanadi.

X

XUFIYA IQTISODIYO'T - davlat tomonidan nazorat qilinmaydigan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish, ya'ni soliq to'lamaydigan, qonunlarga bo'ysunmaydigan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish. Xufiya iqtisodiyotga qarshi kurash vositalari quyidagilar: erkin bozorni vujudga keltirish, mulkka davlat egaligini va markazlashtirilgan direktiv rejalashtirishni yo'qotish.

XUFIYA BOZORI – yashirin bozor, noqonuniy bozor.

XOLDIN – aksionerlar kompaniyasi bo'lib, bir yoki bir necha aksionerlar jamiyatlarini faoliyatlarini boshqarish maqsadida ularning aksiyalarini nazorat paketiga ega bo'ladilar. Xolding kompaniyasi sof xolding va aralash xolding ko'rinishida bo'ladi. Sof xolding umumiy boshqaruvni ta'minlash uchun moliyaviy

nazorat vazifalarini bajaradi. Aralash xolding moliyaviy nazorat vazifalaridan tashqari tadbirkorlik faoliyatlari bilan ham shug'ullanadi. U boshqa firmalarning nazorat paketini qo'lga olib, ularni ishlab chiqarish faoliyatini o'ziga bo'ysuntiradi. Xolding kompaniyasi faoliyati aksiya paketlarini boshqarish bilan chegaralanmay, birja va boshqa operasialardan dividendlar yig'ish, boshqaruvga, direktorlar Kengashiga va boshqa qaramog'idagi kompaniyalarga vakillar tayinlash bilan ham shug'ullanadi.

XALQARO VALYUTA TIZIMI – xalqaro valyuta munosabatlarida davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan va xalqaro hisob kitoblarni amalga oshirishda qo'llaniladigan qoida va tartiblar.

XALQARO VALYUTA FONDI (XVF) - xalqaro valyuta- kredit tashkiloti 1944 yili tashkil etilgan. Unga 1998 yilda 167 ta mamlakat a'zo bo'lgan kapitali 120 mlrd. dollarni tashkil etdi. Valyuta fondining ikki asosiy vazifasi bor: o'z a'zolari bo'lmish mamlakatlarning valyuta aloqalarini (valyuta ayirboshlash, valyuta bilan to'lovlarni amalga oshirish va h. k.) boshqarib turish, umumiy kredit mablag'laridan a'zo mamlakatlarga qarz berib, ularning tarakqiyotiga ko'maklashish. Valyuta fondining kapitali unga a'zo mamlakatlarning badal pulidan tashkil topadi. Uning o'sishi yangi a'zolarining badal puli va kredit uchun olingan foizlar hisobiga yuz beradi.

XALQARO IQTISODIY ALOQALAR (XIA) - xalkaro mehnat taqsimotiga asoslangan turli milliy iqtisodiyotlar o'rtasidagi xo'jalik aloqalari tizimi. XIA xalqaro savdo, ilmiy- texnik, ishlab chiqarish, valyuta- moliya va kredit aloqalarida o'z aksini topadi.

XALQARO MEHNAT TASHKILOTI - BMTning ixtisoslashgan muassasi, uning faoliyati mehnatning ijtimoiy- iqtisodiy muammolarini hal etishga qaratilgan.

XALQARO MEHNAT TAQSIMOTI (XMT) - mehnat taqsimoti- alohida mamlakatlar doirasidan chiqishi bilan bog'liq, ijtimoiy mehnat taqsimotining yukori pog'onasi. XMT alohida mamlakatlarni ma'lum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini bildiradi, bu esa halqaro savdoni zarurligini belgilaydi.

XALQARO MOLIIYa KОРPORASIYASI – rivojlanayotgan mamlakatlarga sarmoya sarflab va boshqaruv masalalari yuzasidan maslahatlar berish yo‘li bilan ularda tadbirkorlikni rivojlantirishga ko‘maklashuvchi tashkilot.

XALQARO SAVD - mamlakatlar o‘rtasidagi savdo- sotiq tovarlarni chetdan olib kelish, import va chetga chiqarish (eksport), jahon iqtisodiy munosabatlarining shakli. Xalqaro savdning iqtisodiy asosini xalqaro mehnat taksimoti tashkil etadi.

XALQARO TASHKILOTLAR – mustaqil davlatlar yoki milliy jamiyatlarning, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy maqsadlarga erishish uchun tuzilgan birlashmalar, mamlakatlar o‘rtasida ko‘p tomonlama hamkorlikning eng muhim turlaridan biri.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.-T.:Ozbekisto 2017.
2. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Raqobat togrisida. 2012 -y.6-yanvar
3. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Raqobat va Tovar bozorlarida monopolistic faoliyatni cheklash togrisida.T.: "Adolat" 2011-y.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xarakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari".T.:2017-e.7-fevral
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 9-martdagi "G'alla yetishtirish, xarid qilish va sotish bozor tamoyillarikeng joriy etish chora-tadbirlari tog'risida"gi Qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 9-martdagi "Paxta sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 23-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq ho'jaligini rivojlantirishning 2020-2030- yillarga mo'ljallangan strategiyasi to'g'risida"gi PF-5853-son farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil11-dekabrdagi "Meva-sbzavotchilik va uzumchilik tarmog'ini yanada rivojlantirish, sohada qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish to'g'risida"gi PQ-2978-sonli Qarori.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shovkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.2020-yil, 20-dekabr.
10. Ilm-fan yutuqlari taraqqiyotining muhim omili O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shovkat Mirziyoyevning yangi yil arafasida -2016-yil, 30-dekabr kuni mamlakatimizning yetakchi ilm-fan namoyondalari bilan uchrashuvi.//Xalq so'zi.2016-yil.31-dekabr.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shovkat Mirziyoyevning "Oliy malumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiy sohalarda tarmoqlarning ishtirokini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil. 1-apreldagi 01.08.2018y. PQ-5497 Qarori.
12. Куликов Л.М.Основы экономической теории.Учебное пособие.ю-М.: Финансы и статистика. 2004г.
13. Кадыров А., Новикова Т.В., Саидкаримова М.И. Экономическая теория. Т.: Учебное пособие. 2008г.
14. Ибрагимов Н.А., Монинов Н.Г. Макроэкономика. Учебное пособие. Т.: 2006г. НУУз
15. Лукасян Г.М. Экономическая теория. Москва., Санкт-Петербург., Нижний-Новгород., Воронеж., Киев., Харьков., Минск.
16. Кейн Дж.Мейнард. Общая теория занятости, процента и денег. М.: Гелос.2002г.
17. Campbell R. McConnel, Stanley L. Brue, Sean M. Flynn. Microeconomics: Principles, Problems and Policies. -19th ed. – New York. The McGraw-HillCompanies, Inc., 2015. 604 p.
18. Pindyck, Robert S. Microeconomics.-Copyright 2013 Macmillan Publishing Company, a division of Macmillan, Inc.

19. Addreu Mas-Kolell i dr. Mikroekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. – M.: Delo i Servis, 2016. – 630 s.
20. Salimov B.T., Muxitdinova U.S., Mustafakulov Sh.L., Salimov B. B Mikroiqtisodiyot: Darslik- T.: TDIU, 2014. 230 b.
21. G‘ulomov S.S., Alimov R.X., Salimov B.T., Xodiyev B.Yu., Ishnazarov A.I. Mikroiqtisodiyot.: Darslik-T.: Sharq, 2001. 320 b.
22. Maksimova V.F., Mikroekonomika: Uchebnik. –M.:Market DS, 2010-368 s.
23. Axmedov D.Q., Ishmuxamedov A.E., Jumayev Q.X., Jumayev Z.A. Makroiqtisodiyot (Darslik) – T.: TDIU, 2004, 240 b.
24. Vechkanov G.S., Vechkanova G.R. Mikroekonomika. Uchebnik dlya vuzov. –Spb.:Piter, 2009. 350 s.
25. Ibragimova N.A., Muminova G.N. Makroekonomika. Uchebnoe posobie.-T.: Universitet, 2006.
26. Verian X.R. Mikroekonomika. Uchebnik./ perev. s ang. pod red.N.Frolovoy. – M.: YuNITI-M, 2016. – 767 s.
27. Djumayev Z.A. Makroiqtisodiyot. O‘quv qo‘llanma.-T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2018. – 300 b.
28. G‘ulomov S.S., Alimov R.X., Salimov B.T., va boshqalar Mikroiqtisodiyot. Darslik – T.: “ShARQ” nashriyoti, 2001. – 320 b.
29. Galperin V.M., Ignatev S.M., Morgunov V.I. Mikroekonomika. Uchebnik, tom 1,2. – S. Pb.: Ekonomicheskaya shkola, 2010. – 350 s.
30. Grebennikov P.I. i dr. Mikroekonomika. Uchebnik. – SPb.: Izd-vo SPb UEF, 1996. – 352 s.
31. To‘rabekova G.I Mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot. O‘quv qo‘llanma- T.:”Fan ziyosi”, 2021. -401b

Internet saytlari

1. www.gov.uz - O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali.
2. www.lex.uz - O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
3. www.mineconomy.uz - O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi sayti.

MUNDARIJA

1-BO'LIM. IQTISODIY JARAYON VA IQTISODIY MUNOSABATLAR.....	5
1-MAVZU. IQTISODIYOTGA KIRISH	5
1.1. MIKROIQTISODIYOTIYOT IQTISODIYOT FANI EKANLIGI	5
1.2. IQTISOD FANINING USLUBIYATI	13
1.3. IQTISODIY RIVOJLANISHNING OBYEKTIV SHAROITI VA QARAMA-QARSHILIKLARI	14
1.4. IQTISODIY TIZIMLARI.....	19
1.5. IQTISODIY TIZIMLAR MODELLARI	24
1.6. JAMIYATNI ISHLAB CHIQRISH ZAHIRALARI	28
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	29
O'ZINI-O'ZI NAZORAT QILISH TESTLARI.....	30
2-BOB. BOZOR IJTIMOIIY XO'JALIK SHAKLI EKANLIGI.....	31
2.1. NATURAL VA TOVAR XO'JALIGI.....	31
2.2. TOVAR ISHLAB CHIQRISH VA UNING QIYMATINI TASHKIL TOPISHI	33
2.3. TOVAR QIYMAT VA UNDA GAVDALANGAN MEHNAT TURLARI	33
2.4. BOZORNI TASHKIL ETISH SHAROITLARI VA MEXANIZMI	37
2.5. PUL VA UNING KELIB CHIQISHI	41
2.6. PULNING VAZIFALAR VA MUOMALA UCHUN ZARUR BO'LGAN PUL MIQDORINI ANIQLASH	44
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	47
3.1. TALAB BOZORI. TALAB QONUNI	49
3.2. TAKLIF QONUNI VA BOZOR TAKLIFI	52
3.3. BOZOR TENGLIGI.....	55
3.4. ISHLAB CHIQRISH VA ISTE'MOL ORTIQCHALIGI	57
3.5. DAVLAT TOMONIDAN BOZOR TENGLIGINI TARTIBGA SOLISH	58
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	61
O'ZINI-O'ZI NAZORAT QILISH TESTLARI.....	61
4-MAVZU. TALAB VA TAKLIFNI EGILUVCHANLIGI.....	62
4.1. ELASTIKLIK VA UNING KOEFFITSIYENTI	62
4.2. NARXLARNI TALAB ELASTIKLIK DARAJASIGA TA'SIRI	65
4.3. NARXLAR BO'YICHA ELASTIKLIK TAKLIFLARI	70
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	72
O'ZINI-O'ZI NAZORAT QILISH TESTLARI.....	73
5.1. REJALI ISTE'MOLNI OLIB BORISH KONSEPSIYASI	74
5.2. KARDINALIZM	75
5.3. ORGANIZM.....	77
5.4. JAMIYAT ISTE'MOLI. RESURSLAR VA UNING TURLARI	79
5.5. ISHLAB CHIQRISH OMILLARI	83
5.6. ISHLAB CHIQRISH MODDIY BOYLIK YARATISH JARAYONI EKANLIGI.....	85
5.7. ISHLAB CHIQRISH IMKONIYATLARI ALTERNATIV XARAJATLAR	87
5.8. RESURSLARNI CHEKLANGANLIGI VA ULARNI TANLASH MUAMMOSI	90
O'ZLASHTIRILGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	91
O'ZINI O'ZI NAZORAT QILISH TESTLARI	92

6-MAVZU. MULKIY MUNOSABATLAR VA UNING TURLARI.....	93
6.1. XUSUSIY MULKNING IQTISODIY TUSHUNCHASI.....	93
6.2. XUSUSIY MULKCHILIKNI IQTISODIY TUSHUNCHASI.....	93
6.3. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA MULKCHILIK SHAKLLARI.....	96
6.4 MULKKA BO'LGAN HUQUQLIK. ROUZ NAZARIYASI VA TRANSAKSIYA XARAJATLARI.....	99
6.5. MULK EGALIK SHAKLLARI.....	102
7-MAVZU. MAHSULOTNI ISHLAB CHIQUARISH.....	107
7.1. ISHLAB CHIQUARISH VAZIFALARI VA OMILLARI.....	107
7.2. ISHLAB CHIQUARISHNING IQTISODIY XARAJATLARI.....	115
7.3. QISQA ISHLAB CHIQUARISH JARAYONIDA IQTISODIY ISHLAB CHIQUARISH XARAJATLARI.....	117
7.4. UZOQ ISHLAB CHIQUARISH DAVRIDA ISHLAB CHIQUARISH XARAJATLARI.....	122
7.5. KORXONA DAROMADI	124
7.6. ILMIY-INNOVATSION TEXNIK TARAQQIYOTIDA ISHLAB CHIQUARISH	128
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	129
8-MAVZU. BOZOR IQTISODIYOTIGA RAQOBAT MODELI	131
8.1. BOZOR SHAROITIDA RAQOBAT MODELI	131
8.2. HOZIRGI ZAMON RAQOBAT MODELI.....	134
8.3. TAKOMILLASHMAGAN RAQOBAT TURLARI.....	140
8.4. OLIGAPOLYA MONOPO'LIYA'NING BIR TURI EKANLIGI.....	146
8.5. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA MONOPO'L RAQOBAT.....	148
8.6. DAVLATNING ANTIMONOPO'L SIYOSATI	149
8.7. ERKIN RAQOBATGA ASOSLANGAN HOLDA ISHLAB CHIQUARISHNI MUQOBIL TASHKIL ETILISHI.....	151
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	155
9-MAVZU. NARX VA MUQOBIL ISHLAB CHIQUARISH HAJMI.....	157
9.1. UMUMLASHGAN ISHLAB CHIQUARISH XARAJATI VA UMUMLASHGAN DAROMAD ...	157
9.2. CHEGARAVIY XARAJATI VA CHEGARAVIY DAROMAD	160
9.3. BIR FIRMA VA BOZOR TAKLIFLARI	164
9.4. RAQOBATBARDOSH FIRMALARNI ISHLAB CHIQUARISH SUBYEKTLARINI UZOQ MUDDATDA ISHLAB CHIQUARISH SHAROITLARI.....	166
10-MAVZU. ISHLAB CHIQUARISH OMILLARI BOZORI XUSUSIYATI.....	170
10.1. RESURLAR BOZORIDA TALAB VA TAKLIF.....	170
10.2. ISHLAB CHIQUARISH RESURLARI BOZORIDA NISBATLAR TENGLIGI	172
10.3. ISTE'MOL BOZORIDA FOYDANING O'SIB BORISHI.....	173
10.4. TADBIRKORLIK QOBILIYATI ISHLAB CHIQUARISH JARAYONINING ASOSIY OMILI SIFATIDA	176
10.5. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA AXBOROT ISHLAB CHIQUARISH OMILI SIFATIDA	180
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	183
O'ZINI-O'ZI NAZORAT QILISH TESTLARI.....	183
11-MAVZU. MEHNAT RESURLARI BOZORI	184
11.1. MEHNAT RESURLARI BOZORI XUSUSIYATLARI.....	184

11.2. ISH HAQI MEHNAT HAQI EKANLIGI	187
11.3. ERKIN RAQOBAT SHAROITIDA MEHNATNI BARQARORLIGI	189
11.4. IQTISODIY RENTA VA TRANSFER DAROMADI	191
11.5. MEHNAT BOZORIDA MONOPSONIYA	192
11.6. MEHNAT BOZORINI TASHKIL TOPISHI VA UNING SAMARALI ISHLASHIDA KASABA ITTIFOQINING ROLI	195
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH	199
O'ZINI-O'ZI NAZORAT QILISH TESTLARI	199
12-MAVZU. KAPITAL BOZORI VA FOIZ	200
12.1. BOZOR SHAROITIDA KAPITAL BOZORINI XUSUSIYATLARI	200
12.2. BOZOR SHAROITIDA KAPITAL BOZORIDA FOYDALANISH MANFAATDORLIK BALANSI	204
12.3. XIZMATLAR BOZORIDA KAPITAL BARQARORLIGI	207
12.4. SSUDA KAPITALI BOZORIDA BARQARORLIK	209
12.5. SSUDA KAPITALIGA TO'LANADIGAN NOMINAL VA REAL FOIZ DARAJALARI	211
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	213
O'ZLASHTIRISHNI O'ZI NAZORAT QILISH TESTLARI	214
13-MAVZU. YER BOZORI VA YER RENTASI	215
13.1. YER BOZORI VA YER RENTASI	215
13.2. YER BOZORI XIZMATLARIDA BARQARORLIK	217
13.3. YERNING NARXI BAHOSI	220
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	221
O'ZINI-O'ZI NAZORAT QILISH TESTLARI	221
14-MAVZU. UMUMIY BARQARORLIK VA IQTISODIY SAMARADORLIK	222
14.1. MILLIY IQTISODIYOTNING UMUMIY BARQARORLIGINI BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA TA'MINLASH	222
14.2. UMUMIY FAROVONLIK IQTISODIYOTI	223
14.3. IQTISODIY SAMARADORLIK VA IJTIMOYIY HAQIQAT	225
14.4. ISHLAB CHIQARISH JARAYONINI IQTISODIY SAMARADORLIGI	227
14.5. ALMASHUVDA IQTISODIY SAMARADORLIK	228
O'ZLASHTIRILGAN BILIMNI NAZORAT QILISH SAVOLLARI	231
O'ZINI-O'ZI NAZORAT QILISH TESTLARI	231
INTERNET SAYTLARI	255

Kadirov A. Umarov A.T., Shokirova G.Sh

MIKROIQTISODIYOT

O'quv qo'llanma

Bosishga ruxsat etildi. 19.04.2024 y.

Qog'oz bichimi 60x84 1/16. Times New Roman
garniturasida terildi.

Ofset uslubida oq qog'ozda chop etildi.

Nashriyot hisob tabog'i 12.25, Adadi 200. Buyurtma № 41
Bahosi kelishuv asosida

“BROK CLASS SERVIS” MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahar Zargarlik ko'chasi, Segizbayeva 10a.

ISBN 978-9910-9290-7-6

9 789910 929076